

צבא ואסטרטגיה

כרך 7 / גיליון 1 / מארס 2015

חסוקים נגד גרילה וטרור - הייחוד במודל הישראלי
טל טובי

האם נשק סייבר משפיע על כלים צבאיים?
אמיליו אייזלו

טקטיקת ההסברה של צה"ל לערוצי טלוויזיה ערביים
יונתן גונן

שחקנים לא מדינתיים: מוגבלות תיאורטית
נוכח המציאות המשתנה במזרח התיכון
כרמית ולנסי

חשתיות קריטיות והשפעת התלות ביניהן
בעת תקיפה קיברנטית - המקרה האמריקאי
הראל מנשרי וגיל ברעם

בעקבות מבצע "צוק איתן": האם הכרזת מלחמה
יכולה להיות חלק מאסטרטגיה למיתון הממד האסימטרי
בעימות בין ישראל לחמאס ברצועת עזה?
קובי מיכאל ואילנה קוורטין

האסטרטגיה של דאע"ש במרחב הסייבר
גבי סיבוני, דניאל כהן, טל קורן

המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES
INCORPORATING THE JAFFEE
CENTER FOR STRATEGIC STUDIES

TEL AVIV UNIVERSITY
מכון למחקרי ביטחון לאומי

ISSN 2307-9444 (מקוון) • ISSN 1565-8880 (מודפס)

צבא ואסטרטגיה

כרך 7 | גיליון 1 | מארס 2015

מסוקים נגד גרילה וטרור – הייחוד במודל הישראלי
3 טל טובי

האם נשק סייבר משפיע על כלים צבאיים?
21 אמיליו אייזלו

טקטיקת ההסברה של צה"ל לערוצי טלוויזיה ערביים
39 יונתן גונן

שחקנים לא מדינתיים: מוגבלות תיאורטית
נוכח המציאות המשתנה במזרח התיכון
55 כרמית ולנסי

תשתיות קריטיות והשפעת התלות ביניהן
בעת תקיפה קיברנטית – המקרה האמריקאי
73 הראל מנשרי וגיל ברעם

בעקבות מבצע "צוק איתן": האם הכרזת מלחמה
יכולה להיות חלק מאסטרטגיה למיתון הממד האסימטרי
בעימות בין ישראל לחמאס ברצועת עזה?
93 קובי מיכאל ואילנה קוורטין

האסטרטגיה של דאע"ש במרחב הסייבר
117 גבי סיבוני, דניאל כהן, טל קורן

צבא ואסטרטגיה

כתב העת **צבא ואסטרטגיה** מיועד להעשיר, להפרות ולהעמיק את השיח הציבורי באשר למרכיב הצבאי של הביטחון הלאומי בישראל.

המאמרים המופיעים בכתב עת זה, הרואה אור שלוש פעמים בשנה, נכתבים על ידי חוקרי המרכז ואורחיו והדעות המובעות בהם הן של המחברים לבדם.

כתב העת **צבא ואסטרטגיה** רואה אור במסגרת תכנית המחקר 'צבא ואסטרטגיה', המתנהלת במכון למחקרי ביטחון לאומי.

עורך ראשי: אלוף (מיל.) עמוס ידלין

עורך: ד"ר גבי סיבוני

חברי המערכת: תא"ל (מיל.) אודי דקל, ד"ר עודד ערן, פרופ' זכי שלום

מתאם כתב העת: דניאל כהן

ועדה מייעצת:

סונג'וי ג'ושי / מרכז אובזרבר למחקר, הודו	אירופאים ואמריקניים, יוון
פטר ויגו ג'קובסון / הקולג' הדני המלכותי להגנה, דנמרק	תיאו נית'לינג / אוניברסיטת המדינה החופשית, דרום אפריקה
רוט דיאמינט / אוניברסיטת טורקוואטו די טלה, ארגנטינה	גלן מ. סגל / סקוריטס ויגילאטא, אירלנד
מטין הפר / אוניברסיטת בילקנט, אנקרה, תורכיה	פרנק ג'. סילופו / אוניברסיטת ג'ורג' וושינגטון, ארצות הברית
ג'יימס ג'. ווירץ / בית הספר הימי ללימודים מתקדמים, ארצות הברית	סטפן ג'. סימבלה / אוניברסיטת פן סטייט, ארצות הברית
ריכרדו ישראל זיפר / האוניברסיטה האוטונומית של צ'ילה, צ'ילה	ט. ו. פאול / אוניברסיטת מקגיל, קנדה
דניאל זירקר / אוניברסיטת וואיקאטו, ניו זילנד	מריה רחל פריר / אוניברסיטת קווימברה, פורטוגל
ג'פרי ג'. לארסן / תאגיד יישומי מדע בינלאומי SAIC, ארצות הברית	מרים דאן קאוולטי / המכון הפדרלי השוויצרי לטכנולוגיה, ציריך, שוויץ
ג'יימס לואיס / המרכז למחקר ללימודים אסטרטגיים CSIS, ארצות הברית	אפרים קארש / קינגס קולג', לונדון, בריטניה
ג'ון נומיקוס / מרכז המחקר ללימודים	קאי מיכאל קנקל / האוניברסיטה האפיפיורית הקתולית של ריו דה ז'נרו, ברזיל
	ברונו תרטרס / קרן למחקר אסטרטגי, צרפת

עיצוב גרפי: מיכל סמוֹקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל־אביב
דפוס: אליניר, פתח־תקווה

כתובת:

המכון למחקרי ביטחון לאומי, רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל־אביב 6997556.

טל' 03-6400400, פקס' 03-7447590, דוא"ל: info@inss.org.il

המאמרים המתפרסמים בכתב העת **צבא ואסטרטגיה**

מוצגים באתר המכון: www.inss.org.il

© 2015 כל הזכויות שמורות

(מודפס) ISSN 1565-8880 • (מקוון) ISSN 2307-9444

מסוקים נגד גרילה וטרור – הייחוד במודל הישראלי

טל טובי

מאמר זה עוסק במקומו של מערך מסוקי הקרב של צה"ל במלחמה המתמשכת נגד כוחות לא סדירים. המאמר בוחן תחילה את ההיבט התיאורטי בהפעלת כוחות אוויר במלחמה נגד גורמים אלה ואיזה יתרונות מבצעיים מספקים מסוקי הקרב. בהמשך מנתח המאמר את השימוש במסוקים בצבאות העולם בסוג זה של לחימה, מתוך כוונה להדגיש את הייחוד שבהפעלת מסק"רים על ידי צה"ל. בייחוד זה עוסק החלק האחרון של המאמר. מסקנתו היא כי צה"ל לא רואה במסוקי הקרב מערכת נשק העומדת בפני עצמה, אלא אמצעי נוסף להשגת מטרה מבצעית. רבות מהפעולות שביצעו המסק"רים ניתן היה לבצע באמצעות כוחות אחרים, אך הפעלת המסוקים משיגה אותו אפקט בסיכון נמוך יותר. כמו כן, המסק"רים מציגים את העליונות הטכנולוגית והמבצעית של ישראל, ובכך ייתכן והם יוצרים גם אפקט בממד התודעתי, החשוב כל כך במלחמה נגד כוחות לא סדירים.

מילות מפתח: מסוקי קרב, טרור, גרילה, מלחמה נגד כוחות לא סדירים, חיל האוויר הישראלי, צה"ל.

מבוא

מאז שחר קיומה מתמודדת ישראל עם ארגונים לא סדירים במאבק עקוב מדם שהחל כמעט מיד לאחר מלחמת העצמאות. במסגרת מאבק זה הפעיל צה"ל, ועדיין מפעיל, מגוון שיטות לחימה במטרה לספק את הביטחון המרבי לאזרחי מדינת ישראל. מבין השיטות יש לציין פעולות של יחידות מיוחדות ומובחרות בשטחי היציאה של המפגעים, פעולות ביטחון שוטף יומיומיות ושוחקות לאורך

ד"ר טל טובי, המחלקה להיסטוריה כללית, אוניברסיטת בר אילן.

גבולות המדינה, ופעולות לחיסול מנהיגי המחבלים ושולחיהם הרחק בעומק מדינות האויב, ולעתים אף על אדמת אירופה. רוב הפעולות מהסוגים הראשון והשלישי הן חסויות.

צה"ל ערך מעת לעת מתקפות רחבות היקף בניסיון לפגוע בתשתיות טרור (למשל, מבצע כראמה, טיהור פתחלנד, מבצעי ליטני, "ענבי זעם", "חומת מגן", "עופרת יצוקה", "צוק איתן"). מבצע "שלום הגליל" היה בחודשיו הראשונים מבצע הטיהור הגדול ביותר שערך צה"ל מאז ומעולם. באופן פשטני ניתן לומר כי בדרך כלל היו אלה כוחות היבשה של צה"ל שהובילו את הלחימה בטרור ובגרילה,¹ אך מאז מלחמת ששת הימים הכניס צה"ל ממד חדש למלחמה זאת – חיל האוויר על מטוסיו ומסוקיו לסוגיהם השונים.

מאמר זה עוסק במקומו של מערך מסוקי הקרב (מסק"ר) של צה"ל במלחמה המתמשכת נגד כוחות לא סדירים, כלומר בתיאור הלוחמה של ישראל נגד גרילה/טרור, כשהשימוש במסק"רים מהווה מקרה מבחן. מטרתו הכללית של המאמר היא להצביע על הייחודיות של הפעלת מסוקי הקרב בצה"ל. למאמר שני פרקי משנה נוספים. הראשון מתאר את המסגרת התיאורטית להפעלת מסוקים בלוחמה נגד כוחות לא סדירים; השני בוחן בקצרה את הפעלתם של מסוקים בצבאות אחרים בעלי ניסיון היסטורי של לוחמה נגד גרילה, וזאת במטרה לבנות את המסגרת ההיסטורית המבצעית שתצביע על הייחודיות של הפעלת המסק"רים בצה"ל.

כוח אווירי והמלחמה נגד כוחות לא סדירים: המסגרת התיאורטית

מתח טקטי ואסטרטגי בין הגנה להתקפה ובין אש לתמרון שורר בכל עימות צבאי, ולחימה נגד כוחות לא סדירים לא יוצאת מכלל זה.² עקרונות המלחמה של צה"ל מדגישים את היוזמה וההתקפיות: "ההתקפה היא הדרך האפקטיבית ביותר לזכות ביוזמה" ו"מי שבידו היוזמה יכתיב את הלחימה ויאכוף רצונו על האויב".³ הכרעה בלחימה נגד כוחות לא סדירים מסובכת הרבה יותר, גם מכיוון שהיא לא יכולה להיות מושגת במעשה חד-פעמי וגם משום שנדרש מאבק בממד הפוליטי להשגתה. אם במלחמה סדירה יש חשיבות בלעדית למאמץ הצבאי ולמהלכים הקרביים של יחידות הצבא השונות (אם כי גם הבחנה זו הולכת ומטשטשת), הרי שדפוסי הפעולה במלחמה נגד כוחות לא סדירים הם שונים. הכוחות הלא סדירים נהנים, בדרך כלל, מתמיכה רחבה של האוכלוסייה המקומית והם בעלי ידע מצוין על תאי השטח הגיאוגרפיים בהם הם פועלים. יש לפיכך צורך ליצור תמהיל של פעולות פוליטיות, כלכליות וחברתיות כדי לשפר את רמת החיים של האוכלוסייה האזרחית, ובדרך זו למנוע את התמיכה העממית שלה בלוחמים הלא סדירים, החשובה להם כל כך.

הפעילות הצבאית חיונית כחלק מכלל המאמצים לחיסול הכוחות הלא סדירים. יעד זה ניתן להשיג על ידי שחיקה, התשה והחלשה של כוחות אלה. מטרתו העליונה של הצבא הסדיר הנלחם בהם היא, לעומת זאת, מניעת אבדות לכוחותיו ושחיקה מזערית שלו. על הצבא הסדיר גם להביא לידי ביטוי את עליונותו הטכנולוגית. טענת המאמר היא כי מסוק הקרב הוא פלטפורמה אידיאלית למלחמה נגד גרילה בהיבט הצבאי שלה. הפעלתו של חיל האוויר בכלל ומערך המסוקים שלו בפרט באה לשרת כמה מטרות, המהוות למעשה את הבסיס הצבאי-תיאורטי בלוחמה נגד כוחות לא סדירים.⁴

אחד ממאפייני הבולטים של מלחמת גרילה הוא האסימטריות שלה. אסימטריה מצביעה על חוסר איזון ועל היעדר שוויון בין הצדדים הלוחמים. לצה"ל יש עליונות טכנולוגית ברורה ומוחלטת, הבאה לידי ביטוי בהפעלת חיל האוויר על זרועותיו השונות. עליונות טכנולוגית כזאת הייתה גם לשאר המדינות שנלחמו בגרילה שיוזכרו במאמר זה. מדינה הנאבקת בגרילה/טרור אינה צריכה להצדיק את השימוש בעדיפות הטכנולוגית, אם כי יש לה צורך קריטי להימנע מלפגוע באוכלוסייה אזרחית שאינה לוחמת. הכוח האווירי מעניק לצבא הסדיר גמישות, ניידות, כוח אש, תמרון ומודיעין קרבי בזמן אמת. כוח זה כולל מסוקי סער להובלת כוחות מיוחדים, מטוסי קרב לתקיפה מהירה ובעוצמה רבה בכל שטח זמן נתונים, מל"טים להשגת מודיעין, מערכות קשר מוטסות, וכיום גם פלטפורמות נושאות נשק, וכמובן מסוקי קרב.⁵

למסק"ר מספר יתרונות בולטים. ראשית, ניידות גבוהה ללא קשר לתוואי השטח וכושר פעולה בטווחים ארוכים בהשוואה לכוחות הקרקע השונים. יתרון שני הוא ריכוז כוח מידי בהתרעה קצרה. כוח משימה של מסוקי קרב יכול להימצא בבסיסים עורפיים מוגנים יחסית, וזאת בניגוד לכוחות משימה קרקעיים. ברבות ממלחמות הגרילה לא הייתה כל תועלת בכיבוש שטחים, וכאלה שנכבשו והוחזקו על ידי כוחות רגלים ושריון אף היו יעד מועדף להתקפה של לוחמי הגרילה וגרמו לקשיים מבצעיים ולוגיסטיים לצבא הסדיר. כך, למשל, רוב אבדותיו של צה"ל במהלך שהייתו בדרום לבנון (1985–2000) לא היו בפעילות מבצעית אלא בפעילות לוגיסטית בעיקרה: פתיחת צירים, העברת שיירות אספקה ואבטחת מוצבים.⁶ כשצה"ל נטל את היוזמה לידי, באה לידי ביטוי יכולתו המבצעית הגבוהה, בה שילב עדיפות טכנולוגית וכוח אש. חלק לא מבוטל של הפעילות היוזמה בוצעה על ידי מסוקי קרב.

יתרון שלישי של המסק"ר הוא מגוון אמצעי הלחימה המדויקים אותם הוא נושא, לצד עוצמת אש גדולה לטווח ארוך. המסק"ר יכול ללוות מסוקים המנחיתים כוחות משימה קרקעיים למשימות מיוחדות, תוך מתן סיוע אווירי קרוב וחפיו הן על הנחיתה והן על הפינוי משטח הפעולה.

היתרון הרביעי הוא הוורסטיליות של המסק"ר. מלחמת הגרילה היא מלחמה ללא חזיתות, ולוחמי הגרילה יכולים לתקוף בכל מקום ובכל זמן. בלתי אפשרי להחזיק מסות של כוחות יבשה בכל מקום ובכל זמן, מכיוון שקשה לצפות מתי והיכן יתקפו לוחמי הגרילה. המסק"רים יכולים להגיע במהירות לכל זירת פעילות ולספק את כוח האש הנדרש. אם תקרית האש נמשכת זמן ארוך, יכולים מסוקי סער להנחית כוחות רגלים בזירת הלחימה. תקיפת מאמצי החדירה של האויב במקומות שבהם יכול להתמוטט מערך ההגנה, או במקומות שהוא כלל אינו קיים, הוא ייעודו העיקרי של המסק"ר.

למכלול יתרונות כמותיים ואיכותיים אלה של המסק"רים יש להוסיף יתרון אותו קשה לכמת. כאמור, מלחמת גרילה מתאפיינת באסימטריה שלה. הפעלת כוח אווירי מציגה את יתרונה האיכותי והטכנולוגי של הצד "החזק", ובכך מהווה מעין בסיס ללוחמה פסיכולוגית. אם הפעלת הכוח האווירי מדויקת וגורמת נזקים קשים לתשתית האנושית והלוגיסטית של לוחמי הגרילה, היא משמשת אמצעי חשוב לערעור אמונתם ביכולתם לנצח.⁷ היכולת לפגוע ממרחק ובמפתיע ולסגת ללא נזק תורמת גם היא לערעור פיזי ונפשי של לוחמי הגרילה. מעדויות שנגבו עבור ארגון "בצלם" התברר שעדי ראיה רבים לתקיפת מסק"רים ציינו כי לא הצליחו לזהות מהיכן נורתה האש וכי מטח האש הראשוני היה פתאומי, מהיר וקטלני.⁸ דוגמאות אלו מצביעות על יתרונותיו של המסק"ר בפגיעה בתשתית האנושית של ארגוני טרור. לפי מקורות זרים, חלק מהסיכולים הממוקדים שעשתה ישראל בשנים האחרונות בוצעו באמצעות כלי טיס בלתי מאוישים.

למסוקים יש גם מספר חסרונות. החיסרון העיקרי הוא פגיעות גבוהה של הפלטרומה המתוחכמת והיקרה על ידי כלי נשק זולים ופשוטים. מסוק הטס בגבהים נמוכים חשוף לאש נ"מ, תותחים, מקלעים ומטולי רקטות נישאים. כך, למשל, הופלו שני מסוקי "בלק הוק" (UH-60) של הכוחות המיוחדים של ארצות הברית על ידי מטול RPG-7 במוגדישו, סומליה (3 באוקטובר 1993). פגיעות הרבה של המסק"ר התבררה גם במהלך המבצעים האמריקאיים באפגניסטן ובעיראק. חיסרון נוסף שלו הוא הקושי בהפעלתו בתנאי מזג אוויר קשים. גם תנאי ראות (לילה, ערפל) מגבילים את הפעלת המסוקים, אך מגבלות אלו מתבטלות בהדרגה בעזרת מערכות ראיית לילה מתקדמות.

למרות פגיעותם של המסק"רים, אופיין של מערכות הלחימה שלהם, כולל היכולת לשגר טילים מונחים מטווחים ארוכים, מאפשר להפגיע את לוחמי הגרילה. עד שאלה יתעשתו, מסוגל המסוק להתרחק מאזור הסכנה. יכולת ה"שגר ושכח" של מסוקי "אפאצ'י", לדוגמה, מביאה את יכולותיו של הצבא הסדיר לכלל עליונות טכנולוגית על כוחות הגרילה. השילוב של ניידות גבוהה, זמני תגובה קצרים וריכוז עוצמת אש גבוהה הופך את מסוק הקרב למערכת נשק יעילה וקטלנית בהתמודדות

עם הגרילה/טרור.⁹ יעילותו של המסק"ר בולטת גם נוכח העובדה שחלק ניכר מהעימותים בעשורים האחרונים מתנהל במרחב עירוני צפוף, המחייב יכולת פגיעה מדויקת כדי להמעיט ככל האפשר את הפגיעה באוכלוסייה לא לוחמת. המסק"ר, כמערכת נשק, משלב טכנולוגיה התומכת בצרכים המבצעיים מחד גיסא וברצון להקטין את מספר הנפגעים בקרב האוכלוסייה האזרחית מאידך גיסא.¹⁰ יתרונות דומים ניתן לזהות בהפעלתם ההולכת וגוברת של כלי טיס בלתי מאוישים (כטב"ם) בלחימה היומיומית נגד כוחות לא סדירים. בנובמבר 2001 דווח בארצות הברית כי כטב"ם ביצע תקיפה באפגניסטן. זהו התייעוד הראשון של כטב"ם המבצע משימה התקפית מעבר למשימות המסורתיות של סיוור, תצפית, איסוף מודיעין וסימון מטרות. אמנם, מקורות זרים רבים מזהים את ישראל כראשונה שהפעילה כטב"ם במשימות צבאיות, אך הדיווח המהימן הראשון להפעלה כטב"ם על ידי ישראל במשימת תקיפה הופיע בעיתונות רק ב־24 באוקטובר 2004, בעקבות עדות ראייה על תקיפה בח'אן ינוס. דיווחים על תקיפות של "כלי טיס של חיל האוויר" הוסיפו להתפרסם בשנים הבאות. ישראל מוגדרת כאחת משלוש מדינות בלבד, לצד ארצות הברית ובריטניה, המפעילות כטב"ם במשימות תקיפה נגד מטרות שונות. אך מכיוון שהיא מעולם לא הצהירה באופן רשמי על שימוש בכטב"ם לתקיפת מטרות ברצועת עזה, בדרום לבנון או במקומות אחרים, יש לתת את הבכורה בתחום זה לארצות הברית.¹¹

מאמר זה מתמקד בייחודיות הישראלית בהפעלת מסוקים ביוזמה התקפית נגד כוחות לא סדירים, ייחודיות שממנה נגזרו שני תהליכים: הראשון, אימוץ דרכי הפעולה הישראליות על ידי צבאות אחרים, קרי שימוש במסוק כמערכת נשק ללחימה נגד כוחות לא סדירים; השני, הוספת משימות קרביות התקפיות לכטב"ם מעבר למשימות המסורתיות שלו. בעקבות זאת ניתן לקבוע כי הכטב"ם מהווה למעשה המשך השימוש בעליונות הטכנולוגית במלחמה נגד כוחות לא סדירים. כדי לבחון את הייחודיות שבהפעלת מסוקים בכלל ומסוקי קרב בפרט בצה"ל, יש לבחון תחילה את השימוש שנעשה במסוקים על יד צבאות אחרים שהתמודדו עם כוחות לא סדירים.

הניסיון ההיסטורי: מסוקים נגד כוחות לא סדירים בצבאות העולם

צרפת: הודו־סין ואלג'יריה

צרפת ניסתה לאחר מלחמת העולם השנייה לשקם את האימפריה שלה. שתי מערכות קשות וארוכות ראויות לציון במסגרת מאמץ זה: הראשונה בהודו־סין (1946–1954) והשנייה באלג'יריה (1954–1962). בהודו־סין שימשו מסוקים צרפתיים בעיקר במשימות חילוץ ופינוי,¹² בדומה לפעולות המסוקים האמריקאיים

במלחמת קוריאה. השימוש במסוקים הצרפתיים בהודו־סין החל גם הוא במהלך 1950. לצרפת היו גם תוכניות להובלת והנחתת כוחות רגליים באמצעות מסוקים, אך תוכניות אלו לא הוצאו אל הפועל בעקבות התבוסה בדיאן ביאן פו שסיימה את המלחמה.

המסוקים החלו למלא תפקיד מכריע יותר במהלך המלחמה באלג'יריה.¹³ המשימות החדשות שלהם כללו הובלת כוחות לאזורי הקרבות לפי הצרכים המבצעיים והשגת יתרון כמותי ואיכותי בזמן ובמקום נתונים. שטחה העצום של אלג'יריה, המדברי ברובו, הערים קשיים אסטרטגיים, אופרטיביים, טקטיים ולוגיסטיים בפני הצרפתים. מנגד, הטופוגרפיה עזרה ללוחמי הגרילה האלג'יריים. הפתרון המבצעי של הצרפתים היה שימוש מסיבי במסוקים. כשזוהתה יחידת גרילה, הוקפצו כוחות עילית צרפתיים למרדף אחריה, ויחידות אחרות ביצעו חסימות ומארבים על ציר ההתקדמות. אם המרדף נמשך זמן רב, העבירו המסוקים אספקה, תחמושת ולוחמים לפי הצורך.¹⁴

בריטניה: מלאיה

גם בריטניה התמודדה עם שורה של מלחמות גרילה לאחר מלחמת העולם השנייה. הארוכה והאינטנסיבית ביותר הייתה במלאיה (1948–1960). החידוש העיקרי בלחימה של הבריטים שם היה הנחתת כוחות ממסוקים למשימות סיור באזורים בהם נצפתה פעילות של יחידות גרילה. המבצע המוסק הראשון נערך בפברואר 1952 והיה למעשה פעולת פינוי של כוחות רגלים שנותקו בגלל שיטפונות, שהו כחודש ימים בביצות שבצפון־מערב מלאיה ומצבם הפיזי היה גרוע.¹⁵ בהמשך המלחמה הוסיפו מסוקים בריטיים להעביר ולפנות כוחות, הפעם מבלי שאלה נאלצו לצעוד ולהתקדם בקושי רב בתנאי השטח הקשים (ג'ונגלים הרריים) של מלאיה.¹⁶ מלבד זאת, שימשו המסוקים במשימות "הקלאסיות" שלהם: פינוי פצועים והעברת אספקה למוצבים מבודדים.

ארצות הברית: וייטנאם – מלחמת המסוקים¹⁷

כאמור, מסוקים הופעלו בלחימה נגד גרילה כבר על ידי צרפת ובריטניה. אף על פי כן, מלחמת וייטנאם הייתה הראשונה שבה השימוש המסיבי במסוקים היה המאפיין העיקרי. המסוק הפך לסמל של מלחמת וייטנאם ולא בכדי. המלחמה שם הציגה שני חידושים עיקריים: הראשון, הנחתת כוחות רגלים מסיבית באזורי קרבות; השני, הפיכת מסוקים לפלטפורמות נושאות אמצעי לחימה שונים למשימות סיוע אווירי קרוב. יש לציין כי העברת כוחות גדולים במהירות למרחקים ארוכים לא נבעה מדוקטרינה חדשה למלחמה נגד גרילה, אלא פותחה קודם למעורבות האמריקאית בווייטנאם עבור מתאר של מלחמה גרעינית מוגבלת

באירופה.¹⁸ בהדרגה התברר כי הניידות הגבוהה שיצרו המסוקים יכולה לתת מענה יעיל לניידות של לוחמי הגרילה ולאתגרי האקלים והטופוגרפיה של וייטנאם. המסוקים האמריקאיים הראשונים הגיעו לווייטנאם כבר בסוף 1961. הם החלו לטוס במשימות קרביות במסגרת פעולות של צבא דרום וייטנאם, אך מצבו הגרוע מנע הפעלה יעילה שלהם. את המסוקים הטיסו טייסים אמריקאיים, והניסיון שצברו תרם להפקת לקחים עבור מבצעים עתידיים. הלקח העיקרי שנלמד בווייטנאם היה כי לצד המסוקים שהטיסו לוחמים יטוסו חמישה עד שבעה מסוקים שיהיו חמושים במגוון אמצעי לחימה, כגון מקלעים, מטולי רימונים ומשגרי רקטות. מסוקי תקיפה אלה היו אמורים לספק ריכוך באש על שטח הנחיתה וחיפוי לכוחות הנוחתים עם הנחתתם.¹⁹ להשלמת המבנה הקרבי צורפו מסוקים לפינוי מהיר של פצועים, וכן מסוק פיקוד ושליטה לתיאום כל מבצע ההנחתה. הדוקטרינה של הפעלת מבנה זה כונתה The Eagle Flight.²⁰

עם הגברת המעורבות האמריקאית בלחימה קרקעית בדרום וייטנאם במהלך שנת 1965, החל הצבא האמריקאי להסב את דיוויזיות הצנחנים והרגלים לדיוויזיות המובלות לשדה הקרב במסוקים. לדיוויזיות אלו, דוגמת הדיוויזיה המוטסת ה-101 ודיוויזיית הפרשים הראשונה, צורפו טייסות מסוקים שהיוו חלק אורגני של הדיוויזיה, בדומה לכוחות הארטילריה וההנדסה. בהדרגה צורפו מסוקים לכלל היחידות הקרביות של הצבא והמרינס שלחמו בווייטנאם. עד השלמת הפינוי של הכוחות האמריקאיים מדרום וייטנאם, במחצית הראשונה של 1973, ביצעו המסוקים האמריקאיים כ-36,125,000 גיחות. 3,932,000 מתוכן היו גיחות תקיפה, 7,547,000 גיחות להנחתת כוחות, 3,548,000 גיחות להעברת לוגיסטיקה, ויותר מ-21,000,000 גיחות למשימות סיור, פינוי פצועים, חילוץ טייסים ומשימות אחרות. ארצות הברית איבדה במלחמת וייטנאם 2,066 מסוקים מאש האויב, ועוד 2,566 מסוקים נפלו מסיבות אחרות.²¹

תורת הלחימה שפותחה במהלך שנות השישים של המאה העשרים כללה שימוש מסיבי במסוקים במטרה לאתר את האויב, להנחית כוחות לחיסול לוחמי הגרילה, לספק ללוחמים שעל הקרקע סיוע אווירי קרוב, מדויק יותר מזה של הארטילריה או של המטוסים, ולקדם ארטילריה לעמדות חדשות. מבחינה לוגיסטית, המסוקים שימשו כפלטפורמות לפיקוד ושליטה ותקשורת, להעברת אספקה לכוחות הנלחמים, וכמובן לפינוי הפצועים. השימוש המסיבי במסוקים, וכן הימצאות מחלקות מסוקים כחלק אורגני של הדיוויזיות ושל החטיבות העצמאיות, הביאו לכך שהצבא האמריקאי היה מסוגל לנייד במהירות יחידות גדולות למרחקים ארוכים ולהעביר להן אספקה וסיוע קרבי בצורה רצופה.

במהלך מלחמת וייטנאם הוכנסו לשימוש קרבי מבצעי מסוקי תקיפה ייעודיים מסוג "קובר" (AH-1G).²² מסוקי ה"קובר" היו מהירים יותר ובעלי יכולת תמרון

גבוהה יותר, אם כי עד לסופה של המלחמה השתמשו גם במסוקי "בל" (UH-1) חמושים שסיפקו סיוע אווירי קרוב ליחידות הרגלים שלחמו על הקרקע. ארצות הברית המשיכה לשדרג את היכולות הקרביות של מערך המסוקים שלה הן במהלך המלחמה והן אחריה. שיאו של תהליך זה היה עם כניסתו לשירות מבצעי, ב-1984, של מסוק ה"אפאצ'י" (AH-64). מסוק זה פותח כחלק מהלקחים האמריקאיים ממלחמת וייטנאם, אך ייעודו העיקרי הפך להיות עד מהרה פלטפורמה לסיוע בבלימת מסות השריון של ברית ורשה, כחלק מדוקטרינת Air-Land Battle שפותחה בשנות השמונים. המסק"ר החדש הוגדר, אפוא, כנועד למלא משימות במלחמה סדירה, כחלק מההיערכות הצבאית החדשה של צבא ארצות הברית לאחר מלחמת וייטנאם.

כיום משמשים המסוקים לסוגיהם השונים חלק בלתי נפרד ממערך הלחימה של הצבא האמריקאי בכל מתאר אפשרי. בארבעים השנים שמסיום מלחמת וייטנאם היה למסוקים תפקיד חשוב ולעתים מכריע בפעילויות צבאיות שונות: מסוקים העבירו חטיבה שלמה מהדיוויזיה המוטסת ה-101 במהלך המתקפה הקרקעית במלחמת המפרץ,²³ עמוק בעורף הצבא העיראקי, ומסוקים מילאו תפקיד חשוב בעימותים בעצימות נמוכה כגון: בגרנדה (1983), בפנמה (1989), בסומליה (1993), באפגניסטן ופעם נוספת בעיראק. יש לציין כי הפעלת המסק"רים במלחמת עיראק השנייה (2003) הייתה בעייתית וחשפה את חולשות המסוק בסביבה בה אין קווים מוגדרים בין כוחות ידידותיים ובין כוחות אויב.

ברית המועצות/רוסיה: אפגניסטן וצ'צ'ניה

ניסיונה העיקרי של ברית המועצות בלוחמה נגד גרילה מחוץ לגבולותיה היה באפגניסטן. הפעלתם של מסוקים סובייטיים במשימות שונות לא מהווה חידוש טקטי או אופרטיבי, במיוחד לאחר וייטנאם. יחד עם זאת, מקריאת הספרות על הפעלת מסוקים סובייטיים באפגניסטן נראה כי ברית המועצות לא הפיקה לקחים מהניסיון האמריקאי בוויטנאם וגיששה אחר הטקטיקה הנכונה להפעלתם. עם זאת, המבצעים הסובייטיים באפגניסטן הלכו ונעשו נועזים יותר ככל שנמשכה המלחמה.

בקיץ 1986 הופיעו בזירה האפגנית טילי נ"מ מערביים מסוג "בלווייפ" ו"סטינגר". בשונה מהאמריקאים, הופעתו של איום זה על המסוקים הניע את הסובייטים לצמצם את פעילותם. אמנם, לא ברור מה הייתה מידת יכולתם של ה"מוג'אהדין" להפעיל ביעילות את טילי הנ"מ המערביים, אך נראה כי ברית המועצות לא הייתה מוכנה, בכל מקרה, לשלם את מחיר האבדות כתוצאה משימוש בטילים מתקדמים אלה. יש לציין בהקשר זה כי הפחתת השימוש במסוקים על

ידי ברית המועצות באפגניסטן נבע גם מהחלטה פוליטית לצמצם בהדרגה את הנוכחות הסובייטית שם.

לפי הערכות במערב, רוב המסוקים הסובייטיים שהופלו באפגניסטן נפגעו דווקא מאש מקלעים ומרקטות RPG. הערכות אלו התבססו, בין השאר, על העובדה ש"בוגרי אפגניסטן" הפיצו את הידע המבצעי שצברו שם באזורי עימות אחרים, שגם בהם הופלו מסוקים בשיטה זו. כך, למשל, מסוקים אמריקאיים הופלו במוגדישו על ידי אנשי המיליציות הסומליות שאומנו על ידי אותם "בוגרים".²⁴ המסוקים הסובייטיים הראשונים הופעלו באפגניסטן כנראה בשליש האחרון של 1980. בספטמבר ובנובמבר אותה שנה נערכו שני מבצעי טיהור גדולים בעמק פנג'שר. הכוחות הסובייטיים הונחתו בתוואי שטח שולטים, במקביל לציר ההתקדמות של הכוחות הקרקעיים. המטרה הייתה לחסום את נתיבי נסיגת ה"מוג'הדין" מהעמק להרים ולנהל עמם קרב בתנאים עדיפים לכוחות הסובייטיים. בתחילה נוהלו מבצעי ההנחתה בטווח הסיוע הארטילרי של הכוחות הקרקעיים. החל מהמחצית השנייה של 1981 הפכה הנחתת הכוחות על תוואי שטח בולטים לאורך צירי ההתקדמות של הכוחות הקרקעיים לחלק בלתי נפרד מהטקטיקה הסובייטית. הפעלת הכוחות המוסקים נעשתה תוקפנית יותר ושילבה נטילת יוזמה ויציאה לסריקות, במטרה לגלות את מקומות המסתור של לוחמי הגרילה ולהשמידם.

במהלך שנת 1982 החלו הסובייטים לאמץ את טקטיקת "חפש והשמד" אותה נקט הצבא האמריקאי בווייטנאם. שילוב של מסוקים מסוג Hind (Mi-24) ו-Havoc (Mi-28) אפשר מבצעים גם מחוץ לטווח האש של הארטילריה הסובייטית. הסיוע האווירי הקרוב של המסוק"ר הפך מאז למרכיב מרכזי בעוצמת האש של הכוחות הסובייטיים. בהדרגה השתנה היחס בין הכוחות הממוכנים ובין הכוחות המוסקים לטובת האחרונים.²⁵ במקביל למשימות קרביות של הנחתת כוחות, סיוע אווירי קרוב ו"ארטילריה מעופפת", הופעלו המסוקים הסובייטיים גם במשימות ליווי חמוש של שיירות אספקה וכן בהטסת אספקה למאחזים מרוחקים או כאלה שהתנועה היבשתית אליהם הייתה מסוכנת.

בדצמבר 1994 יצאה רוסיה לפעילות צבאית רחבה בצ'צ'ניה. גם שם, כמו באפגניסטן, נלחמו הרוסים בלוחמי גרילה שנהנו מיתרונות הטופוגרפיה ההררית. ניתן היה לשער כי הלקחים שנלמדו עשור קודם לכן באפגניסטן יהפכו לתורת לחימה מסודרת שתיושם בצ'צ'ניה. לא כך היה. חולשתה של הכלכלה הרוסית השפיעה על כושרו ופעולותיו של הצבא, ומשימותיהם העיקריות של המסוקים הרוסיים בלחימה בצ'צ'ניה (44 אחוזים מכלל המשימות) היו לוגיסטיות – הבאת אספקה ליחידות הלוחמות ופינוי פצועים. המשימות הקרביות של המסוקים היו

בעיקר ליווי שיירות והנחתת כוחות,²⁶ אם כי ניתן היה למצוא גם משימות קרביות בהן באה לידי ביטוי עוצמת האש של מסוקי הקרב.

סיכום הניסיון המבצעי של צבאות זרים בהפעלת מטוסי קרב מראה כי הם שימשו למעשה תחליף לצניחות מבצעיות. הנחתת כוחות על ידי מסוקים מהירה ומדויקת יותר מאשר הצנחתם, ופיתוח טכניקות להנחתה אפשר להפחית את מספר האבדות בהשוואה לצניחות המבצעיות, במיוחד באזורים בהם היה צפוי כי האויב יכול לירות אש נ"מ תכליתית ויעילה לעבר הצנחנים.²⁷

רשימת המשימות של מסוקי הקרב, כפי שעולה מניסיונם של צבאות זרים, מופיעה להלן, לפי סדר התפתחותן:

- א. משימות לוגיסטיות, ובכלל זה פינוי פצועים וחילוץ טייסים.
- ב. תצפיות, איסוף מודיעין ומשימות פיקוד ושליטה.
- ג. הנחתת כוחות.
- ד. סיוע אווירי קרוב לשיירות ולכוחות קרקע.
- ה. משימות קרביות עצמאיות נגד מטרות של לוחמי גרילה.

השימוש במסוקי קרב בצה"ל

את בניית מערך המסוקים של צה"ל ניתן לחלק לשני שלבים עיקריים: השלב הראשון – מקליטת המסוקים הראשונים בחיל האוויר במאי 1951 עד אפריל 1975. תפקידים העיקרי של המסוקים בשלב זה היה תצפיות, איסוף מודיעין, הטסת מפקדים, פינוי והובלת כוחות אל שדה הקרב וממנו. ניתן לקבוע כי צה"ל הפעיל את מערך המסוקים שלו באותה תקופה בדומה לשאר צבאות העולם.²⁸ השלב השני היה בעקבות הפקת הלקחים לאחר מלחמת יום הכיפורים. חיל האוויר הישראלי סבל אבדות קשות כתוצאה ממערך הנ"מ הצפוף והאגרסיבי של האויב ולא הצליח לפעול לעצירת מסות השריון הסורי והמצרי ולסייע ליחידות הרגלים והשריון. לאחר המלחמה החליט צה"ל לרכוש מסק"רים כדי להתמודד ביתר יעילות עם כוחות שריון שיתקפו בעתיד בסביבה רוויית מערכי נ"מ. למעשה, צה"ל לא התנסה במשימות חדשות אלו, מאחר ולא התמודד עם כוחות ערביים סדירים מאז מלחמת יום הכיפורים ומלחמת ההתשה שהתנהלה עם סוריה בחודשים שלאחריה. כוחות צה"ל, חיל האוויר ומערך המסוקים שלו מצאו עצמם מתמודדים מאז דווקא עם כוחות לא סדירים. יוצאים מכלל זה היו הקרבות נגד הצבא הסורי במהלך מלחמת לבנון הראשונה.

מאז שלהי שנות השישים של המאה העשרים הייתה ארצות הברית ספקית הנשק העיקרית של צה"ל, ובכלל זה של מטוסי קרב. אך טבעי היה כי רכש המסוקים הישראלי יהיה גם הוא מארצות הברית. כניסתם לשיירות של מסוקי "קובר"ה

באפריל 1975 והשלמת מערך המסק"רים על ידי רכש מסוקי "דיפנדר" (MD-500) מציינות את השלב השני בבניית מערך המסוקים של צה"ל, שבהמשכו הוכנסו לשירות, במהלך שנות התשעים, מסוקי התקיפה המתקדמים מסוג "אפאצ'י". במבצע ליטני (15-21 במארס 1978) עדיין לא שימשו המסוקים למשימות תקיפה. הסיבה העיקרית לכך הייתה שמסוקי ה"קובר" נמצאו אז בשלבי שדרוג מערכות הנשק שלהם. רק בסוף שנות השבעים החלו מסוקי הקרב לפעול בלבנון. תפקידם העיקרי היה אז ירי טילים וחימוש אחר נגד מטרות קרקעיות של ארגוני המחבלים. המסק"ר הדגים יכולת מבצעית מעולה ומדויקת בתקיפת מטרות קרקע – משימות שהיו שמורות עד אותה תקופה למטוסי הקרב/הפצצה השונים. יתרון זה של המסק"ר הפחית במידה ניכרת פגיעה במטרות אזרחיות, דבר שקשה היה למנוע כשהמטרות הופצצו על ידי מטוסי קרב.

הפעילות המבצעית הראשונה של מסוקי "קובר" הייתה ב־9 במאי 1979, כאשר שני מסוקים כאלה תקפו מבנה ליד צור בו הסתתרו מחבלים.²⁹ מסוקי "דיפנדר" החלו את פעילותם המבצעית בלבנון כשנה לאחר מכן. כאמור, מסוקי קרב פעלו במהלך השלבים הראשונים של מבצע "שלום הגליל" נגד כוחות סוריים סדירים, ופגעו בשריון ובכלי רכב משוריינים.³⁰ מבצע זה שילב למעשה מרכיבים של לוחמה קונבנציונלית עם מלחמה נגד גרילה והביא לידי ביטוי את הגמישות המבצעית אותה ניתן להפיק מהמסק"ר.

עד אותו שלב לא היה כל חידוש בשימוש שעשה צה"ל במסוקים. חשיבותו של המסק"ר התגלתה במהלך המלחמה הארוכה נגד חזבאללה, שהחלה מאז נערך צה"ל ב־1985 ברצועת הביטחון סמוך לגבול הבין-לאומי עם לבנון. צה"ל שילב במלחמה זאת באופן אינטנסיבי את כלל המערך המוטס, כשאחד מהאמצעים העיקריים בו היה המסק"ר. מערך המסק"ר נטל חלק נכבד גם בעימות שהחל בספטמבר 2000 באנתפאדה השנייה ביהודה ושומרון ורצועת עזה. משימות המסק"רים בשטחים והפעולות שביצעו שם דומות לאלו שבוצעו בדרום לבנון. אין ספק כי השימוש במסק"רים הביא לידי ביטוי את עוצמתו הצבאית והטכנולוגית של צה"ל במלחמה נגד הטרור וכי פעילותם במשימות סיוע אווירי קרוב מפחיתה את מספר הנפגעים מקרב כוחות החי"ר.

מגוון המשימות שהוטלו על מסוקי התקיפה בלבנון היה ביטוי מעשי ליכולת המבצעית הגלומה בהם. שתי בעיות עיקריות עמדו בפני צה"ל בלחימה בלבנון: הראשונה, היתקלויות של יחידות רגלים ושריון במארבים של חזבאללה; השנייה, הצורך לאתר ולהשמיד את משגרי הקטיושה שהפגזו את יישובי צפון ישראל. הייתה זו משימה קשה ומתסכלת שחייבה מודיעין בזמן אמת, וזה הושג על ידי כטב"מים ואמצעי מודיעין אחרים. מרגע שאותר משגר קטיושות, הוזנקו מסוקי קרב (או הופעלה מכת אש ארטילרית) במטרה להשמיד אותו ולפגוע באלה

שהפעילו אותו. לעתים אותר המשגר רק לאחר שיגור הרקטות ולא נותר אלא להשמידו כדי שלא יהיה ניתן להשתמש בו שנית, וכמובן כדי להראות כי צה"ל נוקט גם יוזמות התקפיות.

הגעתם של מסוקי "אפאצ'י" בספטמבר 1990 וכניסתם המידית לשגרה מבצעית בלבנון הביאו לשיפור היכולת המבצעית של חיל האוויר נגד יעדי טרור. מסוקים אלה הם בעלי טכנולוגיה גבוהה וחימוש מתקדם יחסית לשאר מסוקי הקרב שבשירות חיל האוויר. תכונות אלו שלהם הביאו לפיתוח שיטת הסיכולים הממוקדים של בכירי ארגוני הטרור.

ב־16 בפברואר 1992 פגעו שני מסוקי "אפאצ'י" בשיירה שהסיעה את מזכ"ל חזבאללה עבאס מוסאווי. השיירה נעה מאחד הכפרים בדרום לבנון לעבר העיר צידון. כשהתגלתה על ידי כטב"ם, יצאו שני מסוקי "אפאצ'י" והמתינו בקרבת אחד העיקולים. כאשר התקרבו המכוניות, התרוממו המסוקים וירו את מטעניהם הקטלניים.³¹ שיגור הטילים שחיסלו את מנהיג ארגון הטרור היה רק סופה של שרשרת מבצעית מוצלחת. זו החלה באיסוף מודיעין מהימן על אורחות חיו ותנועותיו של מוסאווי. ביום הפעולה נדרש מודיעין מדויק בזמן אמת שהושג על ידי סוכני מודיעין, וזיהוי השיירה שהושג על ידי כטב"ם. מבחינה זו, הלחיצה על ההדק הייתה "המשימה הפשוטה". במהלך השנים נעשה שימוש נוסף ביכולת הדיוק הגבוהה של מסוקי "אפאצ'י". כך, למשל, ב־31 במאי 1995 וב־25 באוגוסט 1998 נהרגו בכירים נוספים מחזבאללה בשיטת הסיכול הממוקד. בסך הכל, מסוקי "אפאצ'י" הופעלו בכל מתווי הפעילות המבצעית השוטפת בלבנון, ובמיוחד במשימות דיוק שחייבו פעילות בלילה. יכולתם המבצעית הגבוהה הוכחה גם במבצעי "דין וחשבון" (יולי 1993) ו"ענבי זעם" (אפריל 1996), שבהם הופעלו המסוקים בעיקר כדי לפגוע במטרות נקודה של המחבלים.

הלחימה ברחבי יהודה שומרון ורצועת עזה מאז ספטמבר 2000 הוכיחה שוב את יכולתו המבצעית הגבוהה של מסוק הקרב.³² שיטת הסיכול הממוקד על ידי מסוקי קרב הופעלה ביתר שאת והביאה להריגתם של עשרות מחבלים. רובם ככולם של המחבלים שחוסלו היו בכירים בארגוני הטרור השונים (חמאס, הג'האד האסלאמי ותנזים) ואחראים לביצוע פעולות טרור, ובכלל זה שליחת מחבלים מתאבדים לערי ישראל.

במהלך שנת 2001 ביצעו מסוקי הקרב של צה"ל יותר מ־65 תקיפות בכל הזירות ובכל שעות היממה.³³ גם מטוסי תקיפה הופעלו בלחימה זאת, אך פעולתם העיקרית הייתה הריסת מטרות של הרשות הפלסטינית וארגונים אחרים, ובתוכם מפקדות, מחסני תחמושת ומבני שלטון. מרגע שהתעורר הצורך בפעילות נקודתית מדויקת, או שהמטרה הייתה ממוקמת בלב שטח אזרחי והיה חשש כי אזרחים חפים מפשע ייפגעו, הופעלו בדרך כלל מסוקי קרב. כך, למשל, ב־31 ביולי 2001

חיסולו מסוקי "אפאצ'י" שני בכירים של חמאס יחד עם ארבעה מעוזיהם. מסוקי הקרב שיגרו אז שני טילי "הלפיר" שחדרו מבעד לחלונות הבניין בו שהו המחבלים והרגו אותם.³⁴ פעולות מדויקות אלו נעשו, כמדווח, בשיתוף פעולה בין מסוקי הקרב ובין כטב"ם.

אחת ממשימות מסוקי הקרב היא לספק מטרייה אווירית וסיוע אווירי קרוב לכוחות הקרקע במהלך פעילותם המבצעית. המלחמה בשטחים מאופיינת בלחימת גרילה קשה, בין השאר באזורים עירוניים המיושבים בצפיפות. תוואי השטח העירוני מביא לכך שהניידות של כוחות הרגלים, כמו גם יכולות התצפית, מוגבלות ביותר.³⁵ למסוקי "אפאצ'י" יתרונות רבים במצב זה: עוצמת אש גבוהה, מרוכזת ומדויקת, וכן יכולת תצפית הכוללת מערכות ראיית לילה (תרמיות FLIR) (Forward Looking Infra Red). חיבור של המרכיבים המבצעיים של המסוק הקרבי עם כוחות הקרקע מביא להכפלת כוחה של יחידה הפועלת בתא שטח נתון.³⁶

במלחמה הקשה והמסובכת נגד הטרור זוכה מסוק הקרב למרב החשיפה התקשורתית. באפריל 2002 שודרה בישראל כתבה של שירות השידור הבריטי (BBC) שהציגה את מלחמתה של ישראל בטרור, ובכלל זה חיסול מחבל על ידי מסוק קרב. לפי הכתבה, אחת הדרכים לחסל מבוקש היא על ידי הטמנת מארב. הכתבה הציגה את השיטה "הקלאסית" של מארב, קרי על ידי כוחות רגלים, אך גם פירטה את החידוש אותו הפעיל צה"ל – חיסול המבוקש על ידי מארב של מסוק קרב. שיטה זו הוצגה לצופים בעזרת צילום של ירי הטיל דרך מצלמת הירי של המסוק. כפי שכבר צוין, הירי הוא רק סופו של מבצע ארוך ומורכב, הכולל מגוון של מאמצים קרביים ומודיעיניים. שלב הסיום של מבצע מוצלח מתחיל כאשר המטרה מושמת על כוונת המסוק ונגמר עם פגיעת הטיל. אורכו של שלב זה הוא שניות ספורות, אך לעתים עוברים שבועות וחודשים עד שמגיעים אליו. למרות מספר חסרונות הכרוכים בהפעלת מסוקי הקרב, ובעיקר העלות הגבוהה שלה, הם מהווים פלטפורמה התקפית מובהקת. מסוק הקרב שיפר את היכולת ההתקפית של צה"ל במלחמתו בגרילה, הביא ללחץ מתמיד על יחידות הגרילה והפחית את מספר הנפגעים הפוטנציאלי במלחמה בשטח בנוי. מהניסיון ההיסטורי ניתן להסיק, כי ככל שהצד המתמודד עם גרילה/טרור נוקט יותר יוזמות התקפיות, הגרילה נדחקת להתגוננות ומסתתרת, וכתוצאה מכך הולכת ופוחתת היכולת ההתקפית שלה.³⁷ ירידה ביכולת המבצעית של הגרילה עשויה להביא, במידה כזו או אחרת, גם לפגיעה ביכולתה להשיג את מטרותיה הפוליטיות.³⁸

הייחודיות שבהפעלת מסוקי הקרב בצה"ל, כפי שנסקרה במאמר זה, היא בהפעלתם במשימות ייעודיות בעלות אופי התקפי יזום במלחמה נגד הטרור/גרילה. כדי לחדד את הפן הישראלי של ייחודיות זו, יש לבחון את מקומו של מסוק הקרב ביחידות לוחמה בטרור/גרילה של ארצות הברית ובריטניה לפני שנת 2001.

הספרות העוסקת בכוחות המיוחדים וביחידות ללוחמה בטרור של בריטניה וארצות הברית קובעת כי התפקיד העיקרי של המסוקים הפועלים בשירותם הוא הנחתת סער של כוחות וכן סיוע אווירי קרוב, כלומר המשימות המסורתיות של המסוק כפי שפותחו בשנות החמישים של המאה הקודמת. מלבד חידושים טכנולוגיים (והכנסת דגמים חדשים יותר של מסוקים), אין למעשה חידוש מבצעי בהפעלת מסוקים במדינות המערב.³⁹ כך, למשל, אין כל עדות לכך שהבריטים השתמשו במסוקי קרב נגד מטרות איכותיות ואנושיות של הצבא האירי הרפובליקני (IRA).

המלחמה נגד IRA התנהלה לא רק בערים הגדולות של צפון אירלנד, אלא גם באזורים הכפריים, והשתפו בה כוחות צבא ומשטרה, וכן הרגימנט ה-22 של "שירות האוויר המיוחד" (Special Air Service – SAS).⁴⁰ במאי 1987 זיהה המודיעין הבריטי כוונה של ה-IRA לפוצץ תחנת משטרה בעזרת מכונית תופת. למרות שאנשי ה-IRA היו תחת מעקב צמוד, חיכו הבריטים עד שהם הגיעו לתחנת המשטרה, ואז חוסלו מהמארב על ידי צוות של SAS שהוצב במקום מבעוד מועד. תחנת המשטרה נהרסה בפיצוץ ואזרחים שנמצאו בכנסייה סמוכה היו בסכנה במהלך ההתקפה, אך בסופו של דבר לא היו אבדות בנפש.⁴¹ לא ברור מדוע לא חוסלו אנשי ה-IRA בדרכם לתחנת המשטרה הכפרית בעיירה Loughall הנמצאת בלב אזור כפרי, במיוחד כשהמודיעין היה מהימן ומדויק ומסוק קרב יכול היה להשמיד בעזרתו את הרכב בו נסעו. יש לציין כי עם תחילת המתקפה דווקא הוזנק מסוק קרב מסוג Gazelle (SA-341), אך הוא סייר באזור במשימה של איתור חשודים נוספים והכוונת כוחות הצבא אליהם – משימת סיור ותצפית ולא משימה קרבית. הדוקטרינה האמריקאית העוסקת בלוחמה בעצימות נמוכה מייעדת למסוק הקרב תפקיד של נשק מסייע ולא קובעת לו משימות מוגדרות כמערכת נשק יוזמת והתקפית. פרק 7 של מדריך השדה של צבא ארצות הברית העוסק בלוחמה מסוג זה עוסק בסיוע קרבי, כגון: ארטילריה לסוגיה השונים, נשק נ"ט, סיוע אווירי טקטי (מטוסים קבועי כנף) וסיוע אש מפלטפורמות ימיות. המדריך מקדיש פסקה קצרה בלבד להפעלת מסוקי קרב במבצעים בעלי אופי של לוחמה זעירה. אמנם, בתחילת הפסקה נאמר כי "Attack helicopters are a highly mobile and immediate-response maneuver element",⁴² אך ההתייחסות לאחר מכן לפעולות המבצעיות של המסוקים היא בעיקרה למשימות אבטחה, ליווי שיירות אספקה, סיור וסיוע אווירי קרוב לכוחות קרקע, כלומר, היא רואה בהם פלטפורמה מסייעת.

סיכום

הלחימה של ישראל בכוחות לא סדירים היא יומיומית ועדיין לא הסתיימה. צה"ל ביצע, ועדיין מבצע בלחימה זו, פעילות התקפית בעזרת מסוקי קרב. מאמר זה

ניסה להצביע על הייחודיות בפעילות זו של צה"ל, שהפכה למודל מבצעי שאומץ על ידי מדינות אחרות. בראשן של אלו עומדת ארצות הברית, שאימצה את המודל לאחר שהסתבכה במלחמה נגד כוחות לא סדירים באפגניסטן ובעיראק.

צה"ל לא ראה מלכתחילה בהפעלת מסוקי קרב נושא העומד בפני עצמו, אלא אמצעי נוסף להשגת מטרה מבצעית. רבות מהפעולות שביצעו מסוקים אלה ניתן היה לבצע למעשה באמצעות כוחות אחרים, אך הפעלתם משיגה אפקט דומה בסיכון נמוך יותר. כמו כן, מסוקי הקרב מציגים את העליונות הטכנולוגית והמבצעית של ישראל, ובכך הם יוצרים, ככל הנראה, גם אפקט בממד התודעתי, החשוב כל כך במלחמה נגד כוחות לא סדירים.

חיל האוויר ער לעובדה שהארגונים השונים בהם הוא נלחם מתחמשים באמצעי נ"מ מתקדמים וכי המסוק הקרבי הופך בשל כך לפגיע יותר. עובדה זו עשויה להגביר את השימוש במערך הכטב"ם, במיוחד כאשר פלטפורמות בלתי מאוישות אלו גם יכולות לשהות באוויר זמן רב יותר מאשר מסוקים.

מוקדם עדיין להספיד את המסוק כפלטפורמה קרבית יעילה. הניסיון האמריקאי הוכיח כי למרות פגיעותו הרבה של המסוק, הוא ממשיך לפעול ביעילות. עובדה זו נכונה גם לגבי ישראל. מסוק הקרב מהווה נדבך חשוב בפעילות ההתקפית שמנהל צה"ל נגד כוחות לא סדירים. מבצע "צוק איתן" בקיץ 2014 הוכיח כי למרות השימוש ההולך וגובר בכטב"ם, המסק"ר ממשיך לשמש אמצעי חשוב במלחמה נגד כוחות כאלה. פעילותו זאת באה לשרת מספר מטרות: הראשונה היא סיכול פיגועים, גם על ידי פגיעה במפגעים העושים דרכם לפיגוע וגם על ידי פגיעה בבכירי הארגון המשגר אותם. פגיעה בבכיר מהווה גם מטרה שנייה, והיא שיבוש פעולות הארגונים. פגיעה מדויקת ואיכותית, המבוססת על מודיעין, מחייבת את הארגון לכנס את שורותיו ולבדוק כיצד הושג המידע. הצלחתו של סיכול ממוקד גם מביאה את אנשי הארגונים להסיק כי הם אינם בטוחים אף בקרב תומכיהם. מסקנה כזאת גורמת למידור נוקשה, הפוגע ביעילות המבצעית של ארגון הטרור, וזאת בנוסף לפגיעה בדרגים המתכננים. כמו כן, ניתן לשבש את השגרה המבצעית וההתארגנות לקראת פעולות על ידי תקיפת הארגונים באזורים הנחשבים על ידם לבטוחים. מטרה שלישית היא הרתעה, הנובעת גם מיכולות פגיעה שהוצגו במבצעים קודמים וגם מהכרזה כי פגיעה באזרחי המדינה תגרוור תגובה. המטרה הרביעית היא ההיבט התודעתי, שהוא בעל שני ממדים: פגיעה במורל של אנשי הארגון ותומכיהם מצד אחד והעלאת המורל של אזרחי המדינה מצד שני.

מערך מסוקי הקרב (והמערך התומך בהם, בעיקר מערך המודיעין) אפשר לצה"ל להציג הצלחות בפעולות התקפיות יזומות החיוניות במלחמה נגד גרילה/טרור. אופיים של מסוקי הקרב הפך אותם לפלטפורמת לחימה חשובה ביותר. היוזמה ההתקפית מראה לארגוני הטרור ולתומכיהם כי הצד הנלחם בהם אינו

מתגונן ומחכה להתקפת הטרור הבאה, אלא נוקט צעדים מעשיים וגורם לצד השני להתגונן.

ייחודיות הפעלתם של מסוקי הקרב במלחמה נגד כוחות לא סדירים בשטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה (ולפני כן בלבנון) נובעת מהיתרונות שלהם. יתרונות אלה כוללים גמישות הפעלה, עוצמת אש גבוהה ודיוק בפגיעות. מערכות הנשק וסוג החימוש שנושאים מסוקי הקרב מאפשרים להם במקרים רבים לגרום נזק רב למטרה מבלי לפגוע בסביבה האזרחית. צורת הפעלה זו הייתה ייחודית לחיל האוויר הישראלי ולא נמצאה עד 2001 אצל מדינות אחרות שנלחמו בכוחות לא סדירים.

מסוקי הקרב יכולים לקיים רצף של פעילות מבלי להיקלע להתשה, להעתיק במהירות מאמץ מגזרה לגזרה ולפגוע באופן מדויק ביעדים נבחרים. יחד עם זאת, כל הפעלה עתידית שלהם חייבת לקחת בחשבון גם שיקולים מוסריים. יש לשאוף, עד כמה שהתנאים בשטח מאפשרים, להימנע מפגיעה באוכלוסייה אזרחית. כמו כן, יש להעמיד זה מול זה ולשקלל לפני קבלת החלטה את מידת הנזק שייגרם לארגון הטרור מהפעלה יזומה של המסוק¹ ואת הנזק התדמיתי שייגרם לישראל אם ייפגעו בעקבות זאת חפים מפשע.

הערות

- 1 Gunther E. Rothenberg, "Israeli Defense Forces and Low Intensity Operations", in: David A. Charters and Maurice Tugwell eds., *Armies in Low-Intensity Conflict*, (London: Brassey's Defense Publishers, 1989), pp. 49-72.
- 2 Christopher Bellamy, *The Evolution of Modern Land Warfare: Theory and Practice* (London: Routledge, 1990), pp. 15-17.
- 3 מטכ"ל-3-תת-02, אגף מבצעים – חטיבת תורה והדרכה, **עקרונות המלחמה**, 2007, עמ' 21.
- 4 לסקירה כללית על הפעלת כוח אווירי בלוחמת גרילה ראו: שמואל גורדון, **מסדר האבירים האחרון: אסטרטגיה אווירית מודרנית** (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאת רמות, 1998), עמ' 316-334; אילן הרשקוביץ, "המרכיב האווירי בעימות נמוך העצימות", **מערכות** 380-381, 2001, עמ' 68-71. בשני המחקרים יש דיון כללי על שימוש בכוח אווירי בלוחמת גרילה, כשהפעלת המסוקים אינה זוכה לדיון מפורט. יחד עם זאת, מחקרו של הרשקוביץ דן בהיבטים השונים של הפעלת כוח אווירי בעימות עם הפלסטינים. ראו גם: זכי שלום ויועז הנדל, **תנו לצה"ל לנצח: הסיסמה שהגשימה את עצמה** (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2010), עמ' 63-67.
- 5 Shmuel Gordon, *The Vulture and the Snake: Counter-Guerrilla Air Warfare: The War in Southern Lebanon*, Mideast Security and Policy Studies No. 39 (Ramat Gan: Bar-Ilan University, Begin-Sadat Center for Strategic Studies, July 1998), pp. 38-39.
- 6 הדוגמה הקיצונית והטרגרית ביותר היא אסון המסוקים ב-4 בפברואר 1997 כאשר שני מסוקי "יסעור" שהובילו לוחמים ללבנון התנגשו ביניהם באוויר. כל 73 החיילים והטייסים שהיו עליהם נהרגו. הם לא היו בדרכם לפעילות מבצעית, אלא להחליף את חבריהם.

- 7 הרשקוביץ, "המרכיב האווירי בעימות נמוך עצימות", עמ' 69.
- 8 בצלם, **נייר עמדה: מדיניות ההתנקשות של ישראל: הוצאה להורג ללא משפט**, ינואר 2001, עמ' 3-4. אין כוונת מאמר זה לדון בכל היבט פוליטי או מוסרי של מלחמה או עימות כלשהם.
- 9 למרות הפעלתו האינטנסיבית בשטחים המוחזקים, חיל האוויר לא שכח את משימתו העיקרית של המסך"ר - חיסול טורי שריון במקרה של התקפה על ישראל.
- 10 ראו בהקשר זה מאמרו של יצחק בן ישראל, "הפעלת חימוש באזורים צפופי אוכלוסין", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 5 (גיליון מיוחד), 2014, עמ' 15-18.
- 11 יש לציין כי התקיפות האמריקאיות הראשונות בכטב"ם בוצעו על ידי ה-CIA ולא על ידי הצבא. ראו: Thomas G. Mahnken, *Technology and the American Way of War since 1945* (New York: Columbia University Press, 2008), pp. 201-202.
- 12 Bernard B. Fall, *Street Without Joy* (London: Pall Mall Press 1964), p. 265; V.J. Croizat (tr.), *A Translation from the French Lessons of the War in Indochina*, memorandum RM-5271-PR (Rand Corporation, Santa Monica, California, May 1967), pp. 299-305.
- 13 Robert B. Asprey, *War in the Shadows: The Guerrilla in History* (New York: William Morrow and Company, Inc. 1994), p. 676.
- 14 Hilaire Bethouart, "Combat Helicopters in Algeria", in: T.N. Greene ed., *The Guerrilla and How to Fight Him* (New York: Praeger, 1966), pp. 260-269.
- 15 Robert Jackson, *The Malayan Emergency* (London: Routledge, 1991), pp. 98-102.
- 16 E.D. Smith, *Malaya and Borneo* (London: I. Allan Press, 1985), p. 35; Jackson, *The Malayan Emergency*, pp. 97-98.
- 17 הסקירה המקיפה ביותר על הפעלת מסוקים במהלך מלחמת וייטנאם נמצאת במחקר שפרסם הצבא האמריקאי במסגרת הסדרה, Vietnam Studies: John J. Tolson, *Airmobility, 1961-1971* (Washington D.C.: Department of the Army, 1989), pp. 38-39. פורסם לראשונה ב-1973.
- 18 Andrew F. Krepinevich, *The Army and Vietnam* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1986), p. 112.
- 19 Tolson, *Airmobility*, pp. 30-31.
- 20 **שם**, עמ' 38-39.
- 21 Spencer. C. Tucker, *Vietnam* (Lexington, Ky.: University Press of Kentucky, 1999), p. 122.
- 22 Tolson, *Airmobility*, pp. 144-146.
- 23 Harry G. Summers, *Persian Gulf War Almanac* (New York: Facts on File, 1995), p. 208.
- 24 Mark Bowden, *Black Hawk Down: A Story of Modern War* (New York: Penguin Books, 2000), p. 133.
- 25 Anthony H. Cordesman and Abraham R. Wagner, *The Lessons of Modern War (vol. 3): The Afghan and Falklands Conflicts* (London: Westview Press, 1990), pp. 192-205.
- 26 Timothy L. Thomas, "Air Operations in Low Intensity Conflict: The Case of Chechnya", *Airpower Journal* (Winter 1997), pp. 51-59.
- 27 Robin Neillands, *In the Combat Zone: Special Forces since 1945* (New York: New York University Press, 1998), p. 54.
- 28 לסקירה כללית על הפעלת מסוקים בתקופת מלחמת ההתשה ראו: חיים נדל, **בין שתי המלחמות 1967-1973** (תל אביב: מערכות, 2006), עמ' 230-233. על תפקידם

- של המסוקים במלחמת יום הכיפורים ראו: Anthony H. Cordesman and Abraham R. Wagner, *The Lessons of Modern War (vol. 1): The Arab-Israeli Conflicts, 1973-1989* (London: Mansell Publishing, 1990), pp. 100-101.
- 29 אליעזר כהן וצבי לביא, **השמים אינם הגבול: סיפורו של חיל האוויר הישראלי** (תל אביב: ספריית מעריב, 1990), עמ' 625-626.
- 30 Cordesman and Wagner, *The Lessons of Modern War (vol. 1)*, pp. 210-213.
- 31 דני שלום, **50 שנות עליונות אווירית** (תל אביב: כנרת, זמורה-ביתן, 1998), עמ' 196.
- 32 בשנתיים הראשונות של האינתיפאדה השנייה ביצעו מסוקי "אפאצ'י" כ-1,500 גיחות מבצעיות ביהודה, שומרון ורצועת עזה: **ביטאון חיל האוויר** (אוגוסט 2002), עמ' 6.
- 33 **ביטאון חיל האוויר** (דצמבר 2001), עמ' 6.
- 34 **ביטאון חיל האוויר** (אוגוסט 2001), עמ' 7.
- 35 ראו דבריו של גל הירש, המתאר את הכוח הלוחם במרחב העירוני ככדור שפועל בכל הממדים, ובכלל זה התווך התת-קרקעי: גל הירש, "לחימה במרחב העירוני", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 5 (גיליון מיוחד), אפריל 2014, עמ' 19. יש, כמובן, לזכור כי בעיות מבצעיות אלו לא מיוחדות למציאות העירונית רק כיום, אלא מאפיינות את הלחימה המסובכת בשטח בנוי מאז ומתמיד. המורכבות הרבה נובעת מהעובדה שהסביבה העירונית מכילה בתוכה אוכלוסייה לא לוחמת, שהחוק הבין-לאומי אינו סובלני כלפי פגיעה בה.
- 36 **ביטאון חיל האוויר** (אפריל 2002), עמ' 38.
- 37 המתח בין הפעילות היומיומית (בט"ש) מרובת האבדות ובין היוזמה ההתקפית עולה היטב בספרו של משה תמיר על שנות הנוכחות הישראלית בדרום לבנון: משה תמיר, **מלחמה ללא אות** (תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון-ההוצאה לאור, 2006). בעמ' 127 מתאר תמיר מארב אליו נקלעה שיירה של צה"ל, שבמהלכו נהרגו שלושה לוחמים. באותו עמוד מוזכרת יוזמה התקפית של יחידת "אגוז" אשר הצליחה להרוג שני אנשי חזבאללה, שלהערכת תמיר סייעו בהנחת המארב.
- 38 הכוונה היא למניעת היכולת של הגרילה להתקדם מבחינה צבאית לקראת צבא סדיר, תוך התשת הצבא אתו היא מתמודדת, ובשלב הסופי אף הכרעתו. זוהי תמצית תורת שלושת השלבים כפי שהגדירה מאו בספרו **על הגרילה** (1937). ראו: טל טובי, **גרילה והמלחמה נגדה: מורשתו הצבאית של מאו** (ירושלים: כרמל, 2010), עמ' 42-57.
- 39 Terry Griswold and D. M. Giangreco, *Delta: America's Elite Counterterrorist Force* (Osceola: Zenith Press, 1992), pp. 78-87; Steve Crawford, *The SAS Encyclopedia* (Miami: Lewis International, 1998), pp. 266-269.
- 40 Ken Connor, *Ghost Force: The Secret History of the SAS* (London: Orion, 2001), pp. 303-340.
- 41 James Adams and Others, *Ambush: The War between the SAS and the IRA* (London: Pan Books, 1988), pp. 110-118.
- 42 *FM 7-98 Operations in a Low Intensity Conflict*, Ch. 7: "Combat Support, 7-6: Attack Helicopter Units".

האם נשק סייבר משפיע על כלים צבאיים?

אמיליו אייזלו

מתקפות סייבר נתפסות בכתובה הצבאית והאקדמית, לרוב, כנשק אסטרטגי אסימטרי וככלי שיש לו פוטנציאל ליצירת שוויון במערכה בין מדינות חזקות למדינות חלשות יותר. עם זאת, אין עדויות רבות לכך שמתקפות סייבר הן אופציה צבאית ממשית בעימות בין מדינות. במקומות שבהם התנהלו מבצעים צבאיים של ממש (כמו אפגניסטן, גיאורגיה, עיראק או ישראל ורצועת עזה), יש מעט מאוד עדויות לצבא המבצע מתקפות סייבר נגד מטרה צבאית או אזרחית. זוהי עובדה מעניינת, לאור ההנחה שחלק מהמדינות שהיו מעורבות בעימות צבאי או במשימות לשמירת השלום באזורים עוינים מחזיקות ברמה מסוימת של יכולת סייבר התקפית. מאמר זה מבקש להציג טיעון נגדי לרעיון שכלי סייבר הם נשק צבאי אינסטרומנטלי בלוחמה של העידן המודרני. המאמר יטען כי נשק סייבר הוא אופציה אפקטיבית בזמנים של מתיחות בין מדינות יותר מאשר בעימות צבאי, ואמצעי יעיל לאיתות מסרים יותר מאשר ככלי להשגת יתרון צבאי.

מילות מפתח: התקפת סייבר, נשקי סייבר, לוחמת מידע, סין, רוסיה, ארצות הברית.

מבוא

מתקפות סייבר נתפסות בכתובה הצבאית והאקדמית, לרוב, כנשק אסטרטגי אסימטרי וככלי שיש לו פוטנציאל ליצירת שוויון במערכה בין מדינות חזקות למדינות חלשות יותר. עם זאת, אין עדויות רבות לכך שמתקפות סייבר הן

אמיליו אייזלו (Emilio Iasiello) צבר מעל 12 שנות ניסיון כחוקר מודיעין סייבר אסטרטגי. הוא מיינץ לארגוני מודיעין צבאיים ואזרחיים של ממשלת ארצות הברית, כמו גם לחברות במגזר הפרטי המספקות מודיעין סייבר.

אופציה צבאית ממשית בעימות בין מדינות. במקומות שבהם התנהלו מבצעים צבאיים של ממש (כמו אפגניסטן, גיאורגיה, עיראק או ישראל ורצועת עזה), יש מעט מאוד עדויות לצבא המבצע מתקפות סייבר נגד מטרה צבאית או אזרחית. זוהי עובדה מעניינת, לאור ההנחה שחלק מהמדינות שהיו מעורבות בעימות צבאי או במשימות לשמירת השלום באזורים עוינים מחזיקות ברמה מסוימת של יכולת סייבר התקפית. דוגמאות מובהקות יותר מראות כי מתקפות סייבר יעילות יותר במסגרת פעילות לא צבאית, וזאת כנשק סודי המאפשר לשתק מערכות ללא סימנים מוקדמים, וככזה שיש ביכולתו להסתיר את הזהות האמיתית של מי שעומד מאחוריו – באמצעות שימוש ב"ארגוני שליח" (proxy) והישענות על יכולת הכחשה סבירה (plausible deniability).

מאמר זה מבקש להציג טיעון נגדי לרעיון שכלי סייבר הם נשק צבאי אינסטרומנטלי בלוחמה של העידן המודרני. במקום זאת אטען במאמר שנשק סייבר הוא אופציה אפקטיבית בזמנים של מתיחות בין מדינות יותר מאשר בעימות צבאי, ואמצעי יעיל לאיתות מסרים יותר מאשר ככלי להשגת יתרון צבאי. במצבים של עימות בין מדינות, סביר יותר להניח שנטרול המטרות החשובות של היריב ייעשה באמצעות נשק קונבנציונלי, המאפשר לכמת ביתר קלות את מידת הנזק בקרב. השאלה היא, לפיכך, האם נשק סייבר הוא כלי צבאי אפקטיבי?

מינוח

אין קונצנזוס בין־לאומי סביב הגדרת המונחים "מתקפת סייבר" (cyber attack) ו"נשק סייבר" (cyber weapon). עם זאת, קיימת הסכמה כי מונחים אלה פירושם שיגור נזקה (malware) מתוך כוונה למנוע, לשבש, לפגוע, להרוס או לבצע מניפולציה במערכות מידע או במידע השמור בהן. לצורך המאמר הנוכחי אומצו ההגדרות שלהלן:

- **מתקפת סייבר:** "פעולות המתבצעות באמצעות רשתות מחשב ומיועדות למנוע גישה אל מערכת מידע, רשת מידע או נתונים שנמצאים בהן, לפגוע בהן, ולשבש או להרוס אותן".
- **נשק סייבר:** "קוד מחשב שמשמש, או מיועד לשמש, לאיום או לגרימת נזק פיזי, תפקודי או מנטלי למבנים, מערכות או יצורים חיים"¹. דוגמאות לכך כוללות מתקפות של מניעת שירות מבוזר (DDoS), או החדרת נזקה המיועדת להרוס מערכות מידע או את המידע השמור בהן.

סייבר כנשק אסימטרי

הכתיבה הצבאית על לוחמת סייבר – נושא משנה בתוך נושא העל של "לוחמת מידע" – נוטה לאות בתשתיות קריטיות יעדים מרכזיים לפעולה צבאית במהלך

עימות, שכן תשתיות כאלו נתפסות כמאפשרות את היכולת הצבאית של המדינה. המשרד לביטחון המולדת של ארצות הברית מגדיר תשתית קריטית באופן הבא: "הנכסים, המערכות והרשתות, בין אם פיזיים או וירטואליים, שהם כה חיוניים לארצות הברית, עד שלהשבתה או להרס שלהם יהיה אפקט הרסני על הביטחון, ביטחון הכלכלה הלאומית, בריאות ובטיחות הציבור או כל שילוב של אלה".² מתקפות סייבר בסביבת מידע הן זירה חשובה להקרנת כוח, במיוחד נגד מטרות רכות כמו מערכות תקשורת, נמלים, שדות תעופה, אזורי היערכות, אוכלוסייה אזרחית, תשתית קריטית ומרכזים כלכליים. בהקשר זה, נשק סייבר הוא התגלמות אידיאלית של אסטרטגיה אסימטרית: ככל שתשתית המידע של מעצמה נהנית מתחום טכני רב יותר, כך היא פגיעה יותר למתקפות סייבר.

הכתיבה על לוחמת מידע במדינות השונות

העיקרון הבסיסי של אסטרטגיה אסימטרית הוא להפוך את מה שנתפס כעוצמתו של האויב לנקודת התורפה שלו. קרוב לוודאי שאין עוד תחום הממחיש זאת כמו תחום הסייבר, שבו מורכבות התוכנה והחומרה מגבירה את האפקטיביות הצבאית והחברתית מצד אחד, אך מהווה נקודת תורפה שניתן לנצלה לרעה מצד שני. תיאורטיקנים אקדמאיים וצבאיים עוסקים במלחמת מידע מזה שנים רבות. האזכור המוקדם ביותר ללוחמת מידע בארצות הברית היה של ד"ר טום רונה (Rona) – בשנות השבעים של המאה העשרים.³ האימוץ הצבאי הראשון של המונח היה ב־1992, כאשר משרד ההגנה של ארצות הברית פרסם הגדרה רשמית של לוחמת מידע במסמך המדיניות המסווג שלו – TS3600.1.⁴ במהלך השנים עדכן הצבא האמריקאי את ההגדרה, אולם המונח "לוחמת מידע" הפך לחלק מהלקסיקון שלו, גם אם לא היו עדיין אסטרטגיות רשמיות שהכתיבו כיצד ליישמו בעת מלחמה. ארצות הברית לא הייתה היחידה במשימה של פיתוח חשיבה מתקדמת על טבעה של לוחמת המידע ובשאלה כיצד ניתן למנף אותה להשגת השפעה מרבית. תיאורטיקנים צבאיים של סין ורוסיה כתבו גם הם בהרחבה בנושא זה. כתיבתם הראשונית דמתה ברובה לדברים שפורסמו עוד קודם לכן, ואף על פי כן היו בה רעיונות חדשים לגבי האופן שבו לוחמת מידע יכולה לשמש בזמן מלחמה. חרף ניואנסים תרבותיים, שררה הסכמה לגבי הפוטנציאל של לוחמת מידע לשמש כנשק המגשר על הפער בין החזק לחלש ומספק לצד החלש אמצעים לתקוף את החזק, מבלי להסתכן בעימות חזיתי של כוח מול כוח. המונח "אסימטריות" מדגיש היטב מצב זה, כפי שניסחו זאת ברין וגלצר: "[הדבר] מזכיר במקצת את אמנות המלחמה היפנית של הג'ו ג'יטסו, המבוססת על הרעיון שניתן לגייס את כוחו ועוצמתו של היריב ככלי נגדו, במקום לתקוף אותו ישירות עם הכוח הקיים".⁵

שלא כמו נשק גרעיני, המחייב משאבים ניכרים ויכולת ייצור וניהול, מלחמת מידע והכלים הדרושים לה נגישים בקלות להמונים.

הכתיבה הסינית על לוחמת מידע

הכתיבה המוקדמת ביותר בנושא לוחמת מידע בסין הייתה, ככל הנראה, בספר "לוחמת מידע", שיצא לאור ב־1985 ופורסם מאוחר יותר כמאמר ב־*Liberation Army Daily*.⁶ עם זאת, רק במבצע "סופה במדבר" בעיראק ב־1991 הזדמן לתיאורטיקנים סיניים לראות כיצד צבא עושה שימוש בטכנולוגיה מתקדמת כדי להביס את האויב. ב־1995 כתב רמטכ"ל צבא סין, וואנג פוֹ פֶּנג, את "האתגר של לוחמת המידע", שבו קָלל אזכורים רבים ללוחמת המידע של ארצות הברית במבצע נגד עיראק.⁷ כותב סיני אחר ראה מערכה זו של ארצות הברית בעיראק כ"טרנספורמציה גדולה", שבה המידע שינה, יחד עם הפיקוד והשליטה, את פני שדה הקרב.⁸ מאז ראו חוקרים סיניים ברעיון של "שליטה במידע" את המפתח להשגת ניצחון במלחמות העתיד.

שני מקורות סיניים העוסקים בדוקטרינות צבאיות – "מדע האסטרטגיה" ו"מדע המערכה הצבאית" – מכירים בלוחמת המידע ככלי צבאי חשוב להתגברות על יתרונות של יריב חזק יותר בתחומי הטכנולוגיה והמידע. אסטרטגים צבאיים רבי השפעה מבתי ספר ואקדמיות צבאיים מובילים בסין הציעו לצבא הסיני ליישם מתקפות סייבר או מתקפות של נשק מדויק נגד מטרות תשתית קריטיות, כמו נמלים ושדות תעופה. ואמנם, רבים מהמקורות שנוטים לגישה סמכותנית בחשיבה הצבאית בסין תומכים בסוג זה של פעולה. מחבר המחקר "מדע המערכה הצבאית" טוען כי לוחמת מידע אמורה לשמש:

... בזמן ובאזור שהם קריטיים לפעולת המערכה הכוללת, כדי לחסום את היכולת של האויב להשיג, לשלוט ולעשות שימוש במידע, במטרה להשפיע על היכולות של האויב לתצפת, לקבל החלטות או לפקד ולשלוט בחייליו, וכן להפחית ואף להרוס אותן. כל זאת, במקביל לשמירת יכולת הפיקוד והשליטה שלנו, כדי להחזיק בעליונות בתחום המידע ולהשיג עליונות מערכתית ואסטרטגית, וכן ליצור תנאים לניצחון מוחלט בקרב.

תיאוריית "הלוחמה האלקטרונית המשולבת ברשת" (Integrated Network Electronic Warfare – INEW) של סין כוללת מתקפה על רשת מחשבים בעתות מלחמה או שלום, וכן לוחמה אלקטרונית המתנהלת תחת סמכות אחת. המשימה היא לשבש את היכולת של היריב לעבד מידע ולהשתמש בו. האסטרטגיה הסינית מאופיינת ביישום משולב של כלים אינטרנטיים ונשק ללוחמה אלקטרונית נגד מערכות מידע של היריב, וזאת כבר בשלבים הראשונים של העימות.⁹ על פי אותה אסטרטגיה, עוצמתן של מתקפות כאלו טמונה ביכולתן להפחית את האויב.

בטקסט מעורר מחלוקת שחיברו שני קולונלים (לשעבר) בצבא סין, הם שמו את הדגש על הפוטנציאל שיש למתקפות סייבר לפגוע במוסדות פיננסיים של מעצמות זרות,¹⁰ במיוחד כאופציה של מכה ראשונה. על פי ג'יימס מ'לבנון (Mulvenon), מומחה ידוע ללוחמת מידע סינית, "הכתיבה הצבאית הסינית נוטה ברובה להחזיק בדעה כי לוחמת מידע היא כלי לא קונבנציונלי, ולא מכפיל כוח בשדה הקרב [...] שיאפשר לסין להילחם ולזכות במלחמת מידע ללא צורך בפעולה צבאית".¹¹ מלחמת מידע היא זירת קרב רחבה, ומרחב הסייבר הוא רק חלק אחד בעולם המידע הגדול יותר. מרחב המידע מתייחס ל"ספרת הפעילות הקשורה לעיצוב, יצירה, המרה, העברה, שימוש או אחסון של מידע, אשר יש לה השפעה על התודעה של היחיד והחברה, על תשתית המידע ועל המידע עצמו".¹² על פי השקפתה של סין, התפקיד העיקרי של מרחב המידע הוא "לאפשר לאנשים להשיג ולעבד נתונים [...] מישור חדש לתקשר עם אנשים ועם פעילויות. זהו המרחב המשלב בין כל רשתות התקשורת, מסדי הנתונים והמידע בעולם, היוצר סביבת פעולה".¹³ מכאן עולה שסין רואה במרחב המידע טווח איום רחב יותר, המשתרע מעבר לעולם הדיגיטלי המוגבל לאינטרנט.

הכתיבה הרוסית על לוחמת מידע

בדומה לסין, גם רוסיה מתייחסת ל"מרחב המידע" כאל מונח הוליסטי. ב-2010 עדכנה ממשלת רוסיה את הדוקטרינה הצבאית שלה, לאחר שהמונח "לוחמת סייבר" בלט בהיעדרו ממנה (בדומה לסינים, גם הרוסים עושים שימוש במונח "מידע" ומעדיפים אותו על פני המונח הפופולרי יותר "סייבר"). עם זאת, היו בדוקטרינה הרוסית מספר אזכורים ל"לוחמת מידע", שעל פי הגדרתם כוללים מתקפות יזומות על מערכות מידע (כלומר, מחשבים) ו/או על המידע השמור בהן. חשוב מכך, הדוקטרינה הרוסית הכירה בכך שמרחב המידע הוא תחום קריטי המחייב הגנה צבאית מפני איומים חיצוניים. עובדה זו מחזקת את הנאמר ב"דוקטרינת ביטחון המידע 2000" של רוסיה, כי הגנה מפני מידע חיצוני מזיק וקידום ערכים פטריטיים הם יעדים של הביטחון הלאומי.¹⁴ יעדים נוספים מופיעים ב"דוקטרינה הצבאית 2010" של רוסיה וכוללים:¹⁵ "[...] פיתוח מטרות ומשאבים ללוחמת מידע [...] יצירת מודלים חדשים של כלי נשק מדויקים ופיתוח תמיכה מבוססת מידע עבורם [...] יישום מקדים של אמצעים ללוחמת מידע, במטרה להשיג יעדים מדיניים מבלי להשתמש בכוחות צבאיים".

תיאוריית לוחמת המידע של רוסיה מעוגנת ברעיון לפיו היא חייבת "להגיב במלחמה למלחמת המידע שנפתחה נגדה",¹⁶ ומכסה טווח רחב של פעולות, בין היתר מדיניות, כלכליות, תרבותיות וצבאיות. כותבים רוסיים רואים בלוחמת מידע מלחמה המשפיעה על תודעת ההמון, בהיותה חלק מהיריבויות בין המערכות

הלאומיות האזרחיות השונות שמדינות אימצו. אלו הופכות לרלוונטיות כאשר אמצעים מיוחדים מאפשרים להפוך מקורות מידע ל"נשק מידע".¹⁷ גם רוסיה מגדירה "מרחב מידע" כ"מרחב הפעילות הקשורה לגיבוש, יצירה, המרה, העברה, שימוש או אחסון של מידע, אשר יש לה השפעה על התודעה של היחיד והחברה, על תשתית המידע ועל המידע עצמו".¹⁸ לאור זאת, מה שמדאיג את רוסיה במרחב המידע הן ההשפעות הטכניות (כגון הרס פיזי של מערכת מידע) והפסיכולוגיות (דוגמת השפעה ומניפולציה על אוכלוסייה) על המרחב.

הפרשנות הרחבה של מרחב המידע מביאה את רוסיה לראות ב"נשק המידע" (information weapons) מקור לדאגה. על פי הגדרתה, נשק מידע יכול לשמש בתחומים שמעבר לסייבר, לרבות בתחום ההכרה האנושית,¹⁹ ולכלול אזורים גיאוגרפיים שבהם מתגוררים דוברי רוסית או אנשים ממוצא רוסי.²⁰ אין ספק שרוסיה רואה בהצלחות של "מהפכות הצבע" במרכז ובמזרח אירופה ושל "האביב הערבי" דוגמאות לאובדן השליטה החברתית והשליטה במידע.

הכתיבה האמריקאית על לוחמת מידע

לשיטתה של ארצות הברית, מרחב הסייבר כולל את הרשתות והמערכות שמרכיבות את הארכיטקטורה שלו, אך לא את סביבת המידע כולה כפי שגורסות ההגדרות של סין ורוסיה. מחקרים אסטרטגיים ומבצעיים רבים נכתבו בארצות הברית, שבהם הכותבים הביעו דעתם כיצד על הצבא האמריקאי לפעול ב"מבצעי מידע" (Information Operations) בתחום הסייבר, שבהם פעולות סייבר (או "לוחמת סייבר") הן רק אופציה אחת מתוך כמה אופציות. המסמך "האסטרטגיה לפעולה במרחב הסייבר" שפרסם משרד ההגנה של ארצות הברית ב־2011, וכן הפרסום בנושא "מבצעי מידע" (JP 3-13) מטעם המטות המשולבים של צבא ארצות הברית במהדורת 2012, מציגים את החשיבה האמריקאית העדכנית בנושא מרחב הסייבר כזירת קרב. הקמת מטה הסייבר האמריקאי (CYBERCOM) עולה בקנה אחד עם שאיפתה של ארצות הברית לאפשר לה יד חופשית לפעול בתחום הסייבר, במקביל למניעת יכולות דומות מיריבותיה. על פי מסמך האסטרטגיה של משרד ההגנה האמריקאי, מטה CYBERCOM משקף את היעדים הבאים: [...] להבטיח פיתוח יכולות משולבות באמצעות עבודה צמודה עם מפקדות, שירותים וסוכנויות לענייני לוחמה ועם קהילת הרכש, במטרה לפתח וליישם במהירות יכולות חדשניות במקומות שהן דרושות במיוחד".²¹

המסמך של המטות המשולבים (JP 3-13) מספק מידע לגבי פריסת יכולות הסייבר האמריקאיות ומציג דוקטרינה והנחיות של המטות המשולבים לפעילויות של צבא ארצות הברית במבצעים משותפים. על פי המסמך: [...] מבצעי מידע (לרבות פעולות ברשתות מחשב) מיועדים להשפיע על, לשבש את, או להשתלט

על, יכולת קבלת ההחלטות של יריבים קיימים ופוטנציאליים, במקביל להגנה על היכולת שלנו".²²

שורש ההבדל בין הכתיבה של סין ורוסיה לזו של ארצות הברית מצוי בפרשנות ההוליסטית של מרחב האיום אצל הראשונות לעומת פרשנות צרה יותר שלו אצל האחרונה. רוסיה וסין מעדיפות לשלב את ההיבט האנושי עם ההיבט הטכנולוגי, בעוד שארצות הברית מתמקדת בהיבט הטכנולוגי בלבד. ארצות הברית רואה את המערכה הגדולה של מבצעי מידע כמורכבת מכמה יכולות צבאיות הנפרדות זו מזו, אם כי כאלו שעשויות להיות קשורות זו לזו. לעומתה, רוסיה וסין מציגות תפיסה לפיה קיימים קשרים הדדיים הדוקים יותר, שבהם אין הבחנה ברורה בין הפעילויות שבוצעו והתוצאות שהושגו. לאור זאת, מתקפת סייבר יכולה להיות, על פי ההשקפה האמריקאית, החדרת נוזקה לתשתית קריטית, ועל פי ההשקפה הרוסית/סינית – מידע עוין המשוגר על ידי גורמים יריבים ומכוון נגד הממשלה או הציבור שעליו היא שולטת.

אירועי מתקפת סייבר

כמה ממתקפות הסייבר שזכו לפרסום חושפות את ההתפתחות של נשק הסייבר מכוח משבש לכוח הרסני. אין בכך כדי לומר שכל מתקפות הסייבר בעתיד יכללו הרס של מערכות מידע, אלא שיש תקדימים לכך שהרס נתפס כבר בעבר כאופציה מועדפת במקרים מסוימים שבהם הצדדים היריבים שרויים במבוי סתום דיפלומטי. במקרים שיפורטו להלן היה חשד לקיומה של יד מכוונת מדינתית, או לחסות של מדינה, אך הדבר לא הוכח מעולם. דבר זה מלמד שאם ממשלות עומדות מאחורי ניהול מתקפות סייבר, הן מעדיפות להשתמש בהן כנשק הפתעה בזמנים של מתיחות דיפלומטית, תוך שמירה על יכולת הכחשה סבירה ועל מינימום של עימות חזיתי, אם בכלל.

וירוס "וויפר", קוראיה הדרומית, 2013

במארס 2013 מחקה הנוזקה "וויפר" (wiper) נתונים ממערכות מחשב של שלושה בנקים בקוריאה הדרומית ושל חברות הביטוח שלהם, וכן של שלושה גופי שידור. מרבית המתקפות התרחשו ב־20 במארס, אך העדויות מלמדות שבחלק מהמקרים המערכות נדבקו עוד קודם לכן בוירוסים, ואלה כווננו להפעלה בתאריך המיועד.²³ הווירוס "וויפר" מחק את רשומת האתחול הראשית במחשבים השולטים ברשתות התקשורת של גופים אלה, וכן השבית את תוכנת האנטי־וירוס של חברה דרום קוריאנית ידועה.²⁴ לפי ההערכות, המתקפה פגעה ב־48,000 מחשבים.²⁵

היה זה האירוע הרביעי בסדרה של מתקפות הקשורות לוירוס "וויפר" שזכו לפרסום. המתקפה הראשונה התרחשה באפריל 2012 נגד מתקן איראני באי חארג'.

השנייה הייתה בחברה הסעודית "עראמקו" והשלישית הייתה בחברה הקטרית "ראסג'ז". מתקפות אלו היו איתות לכך שגורמים לא מדינתיים מוכנים לעבור לפעולות הרסניות יותר בעתות של מתחים פוליטיים. כמו באירוע ב"עראמקו", גם במקרה של קוריאה הדרומית נטל את האחריות ארגון לא מוכר בשם WHOIS,²⁶ למרות שהיו מי שהטילו ספק באמינות הודעתו עקב היעדר מידע על עברו או עדות ליכולתו לבצע מתקפה ברמה כזו.

גורמים רשמיים בקוריאה הדרומית מאמינים שיחידות המודיעין הצבאי של קוריאה הצפונית הן שאחראיות למתקפה, תוך שהן פועלות מכתובות IP סיניות.²⁷ על רקע המתיחות המתמשכת בין קוריאה הצפונית לקוריאה הדרומית, אירע לא פעם, לפחות מאז 2009, שהרטוריקה המדינית והדיפלומטית בין הצדדים גלשה לעולם הסייבר, כאשר רשתות "סוכני תוכנה" (botnet) כיוונו מתקפות למניעת שירות מבוזרת (DDoS) נגד אתרי אינטרנט של ארצות הברית וקוריאה הדרומית.²⁸ קוריאה הצפונית אף הגבירה את איומיה על קוריאה הדרומית וארצות הברית במהלך התרגיל הצבאי השנתי המשותף של השתיים, Key Resolve, שנערך ב־11 עד 21 במארס 2013 (זמן קצר לאחר שבפברואר 2013 ערכה קוריאה הצפונית ניסוי במתקן הגרעין שלה).²⁹ אם קוריאה הצפונית אכן עומדת מאחורי מתקפות אלו, הרי שיש בכך סטייה מהשיטה שנהגה בה עד אז – בדרך כלל פעילות נמרצת למניעת שירות, אך למעשה כזאת שלא גרמה נזק של ממש. חשוב מכך, התקרית של מרץ 2013 אותתה לממשלת קוריאה הדרומית שקוריאה הצפונית מסוגלת לבצע מתקפות סייבר הרסניות כאשר היא מעריכה שהייתה הפרה של ה"נורמות" שהתבססו בין שתי הקוריאות.

וירוס "וויפר", "עראמקו", 2012

באוגוסט 2012 גרם וירוס שכונה "שאמון" למחיקת נתונים ב־75 אחוזים מכלל מחשביה של חברת "ערמאקו" – חברת הנפט הלאומית של ערב הסעודית ומי שנחשבת לחברת הנפט בעלת הערך הגבוה בעולם.³⁰ הנוזקה נועדה להשיג שתי מטרות: להחליף את הנתונים בכוונים הקשיחים בתמונה של דגל אמריקאי העולה באש ולהעביר רשימה של כתובות נגועות למחשב שנמצא בתוך הרשת של החברה; למחוק את הזיכרון במחשבים הנגועים.³¹ הווירוס הרס את הכוננים הקשיחים של 30,000 מחשבים.³²

חשיבות האירוע נעוצה בכך שמדובר בנוזקה שהוטמעה מתוך כוונה להרוס כוונים רבים ככל האפשר במחשבים של חברה הקשורה לתשתית קריטית. התחכום של הנוזקה נתון לוויכוח. שר ההגנה של ארצות הברית דאז, ליאון פֶּנְטָה, התייחס לוויירוס "שאמון" כאל כלי מתוחכם מאוד,³³ ולעומתו סברו חוקרי אבטחה ממעבדת קספֶּרסקי ששגיאות הקידוד בקוד היו אינדיקציה לעבודה חובבנית ושלווירוס

היה פוטנציאל להיות הרסני אפילו יותר.³⁴ הווירוס "שאמון" הופעל נגד חברת "עראמקו" יום לפני אחד המועדים הקדושים ביותר בשנה המוסלמית.³⁵ ניתן לשער שהתוקפים ביקשו להגביר את הצלחתם המבצעית כשהעריכו, ובצדק, שבמועד זה ניטור המחשבים יהיה מצומצם יותר, דבר שייתן זמן נוסף לוורוס להתפשט. ואכן, המתקפה השפיעה על ייצור הנפט ועל ההתנהלות העסקית של החברה, עקב איבוד חלק מנתוני הקידוח והתפוקה.³⁶ על פי אחד המקורות, נדרשו עשרה ימים להחליף את הכוננים הנגועים.³⁷

ארגון לא מוכר בשם "חרב הצדק" קיבל על עצמו את האחריות למתקפה על מחשבי "עראמקו", בטענה שזו תגובה למדיניות הסעודית במזרח התיכון.³⁸ למרות זאת, רבים, וביניהם גורמים אנונימיים בממשל האמריקאי, חשדו שמדובר במעורבות איראנית.³⁹ אם איראן אכן עמדה מאחורי המתקפה, פירוש הדבר שהיא מעדיפה לתקוף את ערב הסעודית בחשאי באמצעות "שליח", כדי לשמור על יכולת הכחשה סבירה, במיוחד לאור העובדה שהמתקפה כוונה ישירות נגד יצרנית נפט גלובלית מרכזית ונגד תשתית קריטית.

אין כיום קונצנזוס בין־לאומי סביב השאלה מה מהווה "קו אדום" בתחום הסייבר, ואף על פי כן ניתן להניח שפעולת הרס מכוונת נגד ארגון בעל ממדים גלובליים תיחשב לצעד תוקפני (act of force) על פי דיני המלחמה במשפט ההומניטרי הבין־לאומי, המסדירים פעולות איבה חמושות בין מדינות לאום. בהקשר זה, ניתן לפרש את הפגיעה המכוונת בחברת "עראמקו" – סמל לשלטון הסעודי – כאיתות איראני לערב הסעודית על חוסר שביעות רצונה של טהראן מכך ש"עראמקו" נהנית מהסנקציות שהטיל האו"ם על איראן, וכן ממה שנראה כשיתוף פעולה סעודי־אמריקאי נגד שאיפותיה הגרעיניות של איראן.

מתקפת "סטוקסנט" על הצנטריפוגות האיראניות, 2010

ההערכה היא שווירוס "סטוקסנט" (Stuxnet) קשור קשר הדוק לשלוש נוזקות דומות, ואולי אף מתווכמות ממנו, המוכרות בשמות Gauss ו־Duqu, Flame. שלוש נוזקות אלו קשורות בעיקר לריגול סייבר, ולפיכך המאמר הנוכחי אינו עוסק בהן. ב־2010 הודתה איראן כי נשק סייבר, שחוקר בחברת "מיקרוסופט" הדביק לו את הכינוי "סטוקסנט", גרם נזק לצנטריפוגות הגז במתקן שלה להעשרת אורניום. "סטוקסנט" תואר כיישום מורכב ו"מתוחכם במיוחד", שכל תכליתו הייתה לחבל בצנטריפוגות להעשרת אורניום של איראן שנשלטו על ידי "משנה מהירות" (high frequency converter drivers) במתקן להעשרת האורניום בנת־נז.⁴⁰ כאלף צנטריפוגות נפגעו מהנוזקה, שגרמה להן לצאת מכלל שליטה, ובסופו של דבר היה צורך להחליפן.⁴¹ למרות ש"סטוקסנט" התגלה ב־2010, ההערכה היא שהווירוס חדר לרשת כבר ב־2009,⁴² דבר המלמד על יכולת גישה חשאית למטרה.

תקרית "סטוקסנט" הייתה בעלת משמעות רבה, משום שלראשונה נוצר ויושם נשק סייבר במטרה לפגוע, לשבש ולהרוס מערכת מידע מסוימת. חשוב מכך, התחכום של הנוזקה, כמו גם חדירתה החשאית לרשת של מערכת בקרה תעשייתית – למרות שזו הותקנה עם הפרדה פיזית (air gap) מהאינטרנט ופעלה בסביבה מאובטחת – הצביעו באופן ישיר על מעורבות וחסות של מדינה. אף ארגון לא קיבל על עצמו אחריות לאירוע.

איראן הבהירה בכמה הזדמנויות שבכוונתה ליישם את זכותה הריבונית לפתח את תוכנית הגרעין שלה למטרות שלום.⁴³ דברים אלה עוררו אינחת רבה בארצות הברית, כמו גם במדינות מערביות ומזרח-תיכוניות אחרות, וכן ברוסיה ובסין הידידותיות לאיראן.⁴⁴ אמנם, אף ממשלה לא קשרה עצמה באופן רשמי ל"סטוקסנט", אך הסברה המקובלת היא שמדובר בפרי שיתוף פעולה בין ארצות הברית לישראל.⁴⁵ השימוש המוצלח ב"סטוקסנט" מנע את הצורך בתקיפה צבאית קונבנציונלית על מתקני העשרת האורניום של איראן – מהלך שעלול היה לגרום לפעולת תגמול איראנית מסלימה. אם ארצות הברית אכן עומדת מאחורי "סטוקסנט", ניתן לפרש את הדבר כאיתות לאיראן כי וושינגטון נותרה מחויבת לעמדתה שלא להתיר לאיראן להעשיר אורניום למטרות צבאיות, וכן כהוכחה ליכולתה של ארצות הברית לחדור למתקן רגיש ומאובטח היטב שיש בו נשק להשמדה המונית.⁴⁶

מתקפות מניעת שירות מבוזרת (DDoS), גיאורגיה, 2008

באוגוסט 2008 פלש כוח רוסי לגיאורגיה בעקבות החלטת ממשלתה לפתוח במתקפת פתע נגד כוחות הבדלנים בדרום אוקסיה.⁴⁷ קודם לפלישה הרוסית שוגרו מתקפות סייבר רוסיות נגד אתרי אינטרנט של ממשלת גיאורגיה.⁴⁸ מתקפות דיגיטליות אלו, שנמשכו לאורך רובו של חודש אוגוסט, כללו בעיקר השחתת של אתרי אינטרנט (בראש ובראשונה אתרי אינטרנט ממשלתיים) ומתקפות מניעת שירות שכוונו לאתרי תקשורת, מוסדות פיננסיים, אתר של קהילת האקרים בגיאורגיה ואתרים של ממשלת גיאורגיה.⁴⁹

מתקפות סייבר אלו בלטו מסיבה מרכזית אחת: הן התרחשו במקביל לפלישה הצבאית של רוסיה לגיאורגיה. מתקפות הסייבר של 2008 על גיאורגיה היו דומות במובנים רבים למתקפות סייבר שהיו עליה בשנת 2007, מתקפות שכללו השחתת אתרים ומניעת שירות ביעדים של המגזר הפרטי והציבורי במדינה. הייחודיות של מתקפות הסייבר על גיאורגיה הייתה בתיאום ובעוצמה שלהן, וזאת בניגוד למתקפות על אסטוניה, בהן התיאום היה מדורג.⁵⁰ אם אותם גורמים עומדים מאחורי אותן מתקפות, הרי שהם שינו את מתודולוגיית המתקפה שלהם כדי להשיג יעילות מרבית.

כמו באסטוניה, גם המתקפות בגיאורגיה יוחסו להאקרים לאומניים רוסיים, וממשלת רוסיה נחשדה כמי שמממנת אותם.⁵¹ אם אכן מוסקבה עמדה גם הפעם מאחורי המתקפות, ניתן לראות בכך ביטוי להפקת לקחים שעשתה בכל הנוגע לפגיעה מכוונת במדינה זרה באמצעות נשק הסייבר. המטרה המרכזית של מתקפת הסייבר באסטוניה הייתה התשתית, ואילו בגיאורגיה היו אלה ארגוני תקשורת וחדשות שהפכו לקורבנות הראשיים שלה. באמצעות המתקפה על גופים אלה, ביקשו התוקפים לשלוט במרחב המידע של גיאורגיה ולמנוע שידור של גילויי תמיכה בהתנגדות לרוסיה. היה זה ביטוי לתפיסה הרוסית של לוחמת מידע, המוצגת גם על ידי תיאורטיקנים רוסיים מובילים בתחום לוחמת המידע, דוגמת איגור פנארין (Panarin).⁵²

המאמצים של אלה שקיוו לשלוט במידע בגיאורגיה כשלו בסופו של דבר, ורבים סבורים שגיאורגיה ניצחה במלחמת המידע הזאת.⁵³ אף על פי כן, התקרית ממחישה כי אפילו במהלך עימות חזיתי בין כוחות, רוסיה מעדיפה לשמור על יכולת הכחשה סבירה בנוגע למעורבותה במתקפות סייבר. לכאורה, ניתן היה להניח שברגע שרוסיה יזמה מתקפה פיזית על גיאורגיה היא לא תראה עוד צורך להסוות את מבצעי הסייבר שלה, במיוחד אם הם לא נועדו להרוס מערכות מידע או נתונים, ועל אחת כמה וכמה כשמדובר במדינה בעלת יכולות סייבר ברמה דומה לזו של ארצות הברית.⁵⁴ למעשה, נראה שמתקפות מניעת השירות על גיאורגיה נועדו לאותת לשכנותיה של רוסיה ולמדינות ברית המועצות לשעבר כי עליהן לצפות לפגיעה דומה בהן, אם ממשלותיהן ייכנסו למצבי מתיחות דיפלומטית עם הפדרציה הרוסית.

עימות צבאי בפועל

לא כל מקרי העימות החזיתי של צבא מול צבא כללו מתקפות סייבר, בין אם כמרכיב מרכזי ובין אם כמרכיב משני. הדבר ראוי לציון לאור העובדה שכמה מהמדינות המעורבות בעימותים כאלה מחזיקות ביכולות הדרושות ללוחמת סייבר, וידוע שהדוקטרינות הרשמיות שלהן כוללות התייחסות לשאלה כיצד מתקפות סייבר עשויות וצריכות להתבצע בתרחישי עימות. ניתן אמנם לייחס את אי-הפעלתן של מתקפות סייבר אסטרטגיות להיעדר מטרות אסטרטגיות למתקפות כאלו, אולם העדויות מלמדות שההימנעות ממתקפות סייבר נבעה בעיקר מהקושי להשיג בדרך זו יתרון אסטרטגי. מצב זה גורם להטלת ספק ביעילותן של מתקפות סייבר כנשק בעל יכולת להשיג תוצאות הדומות לאלו שמשגי נשק קונבנציונלי.

משבר ישראל-חמאס, 2014

ביולי 2014 שיגרה ישראל טיל שפגע בתחנת החשמל היחידה של עזה, ובכך עצרה את אספקת החשמל לאזור. על פי דיווחי העיתונות, מהלך זה היה צפוי להחמיר בעיות של מים וביוב שהיו קיימות עוד קודם לכן.⁵⁵ קשה להניח שהשימוש שעשתה ישראל בנשק קונבנציונלי במקרה זה נבע מחוסר היכולת שלה לפגוע באותו מתקן באמצעי סייבר; הדבר סותר את המוניטין שלה כמעצמת סייבר מובילה ואת היותה חשודה במעורבות בכמה מאירועי סייבר מפורסמים, כמו מתקפת הסייבר של 2012 על תחנת כוח איראנית ומתקנים איראניים נוספים,⁵⁶ מתקפת ה"סטוקסנט" של 2010 נגד הצנטריפוגות במתקני העשרת האורניום של איראן,⁵⁷ או מתקפות הסייבר של 2007 נגד מערכות ההגנה האווירית של סוריה.⁵⁸ ניתן להניח שכאשר מדובר במטרה אסטרטגית, כמו השבתת יעד אסטרטגי מרכזי, השימוש בנשק קונבנציונלי הופך לאופציה המועדפת על ישראל, וזאת בשל היותה דרך פעולה אמינה יותר מאחרות להשגת היעדים המידיים.

משבר רוסיה-אוקראינה, 2014

במהלך המשבר בין רוסיה לאוקראינה ב-2014 דיווחה חברת הטלקומוניקציה האוקראינית Ukrtelecom כי חמושים פשטו ב-28 בפברואר אותה שנה על המתקנים שלה בחצי האי קרים, חיבלו בכבלי הסיבים האופטיים והשביתו את פעולת מערכות האינטרנט והטלפון המקומיות.⁵⁹ לאור מומחיותה של רוסיה בפעולות סייבר,⁶⁰ כמו גם העובדה שחלק גדול מהטלקומוניקציה האוקראינית נבנתה כאשר אוקראינה עוד הייתה חלק מהגוש הסובייטי, ניתן לשער שמתקפת סייבר הייתה דרך הפעולה המתבקשת במקרה זה, במיוחד בשל יכולתה להישען על היכרות קרובה עם המטרה מצד אחד, במקביל ליכולת ליהנות מהיתרונות של פעולה אנונימית מצד שני. היסטוריית הפעילות של האקרים לאומניים רוסיים (כגון בשנת 2007 באסטוניה ובשנת 2008 בגיאורגיה) מגבירה גם היא את הסבירות לנקיטת פעולה כזאת גם באוקראינה, או לפחות להעדפתה. למרות זאת, אין עדות ישירה למתקפות סייבר רוסיות נגד אוקראינה. יתרה מכך, למרות שדיווחים גלויים דיברו על "התכתשויות סייבר" בין גורמים פרו-בדלניים לגורמים פרו-אוקראיניים, לא נרשמה מאז יוני 2014 כל עדות לפעילות משמעותית שפגעה בתשתית קריטית אוקראינית או ביעדי פיקוד ובקרה של אוקראינה.

מלחמת האזרחים בסוריה, 2013

על פי מאמר שהתפרסם ב"ניו יורק טיימס" ב-2014, משרד ההגנה והסוכנות לביטחון לאומי של ארצות הברית פיתחו, בעקבות ההתקוממות הפנימית נגד ממשלת סוריה, תוכנית לחימה שכללה מתקפת סייבר מתוחכמת על מערכות

הפיקוד של צבא סוריה ושל הנשיא בשאר אל-אסד.⁶¹ על פי המאמר, הנשיא אובמה דחה את התוכנית (וכן אופציות תקיפה קונבנציונלית אחרות), הן בשל ערכה האסטרטגי המוגבל והן בשל העובדה שהיכולות של נשק סייבר במהלך עימות צבאי לא נבחנו עדיין.⁶² ואכן, ממשל אובמה טרם הכריע בשאלה האם נשק הסייבר הוא כלי צבאי יעיל, או שיש לשמור אותו לפעולות חשאיות בלבד.⁶³

מלחמת האזרחים בלוב, 2011

ארצות הברית שקלה שימוש בנשק סייבר נגד לוב ב־2011. על פי דיווח ממקורות גלויים, המטרה הייתה לפרוץ את "חומות האש" של רשתות המחשב הממשלתיות של לוב, כדי לנתק תקשורת צבאית ולמנוע מגלאי התרעה מוקדמת לאסוף מידע ולהעבירו לסוללות טילים שהיו מכוונות נגד מטוסי נאט"ו.⁶⁴ עם זאת, ברגע שצבא ארצות הברית החליט לעבור לשימוש בכוח, הוא גם עבר להסתמך על נשק קונבנציונלי לביצוע המשימה. מאז התעורר ויכוח באשר לסיבה שמאחורי התנהלות זו (שתי סברות פופולריות היו שארצות הברית לא רצתה להפגין את יכולות הסייבר שלה ושהיא לא רצתה להיות הראשונה להשתמש בנשק סייבר למטרה זו),⁶⁵ אך ייתכן שהשאלה הרלוונטית יותר מבחינתה של ארצות הברית הייתה האם מתקפות סייבר יכולות להשיג אותה רמה של יעילות צבאית כמו מתקפות של טילים קונבנציונליים.

מסקנות וסיכום

אין חולק על כך שממשלות זרות מפתחות יכולות סייבר, בין אם כדי לחזק את מערכות איסוף המודיעין שלהן ובין אם ככלי של עוצמה מדינית. הכתיבה האקדמית והצבאית בשלוש מדינות מובילות מעידה על תמיכה בשימוש בנשק סייבר במצבי עימות, במיוחד נגד תשתיות קריטיות. ההיסטוריה עשירה באירועים שבהם הותקפו תשתיות קריטיות של האויב בעתות מלחמה משיקולים של יתרון אסטרטגי וטקטי גם יחד. סביר היה להניח שנשק מבוסס מחשב ימונף באופן דומה. עם זאת, מרבית פעילויות הסייבר שידוע שבוצעו נגד מטרות מדיניות התרחשו במהלך תקופות של מתיחות דיפלומטית ובוצעו בעיקר על ידי גורמים לא מדינתיים, שההשערה הלא מוכחת היא כי פעלו בשליחותה של מדינה. מתקפות סייבר היו יעילות ביותר כנשק של מכה ראשונה, שנהנה מיתרון ההפתעה והאנונימיות, וזאת בשל הקושי לייחס את הפעולה ליוזם כלשהו. לעומת זאת, עימותים שבהם היה מעורב כוח צבאי (שבהם הצורך להסוות את הגורם העומד מאחוריו הוא פחות רלוונטי) עשו רק במקרים ספורים שימוש במתקפות סייבר להשגת המטרה הצבאית – בין אם כמרכיב תומך ובין אם לצורך הטעיה. במרבית

המקרים, תקיפות פיזיות היו דרך הפעולה הנבחרת, אולי משום שהן היוו חלופה אמינה ויעילה יותר.

דומה שבעתיד הנראה לעין, נשק הסייבר יתאים לפעילות חשאית ולשליחת מסרים מדיניים יותר מאשר להכרעה במלחמה ולשינוי כללי המשחק. אין בכך כדי לומר שהמצב לא ישתנה בעתיד הרחוק, אולם לשם כך יהיה על מדינות להתנסות בהפעלה ממשית של נשק הסייבר במהלך עימותים, לחוות את הבעיות שיתעוררו במהלך השימוש בו ולהפיק לקחים כדי לשפר את יעילותו. עד כה הדבר לא נעשה, כך שהשאלה "האם לנשק סייבר יש תפקיד בעימות?" נותרה על כנה. לנוכח הנטייה של צבאות לכלול טכנולוגיה בפעולותיהם, התשובה לשאלה זו היא "כן, יש תפקיד לנשק הסייבר", אלא שבשלב זה נראה שלא מדובר בתפקיד מרכזי.

הערות

- 1 Thomas Rid and Peter McBurney, "Cyber Weapons," *Rusi Journal*, February/March 2012, https://www.rusi.org/downloads/assets/201202_Rid_and_McBurney.pdf
- 2 *What is Critical Infrastructure?*, Department of Homeland Security, November 1, 2013, <http://www.dhs.gov/what-critical-infrastructure>
- 3 Daniel T. Kuehl, "Information Operations, Information Warfare and Computer Network Attack: Their Relationship to National Security in the Information Age," *International Law Studies*, 76 (2002).
- 4 DoD Directive TS3600.1, "IT Law Wiki," http://itlaw.wikia.com/wiki/DOD_Directive_TS3600.1
- 5 Michael Breen and Joshua A. Geltzer, "Asymmetric Strategies as Strategies of the Strong," *Parameters*, Spring 2001, <http://strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/parameters/Articles/2011spring/Breen-Geltzer.pdf>
- 6 Shen Weiguang, "Focus of Contemporary World Military Revolution – Introduction to Information Warfare," *Jiefangjun Bao*, November 7, 1995, p. 6.
- 7 Major General Wang PuFeng, *The Challenge of Information Warfare*, 1995, http://fas.org/irp/world/china/docs/iw_mg_wang.htm
- 8 Liu Yichang, ed., *Gaojishu zhanzheng lun* (On High-Tech War) (Beijing: Military Sciences Publishing House, 1993), p. 272.
- 9 Deepak Sharma, "Integrated Network Electronic Warfare: China's New Concept on Information Warfare," *Journal of Defence Studies*, 4, No. 2 (April 2010).
- 10 Qiao Liang and Wang Xiangsui, *Unrestricted Warfare* (Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House, 1999), p. 168.
- 11 James C. Mulvenon, "The PLA and Information Warfare," in *The People's Liberation Army in the Information Age*, eds. James C. Mulvenon and Richard H. Yang (Washington D.C.: RAND, 1999), pp. 175-186.
- 12 Keir Giles and William Hagestad, "Divided by a Common Language: Cyber Definitions in Chinese, Russian and English," 2013 5th International Conference on Cyber Conflict (NATO: CCD COE Publications).
- 13 Ibid.

- Information Security Doctrine of the Russian Federation (2000)*, <http://www.mid.ru/bdcomp/ns-osndoc.nsf/1e5f0de28fe77fdcc32575d900298676/2deaa9ee15ddd24bc32575d9002c442b!OpenDocument> 14
- Russian Military Doctrine (2010)*, http://carnegieendowment.org/files/2010russia_militaryDoctrine.pdf 15
- Jolanta Darczewska, "The Anatomy of Russian Information Warfare," *Point of View*, 42, May 2014, http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/the_anatomy_of_russian_information_warfare.pdf 16
- Ibid.* 17
- Giles and Hagestad, "Divided by a Common Language". 18
- Ibid.* 19
- Darczewska, "The Anatomy of Russian Information Warfare". 20
- Department of Defense's Strategy for Operating in Cyberspace – July 2011*, 21
- Department of Defense, <http://www.defense.gov/news/d20110714cyber.pdf>.
- Joint Publications 3-13 Information Operations*, Department of Defense, http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp3_13.pdf. 22
- Matthew J. Schwartz, "North Korea Behind Bank Malware, South Korea Says," *Dark Reading*, April 10, 2013, <http://www.darkreading.com/attacks-and-breaches/north-korea-behind-bank-malware-south-korea-says/d/d-id/1109474?> 23
- Michael Mimoso, "Theories Abound on Wiper Malware Attack against South Korea," *ThreatPost*, March 21, 2013, <http://threatpost.com/theories-abound-wiper-malware-attack-against-south-korea-032113/77654> 24
- Schwartz, "North Korea Behind Bank Malware". 25
- Wiper Malware Analysis Attacking Korean Financial Sector," *Dell Secure Works*," March 21 2013, <http://www.secureworks.com/cyber-threat-intelligence/threats/wiper-malware-analysis-attacking-korean-financial-sector/> 26
- Sean Gallagher, "North Korean Military Blamed for Wiper Cyber Attacks against South Korea," *Ars Technica*, April 10, 2013, <http://arstechnica.com/security/2013/04/north-korean-military-blamed-for-wiper-cyber-attacks/> 27
- Choe Sang-Hun and John Markoff, "Cyber Attacks Jam Government and Commercial Websites in U.S. and South Korea," *The New York Times*, July 8, 2009, <http://www.nytimes.com/2009/07/09/technology/09cyber.html> 28
- Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty Organization, "On the CBTO's Detection in North Korea," February 12, 2013, <http://www.ctbto.org/press-centre/press-releases/2013/on-the-ctbtos-detection-in-north-korea/> 29
- Nicole Perlroth, "In Cyberattack on Saudi Firm, U.S. Sees Iran Firing Back," *The New York Times*, October 23, 2012, <http://www.nytimes.com/2012/10/24/business/global/cyberattack-on-saudi-oil-firm-disquiets-us.html?pagewanted=all> 30
- Ibid.* 31
- Kelly Jackson Higgins, "The Long Shadow of Saudi Aramco," *Dark Reading*, October 14, 2013, <http://www.darkreading.com/attacks-breaches/the-long-shadow-of-saudi-aramco/d/d-id/1140664?> 32

- Phil Stewart, "Shamoon Virus Most Destructive Yet for Private Sector, Panetta Says," 33
Reuters, October 11, 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/10/12/us-usa-cyber-pentagon-shimoon-idUSBRE89B04Y20121012>
- Fahmida Y. Rashid, "Coding Errors in Shamoon Malware Suggest it may be the Work 34
of Amateurs," *Security Week*, September 12, 2012, <http://www.securityweek.com/coding-errors-shamoon-malware-suggest-it-may-be-work-amateurs>
- Paul Roberts, "Whodunnit? Conflicting Accounts on ARAMCO Hack Underscores 35
Difficulty of Attribution," *Naked Security*, October 30, 2012, <http://nakedsecurity.sophos.com/2012/10/30/whodunnit-aramco-hack/>
- John Roberts, "Cyber Threats to Energy Security as Experienced by Saudi Arabia," 36
Platts, November 27, 2012, http://blogs.platts.com/2012/11/27/virus_threats/#comments
- Roberts, "Whodunnit?" 37
- Perlroth, "In Cyberattack on Saudi Firm, U.S. Sees Iran Firing Back". 38
- Siobhan Gorman and Julian E. Barnes, "Iran Blamed for Cyber Attacks," *The Wall 39*
Street Journal, October 12, 2012, <http://online.wsj.com/news/articles/SB10000872396390444657804578052931555576700>
- Matthew Schwartz, "Stuxnet Launched by United States and Israel," *Information 40*
Week, June 1, 2012, <http://www.reuters.com/article/2011/12/02/us-cyberattack-iran-idUSTRE7B10AV20111202>
- Ellen Nakashima, Greg Miller and Julie Tate, "U.S. Israel Developed Flame Computer 41
Virus to Slow Iranian Nuclear Efforts, Officials Say," *The Washington Post*, June 19, 2012, http://www.washingtonpost.com/world/national-security/us-israel-developed-computer-virus-to-slow-iranian-nuclear-efforts-officials-say/2012/06/19/gJQA6xBPoV_story.html
- "Stuxnet Effect: Iran still Reeling," *Industrial Safety and Security Source*, August 3, 42
2011, <http://www.issource.com/stuxnet-affect-iran-still-reeling/>
- "Timeline of Iran's Controversial Nuclear Program," *CNN*, March 19, 2012, 43
<http://www.cnn.com/2012/03/06/world/meast/iran-timeline/>
- Max Fisher, "Nine Questions about Iran's Nuclear Program you were Afraid to 44
Ask," *The Washington Post*, May 19, 2013, <http://www.washingtonpost.com/blogs/worldviews/wp/2013/11/25/9-questions-about-irans-nuclear-program-you-were-too-embarrassed-to-ask/>
- David E. Sanger, "Obama Order Sped up Wave of Cyberattacks against Iran," *The 45*
New York Times, June 1, 2012, http://www.nytimes.com/2012/06/01/world/middleeast/obama-ordered-wave-of-cyberattacks-against-iran.html?pagewanted=all&_r=0
- Emilio Iasiello, "Cyber Attack: A Dull Tool to Sharpen Foreign Policy", 2013 46
5th International Conference of Cyber Conflict, 2013, http://www.ccdcoe.org/publications/2013proceedings/d3r1s3_iasiello.pdf
- Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution (2008), *The Consequences of 47*
War between Georgia and the Russian Federation, <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=12031&Language=en>

- Eneken Tikk, Kadri Kaska, and Liis Vihul, "International Cyber Incidents: Legal Considerations," *Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence*, 2010, <http://www.ccdcoe.org/publications/books/legalconsiderations.pdf> 48
- Ibid. 49
- Ibid. 50
- Ibid. 51
- Darczewska, "The Anatomy of Russian Information Warfare." 52
- Clifford J. Levy, "Russia Prevailed on the Ground but Not in The Media," *The New York Times*, August 21, 2008, http://www.nytimes.com/2008/08/22/world/europe/22moscow.html?_r=0 53
- Keir Giles, "Information Troops – A Russian Cyber Command?" 2011 3rd International Conference on Cyber Conflict (CCD COE Publications: 2011), <http://www.ccdcoe.org/publications/2011proceedings/InformationTroopsARussianCyberCommand-Giles.pdf> 54
- Alan Greenblatt, "Israeli Bombing Ruins Gaza's Only Power Plant," *NPR*, July 29, 2014, <http://www.npr.org/blogs/thetwo-way/2014/07/29/336386340/israeli-bombing-destroys-gazas-only-power-plant> 55
- Rick Gladstone, "Iran Blames U.S. and Israel for Spree of Cyber Attacks," *Sydney Morning Herald*, December 27, 2012, <http://www.smh.com.au/it-pro/security-it/iran-blames-us-and-israel-for-spree-of-cyber-attacks-20121226-2bwa1.html> 56
- Ellen Nakashima and John Warrick, "Stuxnet was Work of US and Israel, Experts Say," *The Washington Post*, June 2, 2012, http://www.washingtonpost.com/world/national-security/stuxnet-was-work-of-us-and-israeli-experts-officials-say/2012/06/01/gJQAInEy6U_story.html 57
- John Leyden, "Israel Suspected of Hacking Syrian Air Defenses," *The Register*, October 4, 2007, http://www.theregister.co.uk/2007/10/04/radar_hack RAID/ 58
- P. Polityuk, and J. Finkle, "Ukraine says Communications Hit, MPs Phones Blocked," *Reuters*, March 4, 2010, <http://www.reuters.com/article/2014/03/04/us-ukraine-crisis-cybersecurity-idUSBREA231R220140304> 59
- D. Smith, *Russia Cyberoperations* (Washington, D.C.: Potomac Institute Cyber Center, 2010), <http://www.potomacinstitute.org/attachments/article/1273/Russian%20Cyber%20Operations.pdf> 60
- David E. Sanger, "Syria Stirs new U.S. Debate on Cyberattacks," *The New York Times*, February 25, 2014, <http://www.nytimes.com/2014/02/25/world/middleeast/obama-worried-about-effects-of-waging-cyberwar-in-syria.html> 61
- Ibid. 62
- Ibid. 63
- Eric Schmitt and Thom Shanker, "U.S. Debated Cyberwarfare in Attack Plan on Libya," *The New York Times*, October 17, 2011, <http://www.nytimes.com/2011/10/18/world/africa/cyber-warfare-against-libya-was-debated-by-us.html> 64
- Jack Goldsmith, "Quick Thoughts on the USG's Refusal to Use Cyberattacks in Libya," *Lawfare Blog*, October 18, 2011, <http://www.lawfareblog.com/2011/10/quick-thoughts-on-the-aborted-u-s-cyberattacks-on-libya/> 65

טקטיקת ההסברה של צה"ל לערוצי טלוויזיה ערביים

יונתן גונן

מאמר זה בוחן באילו טקטיקות משתמשים נציגי צה"ל בראיונותיהם לערוצי טלוויזיה ערביים במטרה לשמור על לגיטימיות המאבק עם הפלסטינים ולהצדיק הפעלת כוח במסגרתו. המאמר, המבוסס על מחקר שניתח עשרות ראיונות שערכו רשתות "אל-ג'זירה" ו"אל-ערביה" עם דוברים של צה"ל, מראה כי הם השתמשו בשלוש טקטיקות תוכן מרכזיות להשגת מטרה זאת: הכחשה, התחמקות מאחריות והפחתת מידת התוקפנות הנתפסת של האירוע. כדי להעביר תכנים אלה בצורה משכנעת, השתמשו המראיינים במגוון טקטיקות שיח, כגון הפניית שאלות רטוריות למראיינים ופנייה ישירה לאויב. המאמר מציג ומדגים את הטקטיקות השונות ודן בהשלכותיהן.

מילות מפתח: הסברה, תקשורת ערבית, מלחמה, פלסטינים, דובר צה"ל, טקטיקות שיח ותוכן.

מבוא

נציגי צה"ל נקראים להציג את עמדת ישראל מול דיווחים על הרג פלסטינים חפים מפשע, על שימוש באמצעי לחימה אסורים ועל הפרה של השקט הביטחוני. הם עושים זאת לא רק בפני כלי התקשורת הבין-לאומיים, אלא גם בפני כלי תקשורת ערביים. הופעות מעין אלו בתקשורת נקראות ראיונות חבות (accountability interviews), והם הפכו לנפוצים מאד בשנים האחרונות. ערוצי טלוויזיה כמו "אל-ג'זירה" ו"אל-ערביה" ממהרים להזמין מראיינים המייצגים את צה"ל לראיונות

יונתן גונן הוא דוקטורנט במחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית. מחקריו מתמקדים במגמות בתקשורת הערבית והאיראנית. המחבר מבקש להודות לד"ר זוהר קמפף, מרצה בכיר במחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית, על תרומתו הרבה למחקר זה.

כאלה במהלך אירועים צבאיים, כמו מבצע "עופרת יצוקה", מבצע "עמוד ענן" והפשיטה על הספינה הטורקית "מאווי מרמרה" במאי 2010.

כיצד מתנהלים נציגי צה"ל בראיונות העוסקים באירועים הקשורים בסכסוך הישראלי-פלסטיני? באילו טקטיקות שיח ותוכן הם משתמשים בראיונות לכלי תקשורת ערביים במטרה להצדיק הפעלת כוח ולשמור על לגיטימיות המאבק הישראלי? מאמר זה ישיב, בראש ובראשונה, על שאלות אלו. זאת, נוכח העובדה שעד כה לא נבחנה לעומק התנהלותם של ישראלים המתראיינים לכלי תקשורת המזוהים עם "האויב" הערבי. המאמר מבוסס על מחקר הכולל ניתוח של עשרות ראיונות שנתנו נציגי צה"ל לרשתות טלוויזיה ערביות הן בערבית והן באנגלית, מספק מידע בנוגע לשיטות ההסברה וההצדקה של המרואיינים ושופך אור מזווית שונה מהרגיל על הסכסוך הישראלי-ערבי וההתנהלות התקשורתית במסגרתו. תחילה מציג המאמר את הספרות התיאורטית העוסקת בנושא המחקר, הכוללת ממצאים של מחקרים מרכזיים על התנהלות מרואיינים בראיונות חבות ועל התפתחות הסוגה של ראיונות עם הצד השני לסכסוך. לאחר מכן מפרט המאמר את שיטת המחקר שנבחרה לצורך ניתוח התנהלותם של המרואיינים הישראליים. החלק המרכזי של המאמר כולל את ממצאי המחקר כשהם מסודרים לפי תמות מרכזיות, ולאחריו מובאים דיון בהם, המסקנות הנובעות מהם וסיכום.

בין טקטיקות תוכן לטקטיקות שיח: התנהלות מרואיינים בראיונות חבות

ערוצי חדשות מרבים לערוך ראיונות חבות באירועי משבר וסכסוכים.¹ בראיונות כאלה מתנהל מפגש משודר עם דמות ציבורית הנדרשת להגיב לאירוע או למעשה מסוים, שלרוב מיוחס לאותה דמות או למוסד שאליו היא קשורה. בעוד שהמראיין מעוניין לבחון את הבסיס לאירוע או לפעולה, לעתים תוך קידום סדר יום קבוע מראש, המרואיין מבקש להצדיק אירוע כזה או פעולה כזאת. בראיון החבות הקהל מזדהה פעמים רבות עם המראיין, כאילו היה דובר שלו. המראיין שואל את השאלות לכאורה בשם חלקים מהציבור, וממלא בכך תפקיד המתואר לעתים כ"בית דין של הציבור". המרואיין מצדו מוצג כמנוכר לקהל הצופים.²

בראיונות כאלה יש איום משמעותי על התדמית של המרואיין.³ שימור התדמית החיובית בראיונות הוא מטרה מרכזית של המרואיינים המייצגים גוף מסוים, כמו צבא או ממשל, ולכן חשוב להם שדבריהם לא יבוקרו מצד המראיין או ייקטעו על ידיו. חוקרים שונים, בהם בנויט,⁴ ניסו להציג מודלים לתיוקן תדמית במצבי משבר, הכוללים מגוון של אפשרויות התבטאות – מהכחשה ועד התנצלות. כדי לתת לגיטימציה לאירועים שבגינם קיים איום על תדמיתם של מרואיינים, הם

משתמשים במה שהוגדר במחקר כ"סגנון דיבור הגנתי"⁵, כלומר שימוש מועט באמוציות והצדקה של אלימות רק במידה מצומצמת.

המוראיינים צריכים להשתמש בטקטיקות שיח שונות כדי להעביר בצורה ברורה ומשכנעת מסרים הנוגעים לתדמית וללגיטימציה. חוקרי תקשורת העוסקים בניתוח טקטיקות השיח מצאו כי בולטות ביניהן הטקטיקה של התחמקויות המוראיינים מאמירה חד-משמעית, הטקטיקה של תקיפת המראיין בגין השאלה ששאל, וכן תופעות כמו חזרה על ביטויים והדגשתם והפניית שאלות למראיין.⁶

ראיונות עם "האויב" – דרמה פוליטית בזעיר אנפין

ראיונות עם "האויב" היו מאורע נדיר מאד לפני הקמת רשתות הטלוויזיה הבין-לאומיות. המשטרים ששלטו בתחנות הטלוויזיה המקומיות הקשו עליהן לקיים מגע תקשורתי כלשהו עם אלה שהוגדרו "האויב". התפתחות של טכנולוגיות מדיה חדשות באמצע שנות התשעים של המאה העשרים והרחבת טווח השידור אל מעבר לגבולות הלאומיים שינו את כללי העיתונות הלאומית. ערוצים החלו לשדר לאורך כל שעות היממה ולהתחרות על תשומת לב הצופים, ושליטת הממשלה בהם הצטמצמה באופן דרמטי. כדי להעניק לצופים השקפת עולם אלטרנטיבית נתנו הערוצים במה גם לאויבים, עד שהצגתם הפכה לפרקטיקה נפוצה.⁷ דוגמאות לכך הן הראיון של נשיא עיראק, סדאם חוסיין, ב־CBS זמן קצר לפני הפלישה האמריקאית לעיראק ב־2003 והראיון של יושב ראש הרשות הפלסטינית דאז, יאסר ערפאת, בערוץ 1 הישראלי במהלך האינתיפאדה השנייה. עם עליית חשיבותם של ערוצי הטלוויזיה הגלובליים בערבית, השתרש נוהג דומה גם בגופי מדיה אלה. המחקרים הנוגעים לראיונות עם האויב מתמקדים באופי הראיון, בהתנהגותם המקצועית של העיתונאים המראיינים ובדינמיקה שנוצרת בין עיתונאים אלה ובין המוראיינים.⁸ המחקרים מראים כי בראיון עם "האויב" חלה הקצנה בגילויי הלעומתיות. הלעומתיות המקצועית, המתבטאת בשאלות מאתגרות למראיין, הופכת במקרים אלה להתקפה ישירה עליו ועל כל מה שהוא מייצג. האירוע של "לראיין את האויב" הוא, אפוא, תת־סוגה בעלת מאפיינים ייחודיים – מעין דרמה פוליטית בזעיר אנפין – יותר מאשר ראיון חדשותי. לכן, אירוע כזה מעורר לעתים קרובות דיונים לוהטים, ואף שערוריות, בזירה הציבורית. קהלים מקומיים וממשלתיים מוצאים ראיונות אלה כבעייתיים ואף כבלתי מתקבלים על הדעת.⁹ אפשר להניח שהערך החדשותי העיקרי בראיונות עם "האויב" טמון בעצם התרחשותם ובהיותם שיחה עם הצד האחר. למעשה, כאשר לא מתקיים משא ומתן דיפלומטי, ממלאים עיתונאים בראיונות כאלה את חלקם של הפוליטיקאים. לדיבור עם "האויב" יש אז פוטנציאל של הרגעת המתיחות בין הצדדים הנלחמים. ראיונות כאלה יכולים אמנם לשמש להצפת עמדה עוינת על שורשי הסכסוך, אך

לעתים גם לשרטט פתרון פוטנציאלי שלו ולשמש כסימולציה לדרכים אפשריות לניהול משא ומתן להשגתו. עם זאת, התפאורה הלא רגילה שבה ראיונות כאלה מתקיימים מחלישה את יכולתו של העיתונאי המראיין לגשר בין הצדדים. יתר על כן, הלחצים המופעלים על המראיינים מובילים אותם לנקוט סגנון חורג באופן משמעותי מהסגנון הננקט בראיונות רגילים במהדורות החדשות. בראיונות עם "האויב" נוטים המראיינים להיגרר לאחד הקצוות הקיצוניים – עוינות כלפי המרואיין או כבוד יתר, המעניק למרואיין כוח רב.¹⁰ ככלל, ראיונות עם "האויב" נוטים להפוך לעימות אמוציונלי שבו, במקום להאזין אחד לשני, כל צד מנסה להיות המנצח.

"כתבנו בצבא הישראלי": ישראלים בתקשורת הערבית המשודרת

דימויה של ישראל בתחנות הטלוויזיה הערביות הוא שלילי מאוד. הישראלים מוצגים לעתים בדומה לדרך שבה גרמניה הציגה אותם בשנות השלושים של המאה העשרים. רשת "אל-ג'זירה", למשל, רואה את ישראל כמי שאשמה בחלק מהתחלואות של העולם הערבי, וזו בין הסיבות לכך שהיא מתעניינת בהתרחשויות בה ומקיימת ראיונות עם ישראלים. למרות שרשתות ערביות כבר שידרו בעבר ראיונות עם ישראלים, "אל-ג'זירה" הייתה הרשת הערבית הראשונה שקיימה ראיונות עם נציגים מן הדרג הגבוה ביותר של הממשל הישראלי, כמו שמעון פרס ואהוד ברק. רבים בעולם הערבי הופתעו מראיונות אלה של "אל-ג'זירה",¹¹ היו מי שמתחו עליה ביקורת בשל כך, והיו כאלה שהרחיקו לכת ואף טענו כי היא "שלוחה של המודיעין הישראלי".¹²

רשתות השידור הערביות מגבירות את סיקורן בעתות הסלמה בסכסוך הערבי-ישראלי ומציגות אז קו אנטי-ישראלי ברור. צה"ל, משרד ראש הממשלה ומשרד החוץ החליטו בשל כך להעמיד מולן דוברים מיוחדים, שתפקידם הוא להסביר בערבית (או באנגלית) רהוטה את המדיניות הישראליות ליותר ממאה מיליון צופים וקוראים בעולם הערבי. הדוברים הישראליים בערבית מקיימים ראיונות עם כ-12 תחנות שידור ערביות, בהן "אל-ג'זירה" ו"אל-ערביה".¹³

אחד הדוברים הישראליים בשפה הערבית המרבה להופיע בשידורי התחנות הערביות הוא נציג דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, שאף זכה בקרב עובדי רשת "אל-ג'זירה" לכינוי האירוני "כתבנו בצבא הישראלי".¹⁴ אדרעי קיים בשבע השנים שמאז מלחמת לבנון השנייה ועד 2013 קרוב לאלפיים ראיונות עם כלי תקשורת ערביים, כאלף מתוכם במלחמת לבנון השנייה ובמבצע "עופרת יצוקה". לפחות רבע מהראיונות ניתנו לרשתות "אל-ג'זירה" ו"אל-ערביה".¹⁵ דוברת נוספת של חטיבת דובר צה"ל, אביטל ליבוביץ', התראיינה לערוצי טלוויזיה ערביים באנגלית.

אדרעי וליבוביץ' אינם מוזמנים לראיונות ארוכים באולפן ואינם מקיימים דו־שיח עם מראייניהם, אלא מתוחקרים מרחוק במשך כשלוש דקות וחצי במוצטע.¹⁶

מתודולוגיית המחקר

המחקר עליו מבוסס מאמר זה ניתח שיח איכותני ותוכן של ראיונות שקיימו נציגי צה"ל עם רשתות טלוויזיה ערביות. במסגרת זו נבחרו ראיונות עם נציגי צה"ל, שנערכו בשלושה ערוצי טלוויזיה בין־ערביים מרכזיים המראיינים ישראלים – "אל־ערביה", "אל־ג'זירה" ו"אל־ג'זירה" באנגלית – ודנו באירועים אלימים בסכסוך הישראלי־פלסטיני. הרוב המכריע של הראיונות שנותרו נעשה במהלך ימי הסלמה או לחימה, כמו מבצע "עמוד ענן", מבצע "עופרת יצוקה", אירועי המשט הטורקי לעזה, אירועי "יום הנכסה" וכדומה. הראיונות נעשו כמקובל מרחוק, במסך מפוצל המשדר מאולפן התחנה מצד אחד ומאולפן בירושלים או בתל אביב בו יושב המראיין מצד שני. הראיונות נלקחו מתוך ממשקי סרטונים באינטרנט, ובעיקר ב"י־טיוב", אליהם הם הועלו על ידי תחנות הטלוויזיה הערביות, או על ידי הדוברים הישראליים, או על ידי גורמים אחרים. העלאתם של חלק מהסרטונים נובעת, ללא ספק, מאינטרס של הגורם המעלה, דבר שעשוי לפגוע במהימנות ממצאי המחקר. עם זאת, העובדה שמדובר בראיונות שהועלו על ידי מספר גורמים שעמדותיהם שונות ומנוגדות, עשויה לאזן ולרכך במידת מה בעיה זו.

הראיונות תומללו מערבית לעברית, תוך שימת דגש על תופעות בשיח המדיה ועל מאפייני שיח בתרבות הערבית. לאחר התמלול אותרו תמות תוכן ושיח מרכזיות החוזרות על עצמן. שתי השאלות המרכזיות בבסיס הניתוח היו: באילו תכנים ודרכי התייחסות משתמשים המראיינים כדי להצדיק את הפעלת הכוח מצד ישראל, ואילו שיטות שיח הם נוקטים כדי להעביר את המסר שלהם לציבור העוין. התשובות לשתי שאלות אלו מוצגות לפי שתי קטגוריות־על מרכזיות – טקטיקות תוכן וטקטיקות שיח. טקטיקות התוכן מתמקדות בתכנים המשמשים את הדוברים להעברת מסריהם. טקטיקות השיח מתמקדות בשיטות השיח וההתנהלות של הדוברים לצורך הצגת מסריהם, כגון חזרה על מסר, שימוש במונחים מהתרבות הערבית והעלאת שאלות מצד המראיינים.

טקטיקות תוכן

בראיונות רבים הכחישו המראיינים כי ישראל ביצעה מעשים שהמראיין או "האויב" הפלסטיני ייחס לה.¹⁷ כך, למשל, הכחיש נציג דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, כי במבצע "עמוד ענן" ישראל הבטיחה לפלסטינים ש"תעשה להם שואה", כי חיל האוויר הפציץ באותו מבצע בית ספר ברצועת עזה וכי צה"ל ביצע תקיפה באזור במהלך ביקור שערך בו ראש ממשלת מצרים.¹⁸ בחלק מהראיונות התבטאה

ההכחשה בטענה של הדוברים הישראליים כי גורם אחר אחראי לתוצאה. לעתים הם גם רמזו כי הסיבה למות אזרחים ברצועת עזה היא החלטתו של "האויב" (חמאס) להשתמש בהם כ"מגנים אנושיים" או לבצע שיגורי רקטות מתוך שטח מאוכלס. כך, למשל, נציגת דובר צה"ל באנגליה, אביטל ליבוביץ', הדגישה כי חמאס מחזיק את הציוד הצבאי שלו בתוך מסגדים.¹⁹

בראיון שהעניק אביחי אדרעי לרשת "אל-ג'זירה" במהלך מבצע "עופרת יצוקה" ניתן היה למצוא את שני סוגי הכחשה – הכחשה פשוטה והעברת האשמה אל הצד השני. כך, למשל, כשנשאל אדרעי מדוע צה"ל תוקף גורמי סיוע ורפואה ברצועת עזה, הוא הכחיש את הדבר ורמז שייתכן ומדובר בירי פלסטיני טועה.²⁰

ברוב הראיונות הצדיקו המרואיינים את השימוש שעשתה ישראל בכוח בכך ש"האויב" הוא זה שהחל את המערכה וישראל פשוט הגיבה לפרובוקציה מצדו. כאשר נציג דובר צה"ל בערבית נשאל על ידי המראיין לגבי הסיבות למותם של פעילים במשט הטורקי לרצועת עזה, הוא השיב: "האנשים שהיו עליה [על הספינה 'מאווי מרמרה'] תכננו להתעמת עם חיילינו, לתקוף אותם בברבריות, לחטוף את אקדחיהם ולירות עליהם. הם אלה שנושאים במלוא האחריות".²¹ לעתים אימו הדוברים הישראליים כי פרובוקציה עתידית של האויב תגרור תגובה מצד ישראל: "תקיפה תיענה בתקיפה" ו"שקט ייענה בשקט". אביחי אדרעי אמר בהקשר דומה ל"אל-ג'זירה" במהלך מבצע "עמוד ענן": "חמאס ספג מכה קשה מאד מהמבצע שלנו, ויקבל עוד מכות אם יימשכו התקיפות ברקטות".²²

המרואיינים הישראליים לא הרבו להצדיק פעולה צבאית שהשתבשה באמצעות הצגת טענה שכוונת הפעולה הייתה טובה. עם זאת, בראיונות שונים הם רמזו כי פעולות צה"ל משרתות את עמו של "האויב", כלומר את העם הפלסטיני. כחלק מטיעון זה הם אף הוסיפו בכמה מהראיונות כי העם הפלסטיני אינו האויב של ישראל, וכי האויבים שלה הם "הטרוריסטים".

בראיונות רבים הדגישו הדוברים הישראליים תכונות טובות או מעשים חיוביים של מדינת ישראל, וזאת במטרה לחזק את התחושות החיוביות של קהל הצופים כלפיה ולהפחית את רגשותיהם השליליים ביחס לפעולה שעשתה. בחלק מהראיונות ציינו המרואיינים כי ישראל מציבה בראש מעייניה את ההימנעות מפגיעה באזרחים, תוך שהשתמשו במונח "דיוק כירורגי". אביטל ליבוביץ' אמרה באחד מהראיונות: "כאשר ישראל תוקפת ארגוני טרור בתוך עזה, היא אינה מכוונת לאזרחים".²³

הדוברים הישראליים גם הדגישו תכונות חיוביות של ישראל, כמו היותה מדינה דמוקרטית ומוסרית ופועלת בהתאם לחוק הבין-לאומי. במספר ראיונות הם אף הזכירו מעשים חיוביים ספציפיים שלה, כמו תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה בשנת 2005 ופתיחת המעברים אליה, שהוזכרו פעמים רבות.²⁴ פעילותה של

ישראל בהתאם לחוק הבין-לאומי צוינה תוך הדגשה כי אותו חוק אינו מיושם על ידי "האויב" ועל ידי מדינות ערב. כשנשאלה אביטל ליבוביץ' האם ישראל משתמשת בזרחה לבן בהפצצות בעזה, היא השיבה כי "צה"ל משתמש בתחמושת לפי החוק הבין-לאומי".²⁵

באחד הראיונות נשאל אביחי אדרעי מדוע ישראל אינה מאפשרת לתקשורת הזרה לסקר בחופשיות את מבצע "עופרת יצוקה". תשובתו הייתה כי דווקא בזכות חופש העיתונות בישראל יכול הערוץ המראיין, "אל-ג'זירה", לסקר את אירועי המבצע: "העיתונות הזרה בישראל יכולה לסקר באופן חופשי את המלחמה, את המבצע הצבאי הזה. הכתב שלכם נמצא בגבול ישראל ורצועת עזה. כיצד פועל השידור הישיר הזה כל יום אם ישראל אוסרת לעשות זאת?"²⁶

טקטיקה נוספת בה נעשה שימוש לצורך הפחתת התוקפנות הנתפסת של האירוע התבטאה בטיעון כי הפעולה אינה חמורה כפי שהוא מוצגת. ישראל הוצגה על ידי המרואיינים כמי ששואפת, ומצליחה, לגרום נזק נמוך ככל האפשר בנפש בצד של האויב. כך, נציגת דובר צה"ל באנגלית הבהירה בהקשר זה כי ישראל תקפה במבצע "עמוד ענן" מאות יעדים ברצועת עזה, ובכל זאת מספר ההרוגים שם היה נמוך יחסית.²⁷

בכשליש מהראיונות הסבירו הדוברים הישראליים כי אף מדינה בעולם לא הייתה יושבת בחיבוק ידיים אם הייתה במצבה של ישראל. בכמחצית מהראיונות הם הצדיקו את מעשיה של ישראל בטיעון שבכך היא מגנה על אזרחיה. פעם אחר פעם הסבירו המרואיינים כי ישראל אינה יכולה לשתוק נוכח תקיפות האויב ומצוקות אזרחיה. באחד מראיונותיו במבצע "עופרת יצוקה" תהה אביחי אדרעי: "יש מאות טילים שנפלו רק בימים האחרונים על ראשי ילדינו, נשינו, זקנינו וגברינו. האם ייתכן שלא נגן על אזרחינו? האם ייתכן שהמצב בעזה יימשך כפי שהוא, בעוד שהדרום הישראלי ייפגע?"²⁸ את חשיבות ההגנה על אזרחי ישראל הציגו הדוברים לעתים תוך הזכרת החיים הקשים בדרום המדינה בצל ירי הרקטות מרצועת עזה. בכך הם ניסו להראות כי לא רק תושבי עזה סובלים מהלחימה. אביטל ליבוביץ' הסבירה במהלך מבצע "עמוד ענן" כי תושבים רבים בישראל "נאלצים לישון במקלטים לילות רבים" כתוצאה מהטילים שמשגר חמאס.²⁹ "יצאנו למבצע כדי להגן על אזרחי ישראל", אמרה בראיון אחר.³⁰

ברוב הראיונות תקפו הדוברים הישראליים את הגורם שהטיח בו האשמות, בין אם היה זה גורם פלסטיני או בין-לאומי ובין אם היה זה המראיין עצמו. פעמים רבות האשימו המרואיינים את "האויב" בשימוש בתעמולה שקרית ובהפצת שקרים. לדוגמה, לאחר שחמאס טען כי הפיל מטוס קרב ישראלי במבצע "עמוד ענן", הבהיר אביחי אדרעי: "זהו טרור תעמולתי המגיע כחלק מהשקרים החוזרים ונשנים של חמאס, אשר התרגלנו לשמוע אותם יומם וליל".³¹ אביטל ליבוביץ', שנשאלה על

"פשעי מלחמה" שישראל ביצעה לכאורה בעזה, הגיבה כי מדובר ב"מניפולציות" של חמאס.³² הדוברים הישראליים גם הסבירו למראייניהם, לעתים תוך הפגנת ידע ביחסי הכוחות בעולם הערבי, כי חמאס אינו זוכה לתמיכה במערכה נגד ישראל, לא רק מצד הקהילה הבין-לאומית, אלא גם לא מצד גורמים ערביים ואסלאמיים, ואפילו לא מצד גורמים בזירה הפלסטינית. אביחי אדרעי גם ציין כי ארגוני הטרור ברצועת עזה מסכנים לא רק את ישראל.³³

המרואיינים הישראליים האשימו לא פעם את המראיין או את הערוץ המראיין בחוסר ניטרליות ובהצגת מידע לא נכון. כך, למשל, בתגובה לטענתה של מראיית ב"א-ג'זירה" כי ישראל אינה מתנצלת על הרג אזרחים בעזה, תקף אותה אדרעי: "אימאן, נראה שאת לא עוקבת אחר החדשות. בכל פעם שיש טעות ובכל פעם שנופל מי שאינו מעורב בפעילות עוינת נגד ישראל, אנו בצה"ל, ואני בראש הדוברים בשם צה"ל בעיתונות הערבית, אומרים תמיד שישראל מצטערת על מותו של כל אזרח פלסטיני שאינו מארגוני הטרור".³⁴ השימוש האינטימי של אדרעי בשמה הפרטי של המראיית עשוי להתפרש כנושא מסר של ידידות, או לחילופין – מסר של התנשאות שהינו חלק מ"תקיפת התוקף". באותו ראיון שאלה המראיית את אדרעי האם האסטרטגיה שישראל נוקטת היא הרג ילדים, וזה השיב במתקפת נגד משלו: "זה מצחיק אותי, אימאן, כאשר את אומרת שהמטרה של המבצע הזה היא ילדים. מספר קטן של ילדים נפלו, ואנו מצטערים על כך, ואילו ארגוני הטרור האחרים ברצועה יורים טילים כדי להרוג כל מי שהוא ישראלי".³⁵ פעמים מעטות בלבד התנצלו המרואיינים על פעולה שיוחסה למדינת ישראל שבה נפגעו ילדים, כפי שהתנצל אביחי אדרעי בציטוט דלעיל.

טקטיקות שיח של המרואיין³⁶

בחלק גדול מהראיונות תיקנו המרואיינים הישראלים מידע שהביא המראיין או ביקשו ממנו להביא ראיות לדבריו. אפשר לקשר צעד זה לקטגוריה של "תקיפת התוקף" שהוזכרה לעיל. לעתים לא הסכימו המרואיינים עם ההגדרות שהעניקו המרואיינים למונח מסוים. לדוגמה, בראיון שעסק בפשיטת לוחמי צה"ל על הספינה "מאוי מרמרה", נציג דובר צה"ל בערבית והמראיית מערוץ "א-לג'זירה" נתנו הגדרות שונות למונח "הגנה עצמית":

אביחי אדרעי: מי שהיה עליה [על הספינה] תכנן להתעמת עם חיילינו, לתקוף אותם בברבריות, לחטוף את אקדחיהם ולירות עליהם.
מראיית: מה שישראל מכנה הגנה עצמית דורש – כפי שמודלף מדוחות רפואיים – ירי של שלושים כדורים לעבר אדם אחד? האם זו הגנה עצמית?
אביחי אדרעי: ראשית, הגנה עצמית, בכל המילים ובכל המושגים הצבאיים, קובעת שכשחייל חש שישנה סכנה אמתית לחייו, אז זכותו לפגוע במקור האיום. זה מה שקרה באמת.

במקרה זה, המראיית אינה מסכימה עם דברי אדרעי לפיהם מה שבוצע על הספינה היה הגנה עצמית, ואילו הוא מגדיר בפניה מהי הגנה עצמית בלקסיקון הצבאי העולמי.

בכחצית מהראיונות הפנו המרואיינים הישראליים שאלות למראיינים עצמם, כמעין היפוך תפקידים שבו המרואיין מנסה לעצמו את תפקיד של מקצה התור. השאלות שהציג המרואיין הישראלי למראיין שלו במצבים אלה לבשו שתי צורות שונות – שאלות פשוטות ושאלות רטוריות – ולפעמים השואל אף סיפק תשובה לשאלתו. בכמה מקרים ביקשו המרואיינים מהמראיין להפנות שאלה דומה ל"אויב", או פנו ישירות ל"אויב" בבקשה שישב על אותה השאלה או על שאלה דומה. אביחי אדרעי שאל, לדוגמה, את מראיין: "מדוע לדעתך כל מנהיגי חמאס מתחבאים במסגדים ובתוך בתי החולים? מדוע? מפני שהם יודעים שישראל לא תתקיף אזורים אלה".³⁷

בחלק מהראיונות הביע המרואיין כעס על כך שהמראיין לא נתן לו אפשרות להשלים את דבריו: "אם היית נותנת לי אפשרות להשלים את המשפט, הייתי מציג את כל הסיפור", אמר אדרעי לאחת המראיינות שלו לאחר שזו התפרצה לדבריו בנושא חיסול של בכיר פלסטיני ברצועת עזה. אותה מראיית המשיכה להתפרץ לדבריו של אדרעי במהלך הראיון, עד שהוא אמר לה: "אני מבקש פעם נוספת שתינתן לי הזכות להגיב על השאלות שמוצגות לי. אני לא אברח ולא אתעלם מאף שאלה".³⁸

טקטיקה מעניינת בה השתמשו המרואיינים לביסוס דבריהם הייתה שימוש בתכנים ששירד הערוץ המראיין. שימוש כזה נחשב למהימן יותר ומקשה על המראיינים לתקוף את דברי המרואיין. אביחי אדרעי ניסה, למשל, להדגים באחד מראיונותיו, באמצעות תכנים שהובאו ברשת המראיית, כיצד פעילי חמאס מסתתרים בתוך אוכלוסייה אזרחית ומשתמשים בתושבים חפים מפשע כמגנים אנושיים: "האם ראית את התמונה שהראיתם ב'אל-ג'זירה' לפני כמה ימים, של ילדים המקיפים את אחד מלוחמי ההתנגדות, במירכאות כפולות, כשהוא יורה טיל נגד טנקים?".³⁹ במקרה זה ניסה אדרעי להראות שיתכן שחמאס הוא שגרם לפציעת גורמי רפואה בעזה. כן ביקש להבהיר כי הוא השתמש במונח "מירכאות כפולות" כאות לאי-הסכמתו להגדרה של פעיל חמאס כ"לוחם התנגדות". אדרעי גם הפעיל באותו ראיון כמה טכניקות שכבר הוזכרו לעיל, כמו הפניית שאלה למראיין והעברת האשמה לאויב.

בכ-29 אחוזים מהראיונות השתמשו המרואיינים הישראליים בביטויים, פתגמים או צירופי מילים הנפוצים בתרבות הערבית. שני צירופים בלטו במיוחד: "אהלן וסהלן" והפתגם הערבי "הכה אותי ובכה, הקדים אותי והתלונן". אביחי אדרעי השתמש בפתגם זה בראיון שהעניק במהלך מבצע "עמוד ענן": "ישראל

יצאה למבצע 'עמוד ענן' לאחר שפלגי הטרור, ובראשם תנועת חמאס, שיגרו 130 רקטות אל שטחי ישראל בדרום. לכן, צבא ההגנה לישראל נגרר ונאלץ להתחיל את המבצע הצבאי הזה. כעת, משהופנו האש והתקיפות האוויריות לעבר תנועת חמאס [...], החלו בתנועת חמאס להגיד 'אנחנו לא התחלנו במבצע. ישראל היא שהתחילה'. חמאס מתנהל כמו במשל 'הכה אותי ובכה, הקדים אותי והתלונן', ונושא באחריות להשלכות של פעולות הטרור שלו".⁴⁰

המרואיינים הישראליים ניסו לעתים להבליט את המסר שלהם באמצעות מילות הדגשה. אביחי אדרעי אמר במהלך ראיון ל"אל-ג'זירה":⁴¹ "אנו אומרים: אנו לא רוצים עוד הסלמה". השימוש במילים "אנו אומרים" נועד במקרה זה להפנות את תשומת הלב לדברים הבאים שהדובר עומד להגיד – כי ישראל אינה מעוניינת בהסלמה. נציגת דובר צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', השתמשה גם היא בטכניקה דומה בראיון שהעניקה במבצע "עמוד ענן": "אני רק יודעת דבר אחד: אנחנו כאן כדי לגרום נזק קשה ליכולות הטרור של כמה שיותר ארגוני טרור בתוך עזה, כולל חמאס, כדי שנוכל לחיות בשקט בבתים שלנו".⁴²

בראיונות שונים חזרו הדוברים הישראליים כמה פעמים על אותו מסר, וזאת כדי להפגין נוכחות רטורית ולהטמיע את הדברים שרצו להעביר. לעתים אף ביקש המרואיין לחזור על דבריו תוך שימוש בביטויי חזרה, כפי שעשה למשל אביחי אדרעי במהלך אירועי המשט הטורקי: "כפי שאמרתי, ואני חוזר על כך: יש ממשלה בישראל. יש ראש ממשלה ויש דרג קבלת החלטות שהחליט למנוע מהספינות האלו לפרוץ את המצור הימי המוטל על רצועת עזה".⁴³

בכמה מהראיונות הביאו הדוברים ראיות ויזואליות כתמיכה בדבריהם. המקרה הבולט ביותר היה בראיון של אביחי אדרעי לרשת "אל-ג'זירה", במהלכו הוא שלף שורה של דפים ובהם תמונות המעידות כי חמאס משגר טילים מתוך שטח מאוכלס. אדרעי נשאל האם בעיני ישראל מותר להרוג אזרחים ברצועת עזה, ובתשובה לכך ניסה להראות למראיין, באמצעות התמונות, כי חמאס הוא זה שאינו מוסרי: "אם תרצה, יש כאן אלפי תמונות של מסגדים, בתי קברות, בהם נעשה שימוש לשיגורים [...] אם אתה רוצה, אנו נקדיש מהדורה מלאה להצגת כל תמונות צה"ל, שהן תמונות ממקורות פלסטיניים וסוכנויות ידיעות שקיבצתי. אציג לך [אותן] ונבחן מי יותר מוסרי – צה"ל או תנועת חמאס?"⁴⁴

כפי שניתן לראות בדוגמאות הקודמות, ברוב המוחלט של הראיונות השתמש המרואיין בדיבור בגוף ראשון רבים, ובעיקר במילים כמו "שלנו" ו"אנחנו". מילים מסוג זה מתייחסות לא רק אל הממשלה או הצבא שבשם מדברים הדוברים, אלא גם אל כלל הציבור הישראלי שבשמו גופים אלה פועלים. בחלק מהראיונות השתמשו המרואיינים גם במילה "אתם" בהתייחסם לערוץ המראיין או לכלי התקשורת הערביים באופן כללי, או במילה "הם" לציון "האויב".

בכ-23 אחוזים מהראיונות ביקשו המרואיינים להפנות מסר ישיר ל"אויב" או לעמו. בראיון שהעניק אביחי אדרעי במבצע "עופרת יצוקה" הוא פנה למנהיגי חמאס ואמר: "כעת, התעוררו מאשלותיכם. קבלו את התגובה הישראלית וכעת חשבו מחדש: מהו העתיד? האם אתם רוצים שפיכות דמים? האם אתם רוצים מעגל של מלחמה ואלומות? מדוע שלא תפסיקו את הפעולות הללו שאין להן תועלת? אהלן וסהלן!"⁴⁵

בצד התקשורת המילולית, הכוללת את המשמעות התוכנית והסמנטית של המסרים, יש בכל הופעה בטלוויזיה השפעה מכרעת גם לתקשורת הלא מילולית. תנועות הגוף היו חלק בלתי נפרד מהראיונות השונים שהעניקו הדוברים הישראליים, וחלקן סייעו להם להעביר את מסריהם. המסרים המילוליים של המרואיינים שביקשו לערער על עמדת "האויב" קיבלו לעתים חיזוק גם במסרים לא מילוליים כמו תנועות האשמה בידיים, תנועות חיתוך חדות ומבט חודר. עם זאת, לעתים שפת הגוף של המרואיינים העבירה מסרים לא מילוליים שלא עלו בקנה אחד עם המסרים המילוליים שביקשו להעביר.

בראיונות רבים ניתן היה לחוש בקור הרוח של המרואיינים ובהיעדר לחץ עליהם, ובחלק מהראיונות הם אף חייכו. יש לציין כי שני הדוברים מטעם צה"ל, ליבוביץ' ואדרעי, הופיעו בראיונות בצורה רשמית, במדים, כחלק מהשירות הצבאי שלהם וכמי שמייצגים את צה"ל.

כאשר המרואיינים חשו כי תשובותיהם עלולות לעורר קושי ולפגוע בדימוי שלהם ושל ישראל, הם ניסו לעתים להתחמק מהשאלות, לספק תשובות רבות משמעות או תשובות חלקיות, או להסיט את נושא הדיון. אחת הדוגמאות המעניינות להתחמקות כזאת היא ראיון שהעניקה אביטל ליבוביץ' לערוץ "אל-ג'זירה" באנגלית בזמן מבצע "עופרת יצוקה".⁴⁶ ליבוביץ' נשאלה שוב ושוב על ידי המראיין האם ישראל משתמשת בזרחה, וניסתה להתחמק לפחות שש פעמים מתשובה ישירה, כשהיא מדגישה כי צה"ל לא מפרט את כלי הנשק בהם הוא משתמש וכי ישראל פועלת בהתאם לחוק הביין-לאומי.

כדי למנוע מצב שבו המראיין והצופים מבחינים בהתחמקות, ניסו המרואיינים הישראלים במקרים רבים להראות שאין בכוונתם להתחמק מתשובות. כך, למשל, אביטל ליבוביץ' הבהירה כי צה"ל אינו מסתיר מידע וכי הוא פועל בשקיפות. אביחי אדרעי אף השתמש במילים "אגיד לכם בכנות...", אולי מחשש כי דבריו יתפסו כהתחמקות או כשקר.

סיכום ומסקנות

מאמר זה מספק הצצה מחקרית ראשונה לראיונות של נציגי צה"ל לכלי תקשורת ערביים. המאמר מנתח ראיונות שלהם לרשתות טלוויזיה ערביות, מתוך כוונה

לבחון את הדרך בה המרואיינים פועלים להצדקת פעולותיה הצבאיות של ישראל אל מול הפלסטינים ותומכיהם. המאמר מציג שורה של טקטיקות שיח ותוכן בהן משתמשים המרואיינים לצורך הצדקת הפעלת הכוח על ידי ישראל בסכסוך עם הפלסטינים.

המרואיינים הישראליים על ידי כלי תקשורת ערביים הועלו לשידור בעיקר בסיטואציות של משבר, כאשר תדמיתה של ישראל נמצאה בסכנה. הם ניסו לתקן תדמית זאת או לפחות למנוע את חיזוק הפן השלילי שלה. לשם כך הם השתמשו בשלוש טקטיקות תוכן מרכזיות: הכחשת המעשים שיוחסו לישראל ו/או הטלת האשמה על גורם עוין; התחמקות מאחריות, תוך הבלטת פרובוקציות של האויב והדגשת תכונות ומעשים חיוביים של ישראל; הפחתת מידת התוקפנות הנתפסת של האירוע, תוך הבלטת הסבל בעורף הישראלי והתעמולה השקרית של האויב. המרואיינים השתמשו בכמה טקטיקות שיח מרכזיות כדי להעביר אותם מסרים תקיפים בצורה ברורה ומשכנעת, ללא הזדקקות לוויכוח לעומתי. אחת מטקטיקות השיח המעניינות הייתה הפניית שאלות למראיינים, במעין היפוך תפקידים שבו המרואיין מנכס לעצמו את תפקיד הקצאת התור. הם עשו זאת למרות שעל המרואיין מוטלת החובה לענות על השאלות ואין מצפים ממנו ליזום שאלות או להעלות נושאים משלו. השאלות שהציגו המרואיינים הישראליים בפני מראייניהם לבשו שתי צורות שונות – שאלות פשוטות ושאלות רטוריות.

טקטיקת שיח מעניינת נוספת בה השתמשו המרואיינים לביסוס דבריהם הייתה שימוש בתכנים ששידר הערוץ המראיין עצמו. המרואיינים הישראליים הפגינו ידע בשידורי אותו ערוץ ועשו שימוש בדבריהם של כתב הערוץ או המראיין, שבהם היה כלול מידע שעשוי היה להציג את ישראל באור חיובי. שימוש כזה בתכני הערוץ נחשב למהימן יותר, שכן המראיין מתקשה להכחישם מצד אחד ולתקוף בגינם את דברי המרואיינים מצד שני.

טקטיקה מעניינת אחרת שהתגלתה במחקר היא שימוש בביטויים, בפתגמים או בצירופי מילים הנפוצים בתרבות הערבית, כגון "אהלן וסהלן". בכך ניסה הדובר הישראלי לפנות לקהל היעד בשפת תרבותו. בנוסף, המרואיינים הישראליים ניסו לעתים להבליט את המסר באמצעות מילות הדגשה כמו "בוא נבהיר את הדברים..." או על ידי חזרה על ביטויים. ברוב המוחלט של הראיונות השתמשו המרואיינים הישראליים בדיבור בגוף ראשון רבים, ובעיקר במילים "שלנו" ו"אנחנו", המתייחסות לא רק לממשלה או לצבא שבשם מדברים הדוברים, אלא גם לכלל הציבור הישראלי. בחלק מהראיונות השתמשו המרואיינים במילה "אתם" בהתייחסם לערוץ המראיין או לכלי התקשורת הערביים באופן כללי, או במילה "הם" לציון "האויב". זהו חיזוק של הדיכוטומיה בין הצדדים, שרק מנציח את היריבות ביניהם. בראיונות אחרים ביקשו המרואיינים להפנות מסר ישיר ל"אויב",

לעמו או לצופים. בכך הם ניסו לנצל את ההזדמנות כדי לפנות אל "האויב", וזאת בהיעדר ערוץ תקשורת ישיר אתו או יכולת לנהל עמו משא ומתן.

כאשר המרואיינים חשו כי תשובותיהם עלולות לעורר קושי ולפגוע בדימוי שלהם ושל ישראל, הם ניסו לעתים להתחמק מהשאלות, לספק תשובה רב-משמעית או חלקית או להסיט את נושא הדיון. בחלק ניכר מהראיונות התחמקו הדוברים הישראליים מלפחות אחת מן השאלות שהוצגו בפניהם. כדי למנוע מצב שבו המראיין והצופים יבחינו בהתחמקות, הם הצהירו במקרים רבים כי אין בכוונתם להתחמק מתשובות וכי הם מדברים בכנות. לשם כך, הם ניסו לפנות בתואר כבוד למראיין ("אדוני היקר") או ליצור אינטימיות אתו באמצעות שימוש בשמו הפרטי ("אימאן").

המרואיינים הישראליים הצליחו להשמיע מסרים תוקפניים כלפי "האויב" הפלסטיני, להדגיש את עמידתה האיתנה של ישראל, להכחיש מידע, להתחמק מקבלת אחריות ולנסות להפחית ממידת התוקפנות הנתפסת של האירוע עליו דיברו, וכל זאת מבלי לגלוש לעימות נוקב עם המרואיינים. הם כמעט ולא הביעו חרטה או התנצלות על מעשיה של ישראל.

את הצלחתם של הדוברים הישראליים ניתן לייחס בעיקר לטקטיקות השיח שבהן השתמשו בצורה שוטפת וקולחת: הפניית שאלות רבות ומביכות למראיין, שימוש בביטויים מתוך השפה הערבית, שימוש בתכני הערוץ המראיין לביסוס טענות, ובאחד המקרים אף שלפת תמונות מפלילות. טקטיקות אלו אפשרו למרואיינים להתמודד עם הראיונות שנעשו להם מול מיליוני צופים, שהיו למעשה תחקורים הרבה יותר מאשר ראיונות גרידא.

יש לציין כי המחקר שעליו מבוסס מאמר זה לוקה בכמה חסרונות מהותיים: ראשית, כפי שכבר צוין, הראיונות שנותחו בו נלקחו מתוך ממשקי אינטרנט שאליהם הועלו על ידי גורמים מסוימים, שלפחות חלקם הם בעלי אינטרסים – נציגי הממסד הישראלי מצד אחד והרשת המשרדת מצד שני. השימוש שעשה המחקר בחומר זה נבע מהיעדרו של ארכיון ראיונות אינטרנטי ומחוסר ההיענות של רשתות הטלוויזיה הערביות לבקשות חוזרות ונשנות לספק נתונים. מחקרים עתידיים גם יצטרכו לקיים ראיונות רחבים יותר עם המרואיינים; שנית, מחקר זה התמקד בעיקר בהתנהלותם של המרואיינים ופחות בטקטיקות של המרואיינים (כגון סוגי שאלות, פניות וקטיעות) או בדינמיקות העמוקות של הראיונות; שלישית, המחקר לא דן לעומק בסיבות שמובילות את שני הצדדים – הישראלי והערבי – לקיים את הראיונות. לכן, מחקר עתידי יצטרך לכלול ראיונות עומק הן עם המרואיינים והן עם המרואיינים; רביעית, יש לסייג את ממצאי המחקר ולזכור כי רוב החברות בעולם הערבי אינן דמוקרטיות, ולכן ייתכן כי מלכתחילה לא מצופה מהמראיין לנקוט גישה ניטרלית בראיון עם "האויב" הישראלי. הדברים

נאמרים למרות שרשת "אל-ג'זירה" חרתה על דגלה את הסיסמה "הדעה והדעה האחרת". לבסוף, יש להזכיר כי מאמר זה מתייחס אל הסכסוך הישראלי-פלסטיני בלבד וכי נותחו בו ראיונות שנוהלו במהלך אירועים אלימים הנוגעים אך ורק אליו. במחקרים עתידיים ניתן יהיה לבחון את טקטיקות המרואיינים גם באירועים אחרים, כגון התייחסותם לפניית הפלסטינים לאו"ם, למלחמת לבנון השנייה ולאירועי "האביב הערבי".

הערות

- 1 מ' מונטגומרי, "הראיון החדשותי המשודר", בתוך: **תקשורת כשיח: עיונים בשפה ובמדיה: קובץ מאמרים לכבודה של פרופ' שושנה בלום קולקה**, שושנה בלום-קולקה, מיכל חמו, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס, עורכים (ירושלים: מאגנס, 2012), עמ' 271–320.
- 2 שם.
- 3 Andreas H. Jucker, *News Interviews: A Pragmalinguistic Analysis* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 1986).
- 4 William L. Benoit, "Image Repair Discourse and Crisis Communication", *Public Relations Review*, 23 (summer 1997): pp. 177-186.
- 5 Gadi Wolfsfeld, Paul Frosh and Maurice T. Awabdy, "Palestinian Television. Covering Death in Conflicts: Coverage of the Second Intifada on Israeli and Palestinian Television," *Journal of Peace Research*, 45 (2008): pp. 401-417.
- 6 John Heritage and David Greatbatch, "On the Institutional Character of Institutional Talk: The Case of News Interviews", in *Talk and Social Structure: Studies in Ethnomethodology and Conversation Analysis*, eds. D. Boden and D. Zimmerman, (Berkley: University of California Press, 1991): pp. 93-137.
- 7 Tamar Liebes, Zohar Kampf and Shoshana Blum-Kulka, "Saddam on CBS and Arafat on IBA: Addressing the Enemy on Television", *Political Communication*, 25, (2008): pp. 311-329.
- 8 שושנה בלום-קולקה, זוהר קמפף ותמר ליבס, "לדבר עם האויב?": ראיונות עם פלסטינים בתקופת האינתיפאדה השנייה", בתוך: **למ"ד לאיל"ש: קובץ מחקרים במלאות שלושים שנה לאגודה הישראלית לבלשנות שימושית**, יצחק שלזינגר ומלכה מוצ'ניק, עורכים (ירושלים: צבעונים הוצאה לאור, 2003), עמ' 61–77.
- 9 Liebes, Kampf and Blum-Kulka, "Saddam on CBS and Arafat on IBA".
- 10 שם.
- 11 Oren Kessler, "The Two Faces of Al-Jazeera," *Middle East Quarterly* (Winter 2012): pp. 47-56.
- 12 Jeremy M. Sharp, *The Al-Jazeera News Network: Opportunity or Challenge for U.S. Foreign Policy in the Middle East?* (CRS Report for Congress, 2003).
- 13 אופיר גנדלמן, **אמצעי התקשורת החדשים והביטחון הלאומי**, ערב עיון לזכרו של זאב שיף, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2012, <http://www.youtube.com/watch?v=ehXpK2hGGWc>.
- 14 יורם בינור, ראיון עם אביחי אדרעי על ההסברה הישראלית בערבית, **ערוץ 2**, <http://www.youtube.com/watch?v=GBW3vM79udA>, 13 באוקטובר 2007.
- 15 ראיון עם דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, יוני-יולי 2013.
- 16 Kessler, "The Two Faces of Al-Jazeera"

- 17 סימני התעתיק המובאים במחקר זה הם: – מבע המסתיים בהנגנה יורדת; – מבע המסתיים בהנגנה עולה ובעלת המשך;? – מבע המסתיים בהנגנה עולה המעידה על שאלה; מי: לה – הברה שהיגויה מתמשך; מילה – מילה הנקטעת באמצע היגויה; = – בסיום מבע ובתחילת תור אחריו מציין מבעים המתחלפים בלא הפסקה מינימלית ביניהם; [מילה] – דיבור חופף של שני דוברים; (...) – מילים לא מובנות; מילה – עוצמה גבוהה ביחס לעוצמה הכללית של הדיבור; (הערה) – הערות.
- 18 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 17 בנובמבר 2012.
- 19 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2009.
- 20 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 21 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 22 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 17 בנובמבר 2012.
- 23 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 14 בנובמבר 2012.
- 24 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 25 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2009.
- 26 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 6 בינואר 2009.
- 27 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 17 בנובמבר 2012.
- 28 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 27 בדצמבר 2008.
- 29 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 17 בנובמבר 2012.
- 30 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 14 בנובמבר 2012.
- 31 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 17 בנובמבר 2012.
- 32 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2009.
- 33 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 8 באוגוסט 2012.
- 34 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 29 בפברואר 2008.
- 35 שם.
- 36 בניגוד לטקטיקות התוכן, טקטיקות השיח אינן מאורגנות לפי מודל מחקרי קיים.
- 37 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 38 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 13 במארס 2012.
- 39 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 40 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 17 בנובמבר 2012.
- 41 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 13 במארס 2012.
- 42 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 14 בנובמבר 2012.
- 43 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 44 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה".
- 45 ראיון של דובר צה"ל בערבית, אביחי אדרעי, לרשת "אל-ג'זירה", 27 בדצמבר 2008.
- 46 ראיון של דוברת צה"ל באנגלית, אביטל ליבוביץ', לרשת "אל-ג'זירה" באנגלית, 11 בינואר 2009.

שחקנים לא מדינתיים: מוגבלות תיאורטית נוכח המציאות המשתנה במזרח התיכון

כרמית ולנסי

הטלטלה שפקדה את המזרח התיכון מאז דצמבר 2010 העמיקה את חוסר היציבות והציפה סכסוכים ומתחים שונים שאפיינו את האזור לאורך ההיסטוריה. אירועים אלה חושפים את חשיבותם של השחקנים הלא מדינתיים במזרח התיכון ומעוררים את הצורך בחשיבה מעשית ותיאורטית על "עובדות", מונחים ותפיסות הקשורים בתופעת מדינת הלאום. קיומם של שחקנים לא מדינתיים אינו חדש בנוף הפוליטי העולמי והמזרח תיכוני. אף על פי כן, ניכר כי השיח התיאורטי והיישומי, על היבטיו הפוליטיים, הצבאיים, המשפטיים והבין־לאומיים, נותר במידה רבה "מדינתי", באופן המתיר מקום חלקי בלבד להבנה מעמיקה של תופעות שאינן מדינתיות.

מטרת מאמר זה היא לדון בהתפתחויות במזרח התיכון, בדגש על פעילותם של שחקנים לא מדינתיים כמעצבים משמעותיים של תהליכים אזוריים. זאת, תוך עיסוק בשאלה עד כמה תיאוריות והמשגות ביחסים הבין־לאומיים תקפות לניתוח התופעות הלא מדינתיות הקיימות. הדיון יעשה באמצעות ניתוח שני מקרי בוחן: חזבאללה ודאע"ש.

מילות מפתח: הטלטלה האזורית, שחקנים לא מדינתיים, ארגוני טרור, חזבאללה, דאע"ש, יחסים בין־לאומיים, גישה ריאליסטית, גישה פלורליסטית ליברלית, קונסטרוקטיביזם.

כרמית ולנסי הינה עמיתת מחקר ניובאוור במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ודוקטורנטית בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל־אביב.

רקע

אחד ההסברים שניתנו לגל המחאות שפקד את המזרח התיכון לפני ארבע שנים היה שמדובר באפקט ארוך טווח של עידן הקולוניאליזם. לפי אותו הסבר, רוב מדינות הלאום במזרח התיכון המודרני הן יצירות חדשות יחסית של האימפריאליזם האנגלו-צרפתי, שביתר את שיירי האימפריה העות'מאנית למדינות בעלות גבולות מלאכותיים במסגרת הסכם סייקס-פיקו. החלוקה השרירותית למדינות התעלמה לחלוטין מהמארג האתני, הדתי והעדתי השברירי שאפיין את האזור, והטלתה הנוכחית היא בבחינת התפרצות מאוחרת של המצוקות הפנימיות הנובעות מאותו עוול היסטורי.

ההתפתחויות האחרונות במזרח התיכון מצביעות על שתי מגמות מרכזיות: הראשונה היא ערעור המחיצות המדינתיות והגבולות הטריטוריאליים הפורמליים; השנייה היא הדומיננטיות הגוברת של שחקנים לא מדינתיים כמעצבי תהליכים. באשר למגמה הראשונה, עיראק התפרקה לשלוש ישויות דה פקטו – סונית, שיעית וכורדית – שהאחרונה בהן צועדת לקראת מדינה כורדית עצמאית; לוב לא מצליחה לייצב עצמה מאז סילוק קדאפי ונשלטת באמצעות חמולות וכנופיות; סוריה עלולה ללכת בעקבות לוב ולהתפורר; דרום סודאן "חגגה" שלוש שנות עצמאות, במהלכן חוותה מלחמת אזרחים אלימה ומדממת, ולאחרונה אף דורגה בראש מדד המדינות השבריריות בעולם.¹

במקביל להיחלשות המסגרת המדינתית, הולכות ומתבלטות זהויות "תת-מדינתיות", פרימורדיאליות, של עדה, שבט ומשפחה מצד אחד, וזהויות "על-מדינתיות" המתורגמות לרעיונות של אומה אסלאמית, חליפות, ולעתים גם פן-ערביות מצד שני. כך, מאבקים מדיניים נצבעים כמאבקי סונה ושיעה, גבולות מדינתיים הופכים לנזילים יותר, והזהות המדינתית-לאומית היא לא זו שמכתיבה בהכרח את הטון.

המגמה השנייה, הנוגעת לדומיננטיות השחקנים הלא מדינתיים במזרח התיכון, אינה חדשה כשלעצמה; החידוש בה הוא היקפם ועוצמתם של שחקנים אלה. ארגונים לא מדינתיים אלימים משחקים תפקיד משמעותי באזור בעשורים האחרונים: ארגון חמאס שולט בפועל ברצועת עזה וממשיך להלך בתווך שבין הטרור ובין הפוליטי והחברתי; חזבאללה קורא לאורך שלושת העשורים האחרונים תגר מתמשך על הריבונות הלבנונית ומוביל את הלחימה לצד משטר אסד במלחמת האזרחים בסוריה; ארגונים ג'יהאדיסטים חדשים, חלקם שלוחות רשמיות של "אל-קאעידה" ואחרים עצמאיים, התווספו לנוף האזורי האלים. לאחרונה הכריז ארגון המדינה האסלאמית דאע"ש (בגלגולו הקודם – שלוחת "אל-קאעידה" בעיראק) על הקמת חליפות במרחבים שבמערב עיראק ובמזרח סוריה וקרא לפלגים אחרים בעולם להישבע לו אמונים, ובסוריה הכריזה שלוחת "אל-קאעידה",

"ג'בהת א־נַצְרָה", על יסוד אמירות אסלאמית בשטחי המדינה. השלכות התופעה המטרידה של אלפי מתנדבים הנוהרים מרחבי העולם הערבי והמערבי לסוריה על המזרח התיכון עדיין לוטות בערפל.

תופעת השחקנים הלא מדינתיים, מואצת ככל שתהיה, אין בה כדי להספיד את מדינות הלאום. אלו ימשיכו, ככל הנראה, לאפיין את הסדר האזורי גם בעתיד, בוודאי במדינות בהן הבסיס הלאומי איתן, כמו במצרים ובתוניסיה. יחד עם זאת, חשוב להבין שמדינות הלאום המוכרות כבר אינן המודל הבלעדי המארגן את היחסים הבין-לאומיים, לא במזרח התיכון ולא בשאר העולם. למרות זאת, חלק משמעותי מהספרות המחקרית במדע המדינה וביחסים בין-לאומיים העוסקת בארגונים הלא מדינתיים במזרח התיכון, אך גם מחוצה לו, סובל מהכללות ושבויה במונחים שאינם נותנים מענה עדכני למצב. למעשה, הגישות המרכזיות ממשיכות להעניק משקל דומיננטי לשחקנים המדינתיים ולפרקטיקות המדינתיות. זאת ועוד, התיאוריות יוצרות הבחנה חדה ובינארית למדי בין השחקנים הלא מדינתיים לשחקנים המדינתיים ומתעלמות ממקרים רבים שבהם הגבולות בין השניים הולכים ומטשטשים. גישות מחקר מאוחרות יותר מאפשרות הבנה מורכבת יותר של העולם הלא מדינתי.

התיאוריות המרכזיות ביחסים בין-לאומיים עסקו לאורך השנים בניתוח השחקנים המשפיעים על המערכת הפוליטית, מניעיהם והיחסים ביניהם ובין שחקנים אחרים הפועלים באותה מערכת. מאמר זה יציג את עיקרי התיאוריות המרכזיות בתחום זה – הריאליזם, הליברליזם והקונסטרוקטיביזם² – ויבחן את מידת התאמתן לתיאור התופעות במזרח התיכון. תחילה יגדיר המאמר מיהם השחקנים הלא מדינתיים.

שחקנים לא מדינתיים

שחקן לא מדינתי מוגדר בספרות המחקרית כשחקן עצמאי מהממשל המרכזי וממקורות המימון שלו, אשר צומח מחברה אזרחית ומהשוק הכלכלי ונמצא מחוץ לשליטת המדינה ומהכוונתה. לפעילותו יש אפקט פוליטי על מדינה או על מוסדות בין-לאומיים, בין אם זו מטרתו הישירה ובין אם היא נגזרת שלה.³

נהוג להבחין בין ארבעה סוגים של שחקנים לא מדינתיים:⁴ **תאגידים רב-לאומיים** (MNC) – ארגונים העוסקים בייצור או בהעברת סחורות ושירותים ממדינה אחת לאחרת. לרוב מדובר בחברה פרטית שליבתה במדינה אחת וברשותה משרדי משנה במדינות אחרות; **ארגונים לא ממשלתיים** (NGO) – ארגונים פרטיים בשליטה עצמית, ארגוני התנדבות, מלכ"רים ועוד. המשותף להם הוא אִיתלותם בשלטון, בחברות ענק או בהשפעות חיצוניות אחרות; **אינדיבידואלים רבי עוצמה** – אנשים בעלי השפעה פוליטית, כלכלית, אינטלקטואלית ותרבותית בזירה

הבין־לאומית. אלה כוללים תעשיינים, בעלי הון, אנשי מדיה, ידוענים, מנהיגים דתיים וטרוריסטים; **ארגונים בין־ממשלתיים** (IGO) – שחקנים הנמצאים בזיקה רשמית למדינות ומוגדרים כארגונים בין־ממשלתיים שהוקמו ביוזמתן של שתי מדינות או יותר, המנהלים אינטראקציה פוליטית (למשל, האו"ם).

לצד העיסוק המתמשך בשחקנים הלא מדינתיים וההתמקדות בתרומתם החיובית לפעילות הפוליטית, זכו להתייחסות נרחבת לאורך השנים ואף לתנופה מאז אירועי 11 בספטמבר 2001 בארצות הברית **שחקנים לא מדינתיים אלימים**. שחקנים אלה מוגדרים כ"ארגון הנוקט אלימות לא חוקית, כלומר עושה שימוש בכוח שאינו מקובל על ידי המדינה כדי להשיג את מטרותיו, ובכך מאתגר את המונופול של המדינה על האלימות"⁵. הספרות המחקרית נוטה להבחין בין שחקנים לא מדינתיים אלימים: ארגוני טרור, ארגוני פשע, ארגונים צבאיים למחצה, מיליציות, לוחמי חופש, פיראטים ואנשי גרילה.⁶

הגישה הריאליסטית: המדינה כשחקן מרכזי ביחסים הבין־לאומיים

מדינות הלאום הן היחידות הפוליטיות המשמעותיות ביותר הפועלות במערכת הבין־לאומית החל מהמאה ה־19. מאז מלחמת העולם השנייה, הפרדיגמה הריאליסטית משקפת את הרעיון של "מרכזיות המדינה" (State Centric). פרדיגמה זו התפתחה כביקורת על התיאוריה האידיאליסטית שרווחה בעידן הבין־מלחמתי, שתכליתה הייתה למנוע מלחמת עולם נוספת. בספרו של הנס מורגנתאו, **פוליטיקה בין אומות**, שיצא לאור ב־1948, הוא ערער על הנחותיהם של חוקרים ליברליים ואידיאליסטיים שהדגישו את חשיבותה של דעת הקהל בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת בעיצוב מדיניות החוץ. לטענת מורגנתאו ואחרים, הריאליזם הקלאסי נשען על שלוש הנחות יסוד מרכזיות: גישת "מרכזיות המדינה", המניחה כי מדינות הן השחקנים המרכזיים והמשמעותיים ביותר בפוליטיקה העולמית; עקרון הרציונליות, לפיו מדינות נחשבות לשחקנים רציונליים והומוגניים; הנחת העוצמה, לפיה מדינות מבקשות, בראש ובראשונה, להגביר את עוצמתן, בעיקר בהיבטים צבאיים, הן כאמצעי והן כמטרה. כל מדיניות חותרת לשמר, להגביר וליישם עוצמה, ומכיוון שרק למדינות יש המשאבים שיאפשרו להן למקסם את עוצמתן, הן השחקנים המשמעותיים ביותר במערכת.⁷

על פי הריאליסטים, שחקנים בפוליטיקה העולמית מוגדרים באמצעות שלוש קטגוריות: ריבונות, הכרה מדינתית ושליטה בשטח ובאוכלוסייה. ישויות אחרות במערכת הבין־לאומית אינן יכולות להיות אוטונומיות ומובחנות, מכיוון שאינן משלבות שלושה רכיבים אלה.⁸, שחקנים לא מדינתיים אחרים, בין אם היו תאגידים

רב־לאומיים, קבוצות טרנס־לאומיות או ארגוני טרור, נתפסו במציאות שרווחה באותן שנים כחסרי חשיבות במערכת הבין־לאומית.⁹ חוקרים מתחום מדע המדינה, ובכלל זה מתחום היחסים הבין־לאומיים, החלו לעסוק בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים בשחקנים לא מדינתיים כגורמים המשפיעים על מדיניות חוץ.¹⁰ העיסוק בשחקנים אלה נבע מעניין מתמשך בקבוצות אינטרסים ובתנועות פוליטיות וחברתיות שצמחו בשנות השבעים ועסקו בנושאים כמו הפלות, פיקוח על נשק, איכות הסביבה, אנטי־גזענות וזכויות אדם. לצד גופים אלה, פעלו באותה העת גם שחקנים לא מדינתיים אלימים, ביניהם: החזית לשחרור לאומי באלג'יריה (FLN), ארגון המחתרת הבסקית בספרד (ETA), קבוצת באדר־מיינהוף־סיעת הצבא האדום הגרמנית (RAF), הצבא האירי הרפובליקני (IRA), מפלגת הפועלים של כורדיסטן בטורקיה (PKK) והנמרים הטמילים בסרילנקה (LTTE). תפוצתם של הארגונים האלימים בעידן שלאחר מלחמת העולם השנייה קשורה, בין היתר, במהפכה הטכנולוגית, בתהליכי גלובליזציה ובשינויים בתחבורה.¹¹ היא הובילה להבנה שהגישה הריאליסטית לא מסוגלת להכיל את כלל השינויים המבניים שאירעו במערכת הבין־לאומית.

הגישה הפלורליסטית־ליברלית

באמצע שנות השבעים של המאה העשרים הגיעו חוקרים המכונים "פלורליסטים־ליברלים" להבנה כי מדינות אינן שחקנים בודדים במערכת הפוליטית ואינן בהכרח הומוגניות. זאת, מכיוון שהן מורכבות מבירוקרטיות מתחרות, מכיוון שהעליונות המסורתית של נושאים צבאיים וביטחוניים כמניעי מדיניות השתנתה ומכיוון שאינטרסים כלכליים וחברתיים נעשו חשובים יותר. המסקנה מכך הייתה כי קיים קושי גובר לזהות גבולות ברורים בין התחומים.¹² הטענה המרכזית של חוקרים אלה הייתה כי לארגונים בין־לאומיים יש כוח ממשי, או לפחות פוטנציאל, לפעול ולמתן חלק מהבעיות שנובעות מהאנרכיה המאפיינת את היחסים הבין־לאומיים. קוהן וגיי היו בין החוקרים הראשונים שקראו לבחון מחדש את פרדיגמת "מרכזיות המדינה" שנכשלה לדעתם בזיהוי חשיבותם של השחקנים הלא מדינתיים. באוסף מחקרים שהם ערכו ב־1971 הם זיהו אינטראקציות שאינן מדינתיות והגדירו אותן כ"תנועה של שחקנים מוחשיים או לא מוחשיים מעבר לגבולות המדינה, כאשר שחקן אחד לפחות אינו סוכן של ממשלה".¹³ מחקר מרכזי נוסף משנות השבעים, Non-State Actor Project (NOSTAC), עסק בחשיבותם של שחקנים לא ממשלתיים.¹⁴ החוקרים בחנו אירועים שהתרחשו בשנים 1948–1972 בשלושה אזורים – אירופה המערבית, המזרח התיכון ואמריקה הלטינית – במטרה להסביר באופן אמפירי את צמיחתם והתנהגותם של שחקנים לא מדינתיים. ממצאיהם הוכיחו כי רק מחצית מהאינטראקציות באזורים אלה התנהלו בין

מדינות בלבד. המסקנות הובילו את החוקרים לקבוע כי רק מחצית מהאירועים הבינלאומיים יכולים להיות מנותחים באמצעות גישת "מרכזיות המדינה".

ניאוריאליזם ושחקנים בפוליטיקה הבינלאומית

למרות הטענה כי הגישה הריאליסטית מחמיצה אירועים מכיוון שהיא מתמקדת במדינות, רצף אירועים שהתרחשו בשלהי שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים של המאה הקודמת הוכיח לחוקרים כי הנחות היסוד של הריאליזם עדיין רלוונטיות לניתוח הפוליטיקה העולמית. המדובר, בין השאר, במתח בין המערב למזרח ובהתחמשות האמריקאית אל מול ההתחמשות הסובייטית; במעורבות הצבאית של מעצמות העל באפריקה, במרכז אמריקה ובדרום-מערב אסיה; במלחמת יום הכיפורים ובמלחמת איראן-עיראק במזרח התיכון. מוסדות בין-לאומיים לא הצליחו לעצב אינטרסים אזוריים ונראו כשלוחות של המתח הבינ-מדינתי בעולם. אירועים אלה, והצורך להסביר את ההגמוניה האמריקאית (גם מזווית הראייה הכלכלית), הובילו לפיתוח התיאוריה הריאליסטית תחת הכותרת "ניאוריאליזם".¹⁵

אחד החוקרים הבולטים של הזרם הניאוריאליסטי, קנת וולץ, הטמיע גישות מערכתיות בפרידגמה הריאליסטית, המסבירות את התנהגות השחקנים לאור האילוצים המבניים הקיימים במערכת הבינלאומית.¹⁶ וולץ טוען כי מבנה בין-לאומי צריך להיות מוגדר רק באמצעות השחקנים המשמעותיים הפועלים בו, ולא על ידי כלל השחקנים. כתגובה להאצה בפעילותם של השחקנים הלא מדינתיים ולביקורת על הריאליזם שנשמעה בשנות השבעים בעקבותיה, ייחס וולץ חשיבות לתפקידם של שחקנים אלה וטען שמהות העוצמה אמנם השתנתה (ומחולקת כעת בין סוגים שונים של שחקנים), אך לא השימוש בה.¹⁷

קונסטרוקטיביזם

בניגוד לריאליזם ולליברליזם, הקונסטרוקטיביזם אינו גישה פוליטית מובהקת, ומעמדו הוא של תיאוריה חברתית רחבה יותר מאשר פרדיגמה. גישת הקונסטרוקטיביזם מעניקה מקום מרכזי לרעיונות בדבר הבניית החיים החברתיים, ובכך היא מערערת על תפיסות המסבירות את החיים החברתיים באמצעות טיעונים מטריאליים כמו ביולוגיה, גיאוגרפיה וטכנולוגיה. לטיעונים אלה יש אמנם תפקיד, אך הוא מתווך על ידי רעיונות שמעניקים לו משמעות. באופן דומה, האינטרסים והזהויות של השחקנים הפועלים במערכת הבינלאומית מעוצבים על פי תפיסותיהם את העולם, ותפיסות אלו מובנות מבחינה חברתית.¹⁸ אלכסנדר וונדט, המזוהה עם גישה זו, מאמץ שלושה מונחים מרכזיים: **זהויות**, הקובעות

מי הם השחקנים; **נורמות**, המוגדרות כציפיות משותפות באשר להתנהגות ראויה של השחקן; **אינטרסים** – מה השחקנים רוצים.¹⁹

רלוונטיות הגישות השונות לניתוח התופעות הלא מדינתיות במזרח התיכון – מבט ביקורתי

הניתוח התיאורטי מאפשר להסיק מספר מסקנות באשר לתקפותן של הגישות המרכזיות ביחסים הבין-לאומיים בתיאור המציאות הנוכחית במזרח התיכון. הגישה הריאליסטית והגישה הניאוריאליסטית הן עדיין מוכוונות מדינות ומעניקות משמעות זניחה יחסית לשחקנים שאינם מדינתיים. הביקורת עליהן בשל כך העמיקה סביב התגברות הטרור הלא מדינתי בכלל ואירועי 11 בספטמבר 2001 בפרט. הטיעון המרכזי של המבקרים היה כי לא ניתן להסביר את השלכות פיגועי הטרור על הפוליטיקה העולמית ועל בחירותיהם של השחקנים המדינתיים רק באמצעות הגישה הריאליסטית. בתוך כך עלתה השאלה: כיצד יכולה גישה זאת להסביר מצב בו "מעצמת העל היחידה בעולם מכריזה מלחמה על ישות אבסטרקטית כמו טרור".²⁰ ואכן, הגישה הריאליסטית התקשתה להסביר שחקנים שאינם מזהים כמדינות, אך יש להם השפעה הן על הפוליטיקה הפנימית במדינה בה הם פועלים והן על יחסי החוץ של מדינות אחרות באזור.

חסיד הגישה הניאו-ליברלית²¹ מכירים בחשיבותם של השחקנים הלא מדינתיים, אולם נוטים לעגן את האינטרסים שלהם במונחים כלכליים, תוך התייחסות מועטה, אם בכלל, לשיקולים צבאיים וביטחוניים העומדים בליבתה של הגישה הריאליסטית. בכך מחמיצים גם הם את היכולת לדון בארגונים הלא מדינתיים הפועלים כיום במערכת הבין-לאומית ובמזרח התיכון, אשר אינם מונעים בהכרח מאינטרס כלכלי או חברתי. כמו הריאליסטים, גם הליברלים מייחסים מניע חיצוני להתנהגות השחקנים, בין אם הוא מעוגן במבנה המערכת הפוליטית ובין אם במבנים אחרים. למעשה, שתי הגישות מניחות התפתחות לינארית של תופעות, כלומר, מדינות יישארו מדינות (תופעה של התפרקות מסגרות אינה זוכה להתייחסות) וארגונים לא מדינתיים אלימים יתאפיינו בדפוסי פעולה קבועים, כמו למשל שימוש באלימות מטעמי עוצמה או שרידות. שתי הגישות גם מניחות שקיים גרעין מסוים של המשכיות בתפיסותיו ובדפוסי התמודדותו של השחקן עם סביבתו. חוזקן של הגישות הללו הוא בהסברת תופעות קבועות ומתמשכות, אולם חולשתן היא בניסיון להסביר שינוי ודינמיות במערכת.

המזרח התיכון מהווה, בעיקר בארבע השנים האחרונות, דוגמה לזירה בה מסגרות מדינתיות, ארגונים, מבנים פוליטיים, בריתות ומנהיגים פוליטיים הם שבריריים וגזיליים. השחקנים הפועלים בזירה זו אינם מאופיינים בדפוסי פעילות קבועים, לינאריים וחד-ממדיים, כפי שהריאליזם והליברליזם נוטים להניח. למרות

מגבלות ההשוואה בין גישות אלו לבין הקונסטרוקטיביזם (הן מהוות פרדיגמות פוליטיות ומציבות פרמטרים שונים לניתוח מאלה הקיימים בקונסטרוקטיביזם), נראה כי הגישה הקונסטרוקטיביסטית מאפשרת מבט מדויק יותר על תופעת השחקנים הלא מדינתיים באזור ועל השפעתם הגוברת בו. גישה זו מכירה בחשיבותם כשחקנים משפיעים ומניחה שטבעם אינו קבוע אלא משתנה לאורך זמן ובהתאם להקשר. חיוני להבנת הפוליטיקה, בוודאי זו של המזרח התיכון, הוא הדגש ששמה גישה זו על רעיונות ונורמות כמרכיב מרכזי במניעי השחקנים הלא מדינתיים (יותר מאשר החתירה לעוצמה ולתועלת חומרית). דגש זה הוא בעל משנה תוקף כאשר דנים בשחקנים לא מדינתיים אלימים, כמו ארגוני טרור.

חזבאללה ודאע"ש

חזבאללה ודאע"ש מייצגים שני מודלים לתופעות לא מדינתיות במזרח התיכון: חזבאללה מאתגר את החלוקה הבינארית בין מדינה ולא מדינה, מהווה תופעת ביניים המטשטשת את הגבול בין שחקנים מדינתיים ובין שחקנים לא מדינתיים, וממחיש פרקטיקות ארגוניות לא ליניאריות כתוצאה מריבוי זהויותיו. הארגון מקבל את הסדר הלאומי ופועל במסגרת המדינתית הלבנונית. דאע"ש, לעומתו, מערער על המסגרת המדינתית במזרח התיכון וממחיש דינמיקה של התפרקות מסגרות ויצירת מרחבים חדשים, החורגים מהגבולות המוכרים של מדינות הלאום. במובן זה, אפשר לטעון שדאע"ש הוא ארגון על-לאומי וא-לאומי.

חזבאללה

הגישות המרכזיות ביחסים הבין-לאומיים מציבות גבולות ברורים בין שחקן מדינתי ובין שחקן לא מדינתי. חזבאללה, בדומה לארגונים אלימים אחרים הפועלים במערכת הבין-לאומית, מאתגר את ההפרדה החד-משמעית בין שני סוגי השחקנים. הארגון אינו מוגדר באופן פורמלי כמדינה וגם אינו זוכה להכרה ככזה. הוא פועל בתוך מדינה ריבונית ומוגדר כשחקן לא מדינתי אליים – כארגון טרור וגרילה, כארגון פוליטי חמוש או כארגון חתרני. עם זאת, ניסיון להחיל את ההגדרות הקלאסיות של מדינה על חזבאללה, מראה כי ניתן לכאורה לחשוב שאכן מדובר במדינה. על פי הגדרתו הקלאסית של מקס ובר, המדינה היא "ארגון פוליטי מחייב, עם פעילות מתמשכת, כאשר הדרג האדמיניסטרטיבי מחזיק בהצלחה במונופול על השימוש הלגיטימי בכוח פיזי כדי לאכוף את הסדר שלו בתחומי טריטוריה נתונה".²² בשונה מההגדרה הפונקציונלית של ובר, הסוציולוג הבריטי מייקל מאן מציע הגדרה מוסדית למונח "מדינה": המדינה מורכבת ממערך של מוסדות וכוח אדם: יחסים פוליטיים מקרינים למרכז וממנו לאזורים מוגדרים מבחינה טריטוריאלית.

על אזורים אלה מופעלת מידה מסוימת של סמכותיות, המחייבת יצירת חוקים, ואלה מגובים בכוח פוליטי מאורגן.²³

ניתוח של חזבאללה ברוח הגדרותיהם של ובר ומאן למונח "מדינה" מראה כי יש חפיפה משמעותית בין המאפיינים של הארגון לבין אלה של מדינה. כך, למשל, חזבאללה פועל ב"אזור מובחן טריטוריאלי" – במדינת לבנון; הוא מפעיל "מידה מסוימת ואף גבוהה של סמכותיות" באמצעות מנגנוני אכיפה ואמצעי שליטה פנימיים אפקטיביים; הוא מהווה מאז 1992 שחקן פוליטי בפוליטיקה המדינתית הלבנונית, המקדם חוקים ונורמות התנהגות באמצעות "תהליכי חקיקה שמגובים בכוח פוליטי", ומאז 2005 הוא אף זוכה לנציגות בממשלה מטעמו; הוא מפעיל מערך של מוסדות ותשתיות (חברתיים וצבאיים) לתושבי לבנון באזורים מסוימים, לרבות בתי ספר, קייטנות, בתי חולים ואגודות צדקה, וזאת בהיקף משמעותי יותר מהמערך המופעל על ידי מדינת לבנון עצמה; מידת הלגיטימציה של הארגון בקרב חלק מהאוכלוסייה הלבנונית גבוהה מזו של המדינה; לארגון נציגויות במדינות שונות בעולם והוא מקיים קשרי חוץ עם מדינות ערב.²⁴ למרות כל אלה, חזבאללה אינו מדינה של ממש ואינו זוכה להכרה בין-לאומית. בכך הוא מאתגר, כאמור, את התפיסות וההבחנות המקובלות של מדינה.

שימוש במונח "זהויות" עשוי לסייע בהבנת המורכבות של חזבאללה. הארגון מהווה דוגמה לשחקן הנמצא בתווך שבין המדינתי ללא מדינתי ומאופיין בריבוי זהויות המעצבות את התנהגותו. ריבוי הזהויות יוצר מודל שונה מזה של ארגון טרור קלאסי, המאופיין בעיקר בזהות צבאית. חזבאללה, לעומת זאת, מאופיין בארבע זהויות מרכזיות: הראשונה היא זהות "מדינתית", הכוללת פעילות במערכת הפוליטית המדינתית, מונופול על אמצעי כוח, אכיפת סדר, הענקת שירותי סעד וחינוך, בניית תשתיות אזרחיות והפעלת כוח צבאי משמעותי. במקביל, מאופיין חזבאללה ב"לא מדינתיות", זהות המתבטאת בשימוש בטרור ובאלימות, ביכולת נידוד גבוהה וברמה מוגבלת של מוסדיות, תוך כפיפות מינימלית, אם בכלל, לדינים ולאמנות בין-לאומיות. כמסגרת "תת-מדינתית", חזבאללה הוקם כארגון שיעי המייצג את האוכלוסייה השיעית בלבנון. זהות זו קודמת בדרך כלל לזהות המדינתית, ובמקרים בהם היא דומיננטית, היא עלולה לאיים על הלגיטימציה והנאמנות למדינה. במקביל, חזבאללה מתאפיין ב"על-מדינתיות", זהות המגלמת חזון ארוך טווח להקים ישות אסלאמית רחבה בדומיננטיות שיעית. חזון זה מטושטש כיום יותר מאשר בעבר וכולל בעיקר את קשריו של חזבאללה עם מדינות וארגונים אסלאמיים החולקים אידיאולוגיה וסדר יום משותפים, בראשם איראן וסוריה.

מבט כרונולוגי מהיר על חזבאללה מראה כיצד הזהויות השונות של התנועה התפתחו עם הזמן, נשמרו זו לצד זו ועיצבו לאורך השנים את דפוסי התנהגותו.²⁵

חזבאללה התאפיין בזהות **לא מדינתית** מאז הקמתו בשנת 1985 ועד השנה בה החליט ליטול חלק במערכת הפוליטית בלבנון (1992). בתקופה זו פעל הארגון באזור גיאוגרפי תחום, המבנה הארגוני, ההיררכי והחשאי שלו שיקף מבנה של שחקן לא מדינתי וכלל יכולות צבאיות מוגבלות. חזבאללה שמר כל העת על הזהות ה**תת-מדינתית** שלו, שהייתה קשורה בהתעוררות החברתית והפוליטית של הקהילה השיעית בלבנון, ובנה, בסיוע איראני נדיב, מערכת חינוכית, תרבותית ובריאותית כפתרון למצוקות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות של השיעים.²⁶ זהותו ה**על-מדינתית** של הארגון הושפעה רבות מהמהפכה השיעית באיראן ב-1979. הרעיון ה**על-מדינתי** שלו, שהתבטא בהצהרות רבות של מנהיגיו, היה להקים בלבנון מדינה שתתבסס על השריעה ותהווה חלק אינטגרלי ממדינה אסלאמית חובקת עולם.²⁷

מ-1992, עת הפך חזבאללה לשחקן פוליטי, ועד לנסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000, החל הארגון לפתח זהות **מדינתית**. במסגרת תהליך זה הוא התרחב מתנועה רעיונית לגוף ממוסד, המאופיין במבנה ארגוני מסועף, בנוכחות גיאוגרפית משמעותית בלבנון ובתשתית סעד ורווחה ענפה. חזבאללה החל לספק צרכים חיוניים לאוכלוסייה, אותם קצרה ידה של המדינה למלא. הארגון נשען על לגיטימציה רחבה והפך לשחקן פעיל במערכת הפוליטית הלבנונית. במקביל, הוא שימר את זהויותיו הקודמות (ה**תת-מדינתית** וה**על-מדינתית**), אם כי באופן מעומעם יותר, וזאת לאור שאיפתו למצב עצמו כארגון לבנוני-לאומי. בעשור הראשון של המאה ה-21 גילם חזבאללה שחקן המשלב במיומנות מאפיינים של ארגון טרור לא מדינתי ושל שחקן פוליטי פעיל במערכת הפוליטית הלבנונית. הישגיו הצבאיים (כפי שנתפסו במסגרת "סיפור הניצחון" במלחמת לבנון השנייה) מיצבו אותו כשחקן משמעותי במדינת לבנון והרחיבו את מעגלי התמיכה בו. העשור שלאחר מכן, לעומת זאת, סימן את המתח שנוצר מריבוי הזהויות והמחויבויות בהן מחזיק חזבאללה, שבמידה רבה סותרות זו את זו. לאחר תקופה של הישגים צבאיים והתבססות פוליטית, מצא עצמו הארגון כשהוא עוסק באופן מובהק במלחמת האזרחים בסוריה, תוך שהוא נחשף לביקורת מתמשכת מבית, הנובעת בעיקרה מהחשש לדירודור המצב השברירי ממילא בלבנון. תיאורטית, חזבאללה השקיע בתקופה זו את מרב תשומותיו בזהות ה**לא מדינתית** שלו, ונהג כארגון צבאי נטול אילוצים ואחריות. כמו כן, הוא התמקד במילוי חובותיו המגולמות בזהות ה**על-מדינתית** שלו, בהיותו חלק מברית התנגדות אסלאמית המורכבת מאיראן ומסוריה, וזאת במידה רבה על חשבון הדימוי הלאומי שלו. מחקרים רבים עסקו במעבר הליניארי מארגון אלים לשחקן פוליטי. מחקרים אלה התבססו על ההנחה כי ההתמסדות הפוליטית של ארגון שפעל עד כה במסגרת חוץ-ממסדית תוביל לריסונו ולאימוץ כללי משחק מקובלים ולא אלימים

על ידיו.²⁸ בשנים האחרונות התמקדה הכתיבה המחקרית בשילוב בין הפעילות האלימה ובין ההשתתפות הפוליטית של השחקנים. המקרה של חזבאללה מהווה דוגמה לשחקנים שאינם עוברים באופן ליניארי מהצבאי לפוליטי תוך זניחת המאפיין הראשון, אלא משולבים בדינמיקה מחזורית, המבליטה ספרות פעולה שונות בזמנים שונים.²⁹

התהליך ההיסטורי שעבר חזבאללה וניתוח מצבו הנוכחי ממחישים את חשיבות ההכרה בריבוי הזהויות של הארגון וביכולתו להעניק עוצמה משתנה לזהויותיו השונות בהתאם לנסיבות ולצרכים, וזאת כחלק מדפוס החשיבה וההתנהגות הפרגמטיים המאפיינים אותו. בתקופות בהן חזבאללה נמצא ביחסים מתוחים עם המדינה הלבנונית, הוא עמעם באופן זמני את הזהויות שהתחרו עם הזהות הלאומית-לבנונית שלו, וזאת עד לייצוב היחסים, ולאחר מכן פעל להשבת שיווי המשקל בהם עד האתגר הבא. רצף האירועים הנוכחי בו מעורב חזבאללה מהווה דוגמה מובהקת למקרים בהם נוצרת התנגשות בין זהויות, באופן שזהות אחת, הזהות העל-מדינתית והחיבור לאיראן ולסוריה, מתנגשת בזהות השנייה, המדינתית-לבנונית, אותה שאף הארגון לבסס בשנים האחרונות. התפתחות זו עלולה לערער את שיווי המשקל והאיזון בין המחויבויות והזהויות השונות אותן ניסה חזבאללה לשמר בתחכום רב לאורך השנים.

ניתוח מעמיק של ארגונים דוגמת חזבאללה מחייב הבנה והכרה בתופעה של ריבוי זהויות כגורם המתווך בין החזון האידיאולוגי ובין הפרקטיקה היומיומית. כך מתעצבת אסטרטגיה דינמית, המתאימה עצמה לנסיבות ולהקשר ומאפשרת לארגון להבליט זהות כתלות בקהל היעד העומד מולו בכל רגע נתון (ממשלת לבנון, ישראל או איראן, למשל). ניתוח שאינו לוקח בחשבון את הממד הרעיוני-אידיאולוגי ואת ריבוי הזהויות (בעיקר המדינתית והלא מדינתית), וכן את ההתנהגות הנגזרת מכך, ומתמקד בשיקולים רציונליים של עלות-תועלת, עלול להחמיץ את המורכבות המאפיינת את חזבאללה ודומיו.

דאע"ש

צמיחתו של דאע"ש קשורה בשלוש התפתחויות אזוריות: עליית רעיונות אסלאמיים קיצוניים כחלופה לסדר החילוני של המשטרים הדיקטטוריים; הכאוס באזורים בעלי משילות מוגבלת (בעיקר בזירה הסורית והעיראקית) וניצולו כדי להתבסס בהם בעזרת משב הרוח המהפכני ששטף את האזור; ערעור המבנה המדינתי כמבנה בלעדי במזרח התיכון והפוטנציאל הגלום בו לשינוי הגבולות הטריטוריאליים הפורמליים.

דאע"ש הוקם על ידי אבו מוסעב אל-זרקאווי בשנת 2003 בשם "ג'מעת אל-תוואחד ואל-ג'יהאד", במטרה להילחם בכוחות הקואליציה שנכנסו לעיראק כדי

להפיל את שלטונו של סדאם חוסיין. כשנה לאחר מכן נשבעו חברי הארגון אמונים לארגון "אל-קאעידה" באפגניסטן ונודעו כ"אל-קאעידה בעיראק". בפברואר 2014, בעקבות חילוקי דעות בין ההנהגה המרכזית של "אל-קאעידה" ובין מפקדי הארגון, החליטו האחרונים להתנער מ"אל-קאעידה" והפכו, תחת הנהגתו של אבו בכר אל-בגדאדי, לארגון עצמאי בשם "המדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה" (בראשי תיבות בערבית – דאע"ש). בסוף יוני 2014, עם השתלטותו על מרחבים במערב עיראק ובצפון-מזרח סוריה, הכריז דאע"ש על הקמת חליפות אסלאמית עצמאית בשטחים שבשליטתו, מינה את אל-בגדאדי לחליף ושינה את שם הארגון ל"מדינה האסלאמית", שינוי המלמד על שאיפתיו לחצות גבולות גיאוגרפיים מקובלים.³⁰ כדי להבין את מקור ההחלטה של דאע"ש להכריז על חליפות אסלאמית ואת השלכותיה הפוטנציאליות על שבירת המסגרות המדינתיות במזרח התיכון, ראוי להבין את הממד הרעיוני והדתי העומד בבסיס האסלאם בכלל והאידיאולוגיה של דאע"ש בפרט. בדומה לתנועות סלפיות רדיקליות אחרות, דאע"ש שואב את ההשראה האידיאולוגית שלו מתנועת "האחים המוסלמים" ששורשיה נטועים במצרים של שנות העשרים המאוחרות של המאה הקודמת. "האחים" העניקו פרשנות פונדמנטליסטית לאסלאם וקראו לשוב ולאמץ את דרך חייהם של האבות הראשונים.

דת האסלאם גורסת כי "האומה" עולה בחשיבותה על המדינה, שנתפסת כתוצר מלאכותי המערער את האחדות הטבעית של המאמינים. האסלאם מבוסס על אינטראקציה חוצה גבולות, המאפשרת קשרים בין קהילות מוסלמיות שונות בשטחים גיאוגרפיים שונים – מרחב המכונה "בית האסלאם" ("דאר אל-אסלאם").³¹ האסלאם אינו רק מסגרת דתית, אלא מקור לכללי התנהגות חברתיים, משפטיים וכלכליים, שמטרתם להסדיר את היחסים בין המוסלמים לבין עצמם ובין לבין הלא מוסלמים. לפיכך, הדת והפוליטיקה מגולמות באסלאם באומה ואינן נפרדות כבמערב. הרעיון האסלאמי הוא במהותו על-לאומי ועל-מדינתי.

ההוגים המוסלמים המרכזיים במאה העשרים שביקרו את המבנה המדינתי והיו מקור השראה לתנועות אסלאמיות ג'יהאדיסטיות היו סיד קטב, איש חינוך מצרי ומהוגי הדעות של "האחים המוסלמים", והוגה הדעות הפקיסטני אבו אל-אעלא מאודודי. שניהם דנו בשחיתות של המשטרים במזרח התיכון ובדעיכה של העולם המוסלמי וייחסו את המצב לנטישת דרך הישר של האסלאם. הפתרון בראייתם היה בהחייאת האסלאם ובהחלת השריעה (ההלכה האסלאמית). הם קראו למוסלמים להתאחד ללא קשר לגבולות לאומיים כדי להתמודד עם עוצמת המערב וההשפעות השליליות של תרבותו. מאודודי התייחס לאסלאם כמתעלה על הזהות האתנית והלאומית המגולמת במבנה המדינתי: "אלה המקבלים את האסלאם אינם מחולקים באמצעות לאומיות, גזע או מדינה. המטרה העליונה של

האסלאם היא מדינת־עולם, במסגרתה ייעלמו כבלי הגזענות והדעות הקדומות הלאומיות, וכל האנושות תתאחד תחת מערכת פוליטית וחברתית עם זכויות שוות ושוויון הזדמנויות... נטייתו של אדם שחי במסגרת מדינת לאום תהיה לאימפריאליזם ולשליטה עולמית, שֶׁכָּן בני לאומיות אחרת לא יכולים לקחת חלק כשותפים שווים במדינה, אלא רק כעבדים או כנתינים".³²

ארגון דאע"ש פירט את משנתו בסרטון פומבי שפורסם ב־28 ביולי 2013. משנה זו מתבססת על שני נדבכים מרכזיים: הראשון, מיגור תופעות הכפירה בחברה, החל מרעיונות כגון לאומיות וקומוניזם וכלה בהרגלים של שתיית אלכוהול וזנות. העלווים והשיעים נחשבים לכופרים, והלחימה במדינות המוסלמיות הקיימות (במיוחד עיראק) חשובה אף יותר מהלחימה בנוצרים; הנדבך השני הוא ביסוס האסלאם כמסגרת מלאה לחיים. כך, מערכת השיפוט במדינה האסלאמית תתבסס על חוקי האסלאם באמצעות בתי דין אסלאמיים ומימוש דרך החיים האסלאמית ייעשה בדרך הג'יהאד.³³

מעבר להיותו שחקן לא מדינתי אלים החותר תחת ריבונות מדינתית, דאע"ש מציב מודל ייחודי המבדיל אותו מארגוני טרור אחרים הפועלים במזרח התיכון. הוא משלב מספר רכיבים הקיימים בקרב ארגונים שונים באזור:

א. **כיבוש שטח וניסיון להקים מדינה** – ארגוני טרור וגרילה (דוגמת חזבאללה, הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני ושלוחות של "אל־קאעידה") אינם שואפים לרוב לכבוש שטח, אלא פועלים בדפוסים של "פגע וברח", במטרה להתיש ולהפחיד את היריב ולהוביל בדרך זו לנסיגתו משטח קיים. דאע"ש, לעומת זאת, שואף לכבוש את השטח, לעמוד בראשו ואף לנהל אותו, תוך יצירת מנגנון של משילות. למרות ששם הארגון הוא "המדינה האסלאמית", השימוש במונח "מדינה" עלול להטעות, שֶׁכָּן אין מדובר במשמעות המודרנית של מדינת לאום בעלת גבולות טריטוריאליים, אלא במשמעות קדומה יותר של המונח, המשקפת את הרעיון של חליפות ושל מרחב אסלאמי שאינו תָּחוּם בגבולות גיאוגרפיים מוגדרים. אם דאע"ש יצליח לממש את שאיפותיו, הרצף הטריטוריאלי המתהווה תחתיו עלול ליצור מרחב חדש מסוגו במזרח התיכון, שאינו נגזר מהסכמי סייקס־פיקו ההיסטוריים ואינו כפוף לחוק ולדין הבין־לאומי, אלא לחזון האסלאמי.

ב. **ניהול ממשל אזרחי ופעולות דעווה** – כבר בשלבים המוקדמים של פעילותו בסוריה ובעיראק ניכר היה כי דאע"ש הפיק לקחים מהתנהלותו כלפי האוכלוסייה האזרחית בגלגולו הקודם כשלוחת "אל־קאעידה בעיראק". מארגון שֶׁבָּח ללא הבחנה באזרחים וריכז את כלל משאביו במאבק הצבאי, עבר דאע"ש, בעיקר בזכות נכסיו הכלכליים, להקמת מנגנוני משילות אזרחיים, לקיום מערכת שלטונית ומשפטית מקומית ואף לאספקת צרכים בסיסיים

לאוכלוסייה, לרבות מזון, שתייה ודלק מוזלים. פרסום "ת'יקת אל-מדינה" ("מסמך העיר") לאחר ההשתלטות על מוסול שבעיראק בקיץ 2014 הניח את התשתית לניהול חיים אזרחיים, וכלל, בין השאר, מינוי אחראי לחקיקה, לכלכלה ולמסחר בעיר. הוא גם המחיש את תהליך ההתבססות ויכולת הניהול של הארגון.³⁴ דאע"ש גם הקים "מועצות שוּכָא" (קבוצות התייעצות שלטונית) ו"ועדות שריעה", שמטרתן להחיל את ההלכה וחוקי הדת על האוכלוסייה המקומית. מושלי האזור וראשי השבטים חויבו לתת "בְּיָעָה" – שבועת אמונים למנהיג – והם האחראים על קיום המערך המינהלי, המשתרע כיום דה פקטו מרקה שבסוריה ועד מוסול שבעיראק.³⁵

תהליך התמסדותו של דאע"ש עד כה מזכיר את תהליך התפתחותם של חמאס וחזבאללה: שילוב מאפיינים של ארגון טרור חמוש עם מאפיינים של שחקן פוליטי ושל משילות. אולם בניגוד אליהם, דאע"ש אינו מקבל את הסדר הקיים, פועל מחוץ למסגרת המדינתית, והמערך המינהלי והפוליטי שהוא מפעיל אינם כפופים למסגרת כזו. דאע"ש מהווה מקרה בוחן מרתק לארגון המבוסס על אידיאולוגיה פונדמנטליסטית, אשר מערער על רעיון מדינת הלאום המודרנית. ניסיון תיאורטי לנתחו בהסתכלות דיכוטומית, המציבה את המדינה מול השחקן הלא מדינתי, עלול לפגום ביכולת להבין את הארגון, את הממד הרעיוני שמניע אותו ואת תפיסתו את המערב ואת המשטרים והאוכלוסיות "הכופרות" במזרח התיכון. בבואנו להסביר את התנהגותו של דאע"ש, אנו חייבים לקחת בחשבון גם מרכיבים אלה.

משמעויות והמלצות

על רקע המרקם השברירי במזרח התיכון הניעה הטלטלה האזורית – במובן מסוים – תהליך של התפרקות מסגרות מוכרות. ההתפתחויות שתוארו במאמר זה מעלות מחדש שאלות הנוגעות לגבולות, לזהויות ולתפיסות שאפיינו את המבנה הגאופוליטי של האזור.

המקרים של חזבאללה ודאע"ש מהווים דוגמה לקשת של שחקנים לא מדינתיים אלימים שיש להם השפעה על הסדר האזורי. חזבאללה מוגדר כשחקן לא מדינתי, אולם מכיר בסדר הקיים ומאמץ דפוסי פעולה ומאפיינים התנהגותיים המזוהים לרוב עם השחקן המדינתי. שיוכו המקובל לקטגוריה של הגורמים הלא מדינתיים יוצר תמונה חד-ממדית ומוביל להבנה חלקית בלבד של מאפייניו ודפוסי התנהגותו. הכרה בריבוי הזהויות של שחקנים מסוגו של חזבאללה ובאסטרטגיה שלהם, שאינה תמיד קוהרנטית כתוצאה מ"להטוט" בין הזהויות והמחויבויות השונות, עשויה לאפשר הבנה רחבה יותר של התפתחותם ושל מאפייניהם, לא רק באופן היסטורי-תיאורי (כפי שקורה לרוב), אלא באופן החושף רבדים עמוקים יותר של שיח ודפוסי פעולה.

דאע"ש מציב דוגמה לשחקן לא מדינתי שאינו מקבל את הסדר הקיים, שואף לשנותו, אך במקביל פועל באופן "מדינתי" במאמציו לנהל תשתית אזרחית למען האוכלוסייה הנשלטת על ידיו. למרות שקשה עדיין למדוד את הישגיו, ובמיוחד ביחס לשחקנים דומים אחרים הפועלים באזור, נראה שדאע"ש עשה את הצעד הראשון בניסיונו לעצב מחדש גבולות במזרח התיכון, בשלב זה באמצעות טשטוש הגבול בין עיראק לסוריה.

ניסיונות להגדיר מחדש את גבולות המזרח התיכון הופכים כיום להיות לא רק מאווייהם של ארגונים חמושים אלימים, אלא גם של שחקנים לא מדינתיים אחרים, בעלי מניע אתני או שבטי-משפחתי. הכורדים בעיראק מהווים דוגמה בולטת למגמה זו.

ההתפתחויות שתוארו לעיל מעוררות את השאלה האם ועד כמה תיאוריות ומושגים ביחסים הבין-לאומיים יכולים לסייע בהבנת המציאות הלא מדינתית ומגמותיה. הגישות שנבחנו במאמר זה – הריאליסטית, הליברלית והקונסטרוקטיביסטית – מעניקות, כאמור, משקל שונה לתופעת הארגונים הלא מדינתיים. התעצמות שחקנים אלה והשפעתם על המערכת הבין-לאומית הביאו לריענון הגישות ששלטו בשנות השבעים של המאה העשרים, לעבר גישות חדשות המעניקות לשחקנים אלה משקל משמעותי יותר מאשר בעבר.

למרות הנאמר לעיל, עדיין תקפה הטענה כי התיאוריות (בעיקר הריאליזם, הליברליזם והפיתוחים שלהם) משמרות במידה רבה את המערכת המדינתית המורכבת ממדינות ריבוניות.³⁶ תיאוריות אלו, מקבעות חשיבה מעולם תוכן מסוים, ובכך מגבילות את האפשרות לשלב ידע מדיסציפלינות שונות (היסטוריה, גיאוגרפיה, סוציולוגיה וכדומה). בעיה נוספת של אותן תיאוריות קשורה בהתמקדותן ברמת ניתוח אחת (למשל, מערכת או מדינה) ובראייה דיכוטומית מדי של סוגי השחקנים (מדינה או לא מדינה). הן גם מניחות שהמבנה והמערכת, ולא בחירותיהם של השחקנים, הם שמכתיבים את האינטראקציה בין השחקנים במערכת הפוליטית.³⁷ התיאוריות הקיימות ביחסים הבין-לאומיים מובילות, לפיכך, לדוקציה מסוימת ומתעלמות מתופעות מורכבות המשלבות יחדיו רמות ניתוח ואינטראקציות שונות, דוגמת מקרי הבוחן שנבחנו במאמר זה.

על אף מגבלות ההשוואה, נדמה כי הקונסטרוקטיביזם מתאים יותר לניתוח תופעות המאפיינות את הסדר המזרח התיכוני הנוכחי. זאת, בעיקר בשל היותו פלורליסטי ודינמי ובשל הכרתו ברכיב האידיאולוגי ובתפיסות רעיוניות כמעצבות את בחירותיהם של השחקנים השונים.

ברמה התיאורטית, מאמר זה מבקש להמליץ לחוקרים במדעי החברה, הבאים לחקור תופעות במזרח התיכון בפרט ובמערכת הבין-לאומית בכלל, ליישם את הפרדיגמות של היחסים הבין-לאומיים באופן אופקי יותר מאשר אנכי, קרי, לגזור

מהן גישות אמצע (Middle range theories) שיסייעו להסביר תופעות מורכבות ולהתמודד עמן. יש חשיבות לאימוץ גישות המכירות בריבוי ממדים של תופעות, בסוגים שונים של שחקנים ובפקטורים מרמות ניתוח שונות, המסבירות תהליכים ולא רק תוצאות. נראה כי הגיעה העת לחשוב מחדש על התבונה שבנישום מוחלט של פרדיגמה מסוימת על תופעה חברתית, ולשקול לעשות בה שימוש גמיש, תוך מעבר בין פרדיגמה אחת לשנייה. אחרת, הפער בין המציאות הסבוכה ובין התיאוריה המכלילה יוסיף להעמיק.

ברמה המעשית, נכון יהיה שמדינות האזור יתרגלו לסביבה הלא מדינתית, שכלל הנראה תאפיין יותר ויותר את הסדר המזרח התיכון. ראוי שיעשו זאת, בין היתר, באמצעות אימוץ "חשיבה לא מדינתית". מונח זה הפך למקובל בעיקר בהקשריו הצבאיים: ארבעת העשורים האחרונים הוכיחו כי היריבים עמם מתמודדת מדינת ישראל הפכו ממדינות לשחקנים לא מדינתיים. מצב זה הוביל לשכלול החשיבה האסטרטגית ולחיפוש דרכים להתמודד עם אותם יריבים. נראה כי הגיעה העת להרחיב את החשיבה הצבאית לעולמות תוכן אחרים, לרבות פוליטיים, דיפלומטיים ומשפטיים. עולמות תוכן אלה עשויים לסייע להבנה טובה יותר של התופעות הלא מדינתיות במזרח התיכון וליצירת יכולת משופרת להתמודד אתן. הם אף עשויים לאפשר חשיבה במושגים של שיתופי פעולה ובריתות עם שחקנים לא מדינתיים בעלי השפעה אזורית.

הערות

- 1 *Fragile State Index 2014*, (FFP, Fall 2014), <http://ffp.statesindex.org/rankings-2014>
- 2 הגישות שנבחרו מייצגות למעשה שתי פרדיגמות מתחרות: הריאליסטית והליברלית שייכות לפרדיגמה תועלתנית ורציונלית בהתאמה, ואילו הקונסטרוקטיביזם מזוהה יותר עם הפרדיגמה הפרשנית.
- 3 Daphne Josselin and William Wallace, eds., *Non-state Actors in World Politics* (London: Palgrave Macmillan, 2001), pp. 3-4.
- 4 *Nonstate Actors: Impact on International Relations and Implications for the United States* (National Intelligence Council, DNI, August 2007), http://www.dni.gov/nic/confreports_nonstate_actors.html
- 5 J. Bartolomei, W. Casebeer, T. Thomas, *Modeling Violent Non-State Actors: A Summary of Concepts and Methods* (Colorado: Institute for Information Technology Applications, United States Air Force Academy, November 2004), p. 7.
- 6 Phil Williams, *Violent Non-State Actors and International and National Security: International Relations and Security Network* (Zurich: Federal Institute of Technology, 2008), p. 8.
- 7 Hans Morgenthau, *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Alfred A. Knopf, 1948), p. 21.
- 8 B. Hocking and M. Smith, *World Politics* (London: Harvester Wheatsheaf, 1990), p. 80.

- C. Archer, *International Organizations* (London: Routledge, Second Edition, 1992), p. 85. 9
- James Rosenau, *Along the Domestic-Foreign Frontier* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); R. O. Keohane and J. S. Nye, eds., *Transnational Relations and World Politics* (Cambridge: Harvard University Press, 1971). 10
- Keohane and Nye, eds., *Transnational Relations and World Politics*. 11
- R. O. Keohane and J. S. Nye, *Power and Interdependence* (Illinois: Scott Foresman, Second Edition, 1989), pp. 24-25. 12
- Keohane and Nye, eds., *Transnational Relations and World Politics*, p. 332. 13
- R. W. Mansbach, Y. Ferguson, D. Lampert, *The Web of World Politics: Non State Actors in the Global System* (New Jersey: Prentice Hall, 1976), pp. 273-276. 14
- M. Hollis, S. Smith, *Explaining and Understanding International Relations* (Oxford: Clarendon Press, 1992), pp. 36-37. 15
- Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (Michigan: Addison-Wesley Pub., 1979), pp. 69-72. 16
- Ibid*, p. 93. 17
- Emanuel Adler, "Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics", *European Journal of International Relations*, Vol. 3, No. 3 (September 1997): pp. 319-363. 18
- Alexander Wendt, "Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics", *International Organization*, Vol. 46, No. 2 (Spring 1992): pp. 391-425. 19
- Marc Lynch, "Al-Qaeda's Constructivist Turn, Terrorism, Homeland Security, Strategy", *Praeger Security*, 2006, <http://www.marclynch.com/2006/01/17/al-qaedas-constructivist-turn> 20
- הגישה הניאו-ליברלית מזוהה יותר כגישה כלכלית הגורסת, כי המדינה צריכה להתערב באופן מינימלי ורק בשעת הצורך כדי להבטיח את זכויות הקניין הפרטי, את שלטון החוק ומוסדות שמאפשרים את תפקודם של שווקים וסחר חופשי. לפי אותה גישה, צמצום תפקידה של המדינה והעברת אחריות לפרט יבטיחו צמיחה וחירות. 21
- Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization* (New York: Free Press, 1964), p. 154. 22
- Michael Mann, "The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and Results", *The European Journal of Sociology*, Vol. 25, No. 2 (1984): pp. 112-113. 23
- Naim Qassem, *Hizbullah – The Story from Within* (London: Saqi Books, 2005), pp. 200-205. 24
- תקציר זה מבוסס על מחקר שנעשה במסגרת עבודת דוקטורט: כרמית ולנס, "צמיחתם של שחקנים היברידיים – המקרה של חמאס, חזבאללה וה-FARC", תל אביב, אוניברסיטת תל אביב, 2014. 25
- שמעון שפירא, *חזבאללה בין איראן ולבנון* (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2000), עמ' 146. 26
- אמל סעד ע'ריב, *חזבאללה אל-דין ואל-סיאסה* (ביירות: דאר אל-כתאב אל-ערבי, 2002), עמ' 45 (ערבית). 27
- Anisseh Van Engeland and Rachel M. Rudolph, *From Terrorism to Politics* (Burlington VT: Ashgate, 2008), p. 5. 28

- 29 Benedetta Berti, "Armed Groups as Political Parties and their Role in Electoral Politics: The Case of Hizballah", *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol. 34, No. 12 (2011): pp. 942-962.
- 30 רעיון זה הוצג בבירור באתרי ההסברה של הארגון. בעיתון **אלי-חיות** פורסם סרטון שקרא ל"סוף של סייקס-פיקו" (<https://www.youtube.com/watch?v=VjOGkPpafyo>) ובמוסד ההסברה "אלי-אעתצאם" התנהל קמפיין בשם "שבירת הגבולות" (<https://www.youtube.com/watch?v=g4Xh2EPr6qM>).
- 31 James Piscatori, *Islam in World of Nation States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), pp. 47-49.
- 32 Abul Ala Mawdudi, "Nationalism and Islam", in: *Islam in Transition*, ed. John L. Esposito (New York: Oxford University Press, 1982), pp. 94-95.
- 33 מתוך נאום של אבו בכר אל-בגדאדי, *YouTube*, 5 ביולי 2014 (ערבית) <https://www.youtube.com/watch?v=0PjTSKOMpGk>
- 34 פירוט של המסמך ניתן למצוא ב: <https://twitter.com/KhilaFaPress/status/479800263180423168> (ערבית).
- 35 ירון פרידמן, "הפרויקט לפירוק מדינות 'דאעש' קונטרול", *Ynet*, 12 ביוני, 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4529767,00.html>
- 36 James Rosenau, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity* (Princeton: Princeton University Press, 1990), p. 37; R. W. Mansbach., Y. Ferguson, *Remapping Global Politics: History's Revenge and Future's Shock* (New York: Cambridge University Press, 2004), pp. 110-112.
- 37 Amir Lupovici, "Me and the Other in International Relations: An Alternative Pluralist International Relations 101", *International Studies Perspectives*, Vol. 14 (2013): pp. 238-239.

תשתיות קריטיות והשפעת התלות ביניהן בעת תקיפה קיברנטית – המקרה האמריקאי

הראל מנשרי וגיל ברעם

השימוש הגובר בטכנולוגיית המידע בצד התלות הגדלה של השוק החופשי במוצרים ובשירותים שמסופקים בידי תשתיות, מגבירים את שכיחות התלות ההדדית בין התשתיות ומגבירים את חשיבותה של התופעה – פגיעה בתשתית קריטית עלולה להשפיע באופן מכריע על יכולותיהן של תשתיות נוספות לפעול ובמקרים רבים, עלולה פגיעה שכזו לגרום לקריסתן של תשתיות הקשורות לתשתית הנפגעת. התלות הקיימת בין התשתיות מחייבת את הגורמים העוסקים בתכנון תקיפה קיברנטית כמו גם את הגורמים העוסקים בהגנה להתאים עצמם למציאות זו ולהיערך בהתאם.

המאמר מתאר את המודלים הקיימים לניתוח מצבי תלות בין תשתיות, מציג מסגרת אנליטית לתיאור התלות ההדדית ביניהן ובוחן את האפשרויות העומדות בפני ארצות הברית בבואה לבצע תקיפה קיברנטית וההשלכות אותן עליה לקחת בחשבון.

מילות מפתח: תלות בין תשתיות; ארצות הברית; לוחמה קיברנטית; תשתיות חיוניות.

השימוש הגובר בטכנולוגיית המידע ובניטור ובקרה באמצעות מערכות בקרה ממוחשבות, בצד התלות ההולכת וגדלה של השוק החופשי במוצרים ובשירותים שמסופקים באמצעות תשתיות (למשל אנרגיה חשמלית), מגבירים את שכיחותה

ד"ר הראל מנשרי הוא עמית מחקר במכון לחקר מדיניות נגד טרור במרכז הבינתחומי בהרצליה. מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת הדוקטורט שלו בנושא "שילוב לוחמה קיברנטית בסוגי לוחמה אחרים, חקר מקרה: ארצות הברית". גיל ברעם היא דוקטורנטית בתוכנית המצטיינים בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב וחוקרת בסדנת יובל נאמן למדע, טכנולוגיה וביטחון.

של התלות ההדדית בין התשתיות ואת חשיבותה של התופעה. פגיעה בתשתית קריטית עלולה להשפיע באופן מכריע גם על יכולותיהן של תשתיות נוספות לפעול, ובמקרים רבים היא עלולה לגרום לקריסתן של תשתיות הקשורות לתשתית הנפגעת.

מאז מתקפת הטרור ב־11 בספטמבר 2001 נקט הממשל האמריקאי סדרה של פעולות במטרה לשפר ולקדם נושאים ביטחוניים, בכלל זה הביטחון הקיברנטי. עוד בנובמבר 2002 חתם הנשיא ג'ורג' בוש על צו נשיאותי (*National Security Presidential Directive 16*) שהנחה את גופי הממשל, ובראשם המשרד לביטחון המולדת (*Department of Homeland Security – DHS*), לפתח לראשונה כללים ברמה הלאומית שיקבעו מתי ובאלו תנאים תוכל ארצות הברית לבצע תקיפות קיברנטיות משטחה.¹ בפברואר 2003 פרסם הבית הלבן מסמך בשם "האסטרטגיה הלאומית לביטחון המרחב הקיברנטי" (*The National Strategy to Secure Cyber Space*), שקבע כי הביטחון הקיברנטי הוא נושא הנתון תחת אחריותו של המשרד לביטחון המולדת. מטרת המסמך הייתה "ליצור את מסגרת הפעולה להגנה על התשתיות החיוניות לכלכלה, לביטחון ולדרך החיים האמריקאית". המסמך כלל טווח רחב של פעולות שנועדו להגן על ביטחונה הלאומי של ארצות הברית באמצעות הגנה על תשתיותיה הקריטיות המרכזיות. אסטרטגיה זו נועדה ליצור מסגרת עבודה שתגדיר לראשונה את סדר העדיפויות ותנחה את רשויות הממשל השונות כיצד לפעול כדי לחזק את הגנתן בתחום הקיברנטי.²

גם במהלך תקופת כהונתו של הנשיא אובמה התקיימה פעילות ענפה בתחום זה, בין היתר על ידי הדגשת חשיבותו של האיום הקיברנטי במסגרת "אסטרטגיית הביטחון הלאומי" (*National Security Strategy*), שפורסמה במאי 2010; בפרסום "האסטרטגיה הבין-לאומית למרחב הקיברנטי" (*International Strategy for Cyberspace*) במאי 2011, שהניחה את היסודות לדרכי פעולה ברורות בהתמודדות עם האיום הקיברנטי; בהצהרה שפורסמה מטעם הפנטגון על כך ש"גרימת נזק לארצות הברית במרחב הקיברנטי דינה כדין פעולה מלחמתית נגדה", ועוד.³ בנובמבר 2014 הזהיר ראש הסוכנות לביטחון לאומי (NSA) מפני יכולותיהן של סין ושל "שתיים-שלוש מדינות נוספות" לפגוע, באמצעות תקיפות קיברנטיות, בתשתיות הקריטיות של ארצות הברית, בהן החשמל, התעופה והמערכות הפיננסיות.⁴ הפעילות האחרונה של הממשל בנושא האיום הקיברנטי הייתה בינואר 2015, כאשר הנשיא אובמה פנה לקונגרס בקריאה לקידום חקיקה להתמודדות עם איום גובר זה.⁵ הפעילות האמריקאית הרשמית ופרסומים נוספים מראים כי נושא הביטחון הקיברנטי ושאלת ההגנה על תשתיות לאומיות קריטיות נמצאים על סדר היום של מקבלי ההחלטות בארצות הברית כמעט שני עשורים וכי מדובר בתחום בעל חשיבות רבה לממשל האמריקאי.

התלות הקיימת בין התשתיות מחייבת את הגורמים העוסקים בתכנון תקיפה קיברנטית ומתכוונים לפעול נגד תשתיות זרות לבחון היטב את הקשרים בין התשתיות שבכוונתם לתקוף ובין תשתיות אחרות, הן במדינת היעד, הן בארצם שלהם והן במדינות אחרות. זאת, כדי למנוע פגיעה שתשפיע על התשתיות במדינת התוקפים, וכן למנוע פגיעה בתשתיות נוספות, העלולה להיחשב כפשע מלחמה. גם הגורמים העוסקים בהגנה על תשתיות קיברנטיות חייבים ללמוד ולמפות היטב את הקשרים והתלות בין התשתיות השונות, ליצור יתירויות ולמנוע קריסה "מתגלגלת" ("אפקט דומינו") של כלל התשתיות התלויות במקרה של פגיעה באחת מהן.

מטרתו של מאמר זה היא להציע מסגרת כללית לתיאור התלות ההדדית בין תשתיות ולבחון את האפשרויות העומדות בפני ארצות הברית בבואה לבצע תקיפה קיברנטית. תחילה מוצגים ומתוארים המודלים הקיימים לגיתוח מצבי תלות בין תשתיות. יש לציין, בהקשר זה, כי אף על פי שמדובר במודלים שאינם חדשים, הם רלוונטיים מאוד לימינו. זאת, משום שכמעט ולא חלו שינויים בהתפתחותן ובמאפייני הפעולה של מרבית התשתיות במהלך העשור האחרון – דבר שמהווה נקודת תורפה משמעותית ומקל על ביצוע תקיפה קיברנטית נגדן. בהמשך המאמר נערך ניתוח של התלות ההדדית בין התשתיות במקרה האמריקאי ונבחנות ההשלכות אותן מקבלי ההחלטות בארצות הברית צריכים לקחת בחשבון. זאת, בנוסף לשיקולים כמו עצם פתיחת מערכה שתסכן את התשתיות האמריקאיות המקושרות לתשתיות אחרות וחשופות לתקיפה, בשל היותה של ארצות הברית מדינה כה מתקדמת מבחינה טכנולוגית.

פגיעה בתשתיות במצבי תלות

בין התשתיות של המדינות המתועשות דוגמת ארצות הברית לבין תשתיותיהן של מדינות אחרות קיימת זיקה, ולעתים מתקיימים גם יחסי תלות. הכלכלה הגלובלית ויחסי המסחר בין המדינות נשענים על פיתוחי התקשורת האלקטרונית, המאפשרים קיום קשרים, ביצוע תנועות מסחריות (טרנסקציות) והעברת מידע וידע מסביב לעולם כמעט במהירות האור. הקדמה הטכנולוגית, בעיקר בתחומי התקשורת, מאפשרת לתאגידי ענק בין-לאומיים להפעיל ולתחזק את התשתיות במדינות רבות. גם תאגידים אמריקאיים משקיעים משאבים בתשתיות ובכלכלה של מדינות אחרות. קיומה של הכלכלה העולמית תלוי באספקה שוטפת של משאבי אנרגיה, כך למשל הכלכלה הסינית התלויה באספקה של משאבי אנרגיה מהמפרץ הפרסי. הקמתן של תשתיות קריטיות בכל תחומי התעשייה (כמו אנרגיה, מים, תחבורה וכדומה) מלווה בהשקעות כבדות וארוכות טווח. בנייתן של תשתיות אלו נמשכת שנים ארוכות, ולפיכך גם מערכות הניהול, הבקרה והשליטה שלהן (Supervisory Control And Data Acquisition – SCADA), המבוססות על בקרים

מתוכננים תעשייתיים, אינן משתנות ואינן מתעדכנות לעתים מזומנות, בשונה מִטווחי הזמן התזזייתיים והמהירים המקובלים בעולם הקיברנטי הנוכחי. בהתאמה לכך, גם בחינת עמידותן של מערכות התשתית מבוססת על מודלים שמרניים, שעל אף הזמן שעבר מאז פותחו, הם עדיין תקפים ורלוונטיים.

על פי המודל של סטיבן רינאלדי⁶ (שיתואר בהמשך), כאשר למדינות יש תשתיות משותפות – למשל, תשתיות חשמל, מים וגז – פגיעה בתשתית במדינה אחת עלולה להשפיע על התשתית במדינה האחרת. ברור שתשתיותיה וכלכלתה של ארצות הברית עלולות להיפגע פגיעה הרסנית אם ייפגעו תשתיות וכלכלות של מדינות אחרות המקושרות אליה.

במקביל לתלות הבין־מדינתית, קיימת תלות הדדית בין התשתיות בתוך המדינה עצמה. פגיעה באחת מהן עלולה לגרור תגובת שרשרת ו"אפקט דומינו" שבהם ייפגעו התשתיות בזו אחר זו. כך למשל:

א. תשתית המייצרת חשמל תלויה במשאב המסופק באמצעות תשתית אחרת המזרימה נפט או גז. פגיעה בתשתית הגז או הנפט תפגע בתשתית החשמל.

ב. פגיעה בתשתיות פיננסיות, דוגמת בורסה ובנקים, עשויה לגרור פגיעה בתשתיות נוספות, הנדרשות לתזרים מזומנים לצורך פעילותן. במקרה זה ייתכנו גם תרחישים של פגיעה בסדר הציבורי בשל בעיות כלכליות.

ג. פגיעה בתשתית הרכבות של ארצות הברית עלולה לפגוע קשות במסחר בארצות הברית ובכלכלתה, ותוך ימים ספורים אף לגרום למחסור במזון באזורים שונים במדינה.

ד. פגיעה בתחנת ייצור או השנאת חשמל בזמן עומס גדול עלולה לגרור תגובת שרשרת שבה "ייפלו" תחנות נוספות. אירוע כזה התרחש בארצות הברית באוגוסט 2003, כאשר פָּשַׁל תפעולי בתחנת השנאה, שנבע מרשלנות, גרם ל"הפלת" מערכי ייצור ואספקת חשמל. זו הייתה הפסקת החשמל החמורה בתולדות צפון אמריקה – תושבים בצפון־מזרח ארצות הברית ובקנדה נותקו מרשת החשמל למשך שעות ארוכות, ובאזורים אחדים אף למשך ימים.⁷

ה. פגיעה בתשתית החשמל עלולה להשפיע באופן מדי על יתר התשתיות במרחב הארצי והעירוני: פגיעה בבתי חולים, הפסקת ייצור בתעשייה, פגיעה במערכות תקשורת ופגיעה במערכות תחבורה, בעיקר ביבשה, אך גם במערכות אוויריות מסוימות.

ו. פגיעה במערכת הרמזורים בנתיב תחבורה סואן תגרום לתגובת שרשרת תחבורתית, שתשפיע על מערכות נוספות שפעילותן תלויה בתשתיות תחבורה. תוקף המתכנן תקיפה על תשתית חיונית של יריב צריך לבדוק במדוקדק כיצד תשתית זו קשורה לתשתיות אחרות וכיצד כל אלו תלויות האחת בשנייה. ניתן לעתים לבחון אפשרות לפגוע בתשתית המטרה באמצעות תקיפת תשתית אחרת

המקושרת אליה: ייתכן שדווקא במערכותיה של התשתית המקושרת יימצאו נקודות תורפה שיאפשרו תקיפה קלה ונוחה יותר. המתודולוגיה התיאורטית המשמשת לבחינת התלות בין תשתיות חיוניות מוצגת באיור מספר 1, הלקוח מתוך מחקרם של ג'ילט, פישר, פירנבום וויטפילד.⁸ האיור מדגים את הקשרים ואת התלות ההדדית בין התשתיות החיוניות, כאשר במרכז ממוקמת תשתית החשמל הקשורה לכל האחרות, וכולן תלויות בה להפעלתן התקינה.

איור 1: תשתיות חיוניות קשורות ותלויות זו בזו בארצות הברית

המקור: Gillette, J., Fisher, R., Peerenboom, J. and Whitfield, R. (2006). *Analyzing Water/Wastewater Infrastructure Interdependencies*. Lemont, Illinois: Infrastructure Assurance Center – ANL (Argonne National Laboratory): April 01, 2006.

תחילת העיסוק בתחום התלות בין התשתיות

נושא התלות ההדדית בין תשתיות חיוניות בארצות הברית מוזכר לראשונה בצו הנשיאותי מספר 63 משנת 1998, העוסק בהגנה על תשתיות.⁹ שני אירועים השפיעו על פרסום צו זה: הפיגוע בבניין הממשל באוקלהומה ב-19 באפריל 1995 ופעילותו של צוות המשימה המדעי בנושא לוחמת מידע בשנת 1996.

הצו הנשיאותי מספר 63 מצהיר לראשונה כי הביטחון הלאומי והכלכלי של האומה האמריקאית תלוי בתשתיות החיוניות ובמערכות המידע התומכות בפעולתן התקינה. כדי להבטיח את אמינותן והגנתן של תשתיות ומערכות אלו,

הוקמו ועדות לכל מגזר תשתית, בעוד שהרשות הפדרלית המתאימה יועדה לחקור בעיות רלוונטיות לכל מגזר. בפועל, פעילותן של הוועדות המגזריות התמקדה בהגנת מערכות המידע מפני חדירה זדונית – כלומר, מתקפות מחשב – אשר עלולה לגרום לכשל בתשתיות החיוניות.

ניתן לחלק באופן גס את התשתיות החיוניות לשני אשכולות:

א. תשתיות שבסיס פעילותן נשען על מערכות של טכנולוגיית מידע (IT) בלבד, דוגמת מרבית התשתיות הפיננסיות.

ב. תשתיות המופעלות על ידי מערכות "סקאדה". אלו הן מערכות שליטה, בקרה וניהול ייעודיות, המאפיינות תשתיות לאומיות קריטיות, כגון חשמל, מים, גז, דלק, תקשורת ותחבורה. המידע במערכות אלו נשלח מהפיקרים הפזורים בשטח אל מרכז השליטה, וממנו למערכות הביצוע. המערכות נעזרות בחיישנים המחווים את מצב המערכת בזמן אמת, לצורך בקרה ויישום של שינויים תפעוליים. כך, לדוגמה, החיישנים בוחנים בזמן אמת את כמות ונפח החומר העוברים בצנרת שמובילה את אותו החומר מהמכל למתקן העושה בו שימוש. מודל מתאים לתיאור התנהגותן של תשתיות חיוניות ושל התלות ההדדית ביניהן מתבסס על הגדרת מערכות תשתית כ"מערכות מורכבות-מסתגלות" (Complex Adaptive Systems – CAS) המונח CAS נטבע במכון הבינתחומי בסנטה פה על ידי ג'ון הולנד (John Holland), הפיזיקאי מורי גל-מן (Murray Gell-Mann) ואחרים בשנת 1994. מערכות מורכבות-מסתגלות נחשבות למורכבות משום שהן מגוונות וכוללות מספר גדול של רכיבים המקושרים ביניהם; הן גם מסתגלות מכיוון שיכולותיהם של רכיבים וחוקי ההחלטות שלהם משתנים על פני הזמן, כמענה לתגובות הדדיות לרכיבים אחרים ולהתערבויות חיצוניות. דוגמאות נוספות למערכות מורכבות-מסתגלות הן שוק המניות, מושבות חרקים ונמלים, מערכות אקלים, המוח האנושי ומערכת החיסון.

מסגרת כללית לתיאור תלות הדדית בין תשתיות

בשנת 2001 הציע סטיבן רינאלדי, ששימש באותה עת ראש ענף מודרניזציה וטכנולוגיה במטה חיל האוויר האמריקאי, מסגרת כללית לתיאור תלות הדדית בין תשתיות. במחקר, שבו השתתפו חוקרים נוספים, זוהו מערכות תשתית כ־CAS והוצגו שישה מישורי התייחסות שעל פיהם ניתן לספק נתונים על התלות ההדדית בין תשתיות (להלן – טבלה 1). הנושא הוצג במסמך, המהווה מאז את בסיס הפעילות המחקרית-תיאורטית והמעשית-יישומית בתחום זה.¹⁰

טבלה 1: שישה מישורי התייחסות הנוגעים לתלות בין תשתיות

סוג התלות	סוג הכשל	מאפיינים תשתיתיים
פיזית גיאוגרפית קישור משובי לוגית (Logical)	משותף (Common Cause) מסלים (Escalating) מדורג (Cascading)	מרחבי (Spatial): פנים תשתית פריסה גיאוגרפית טווחי זמן (Temporal Range) מרכיב תפעולי שיקולים ארגוניים
מצב תפעולי (של תשתית)	השפעות סביבתיות	צימוד והתנהגות תגובתית
רגיל מאומץ/משובש בתיקון/ בהתאוששות	מדיניות ציבורית חקיקה ורגולציה גורמים עסקיים-כלכליים בריאות הציבור ובטיחות גורמים פוליטיים וחברתיים טכנולוגיה ואבטחת מידע	עוצמת הצימוד: הדוק / רופף סדר הצימוד: ישיר / עקיף מורכבות הצימוד: ליניארי / מורכב

על פי המסמך, מישור ההתייחסות הראשון שיכול לסמן תלות הדדית בין תשתיות הוא סוג התלות. תלות הדדית מוגדרת כקשר דו־כיווני בין תשתיות, שדרכו או באמצעותו מושפע מצבה של כל אחת מהתשתיות ממצבה של האחרת. הדו־כיווניות עשויה להיות רב־ערוצית, דהיינו תשתית אחת תלויה בתשתית שנייה בערוץ מסוים, ואילו השנייה תלויה בראשונה בערוץ אחר. תלות בין שתי תשתיות מוגדרת כקשר דו־כיווני כאשר מצבה של התשתית האחת משפיע על מצבה של התשתית האחרת אך לא להיפך. לדוגמה, מערכת תקשורת תלויה בתשתית החשמל לצורך אספקת החשמל לפעילות רכיביה, אך ייתכן שתשתית החשמל לא תהיה תלויה בפעילות מערכת התקשורת.

מחברי המסמך מבחינים בארבעה סוגים של תלות:

- א. **פיזית** – שתי תשתיות תלויות פיזית, כאשר מצבה של כל אחת משתיהן תלוי בתוצר פיזי של השנייה. במצב זה, תוצר פיזי של התשתית האחת הוא קלט פיזי של התשתית השנייה. לדוגמה, תחנת כוח לייצור חשמל, המופעלת בפחם, מספקת את הכוח לרשת רכבות המשנעת את הפחם לתחנת הכוח.
- ב. **גיאוגרפית** – תשתיות תלויות זו בזו מבחינה גיאוגרפית, אם אירוע סביבתי מקומי יכול לגרום לשינוי במצבה של כל אחת מהן.

ג. **קישור מחשובי** – זוהי תלות הנובעת ממצב של תשתית המותנה במידע המשודר דרך תשתית המידע או התקשורת. לדוגמה, ייצור החשמל בתשתית חשמל מותנה, בין היתר, במידע המועבר בתשתית המידע על צריכת החשמל של הצרכנים.

ד. **תלות לוגית** – שתי תשתיות תלויות לוגית כאשר מצבה של האחת תלוי במצבה של האחרת באמצעות מנגנון כלשהו שאינו קשר פיזי, גיאוגרפי או מחשובי. תלות מעין זו נוצרת בעיקר באמצעות תהליכי קבלת החלטות של הגורם האנושי – למשל, באמצעות מהלכים פוליטיים, חוקיים, רגולטוריים או עסקיים (כגון מיזוגים).

מישור ההתייחסות השני שיכול לסמן תלות הדדית בין תשתיות הוא **סוג הכשל**. שלושה סוגי כשלים יכולים להשפיע על תשתיות התלויות הדדית:

א. **כשל משותף (Common Cause Failure)** – שיבוש בשתי תשתיות או יותר, המושפעות בזמנית כתוצאה מגורם משותף. לדוגמה, כשלים בתשתיות שונות עקב פגעי מזג אוויר.

ב. **כשל מסלים (Failure Escalating)** – כשל בתשתית אחת מעצים שיבוש בלתי תלוי בתשתית אחרת. לדוגמה, זמן התאוששות לתיקון כשל בתשתית שבה התקלקל רכיב עולה, מאחר שתשתית אחרת, למשל תחבורה, אינה זמינה, ועל כן מתעכב משלוח חלקי החילוף.

ג. **כשל מדורג (Cascading Failure)** – שיבוש בתשתית אחת יגרום לשיבוש בתשתית אחרת או בתשתיות אחרות. הדוגמה הבולטת ביותר היא אירוע העלטה באוגוסט 2003 בארצות הברית ובקנדה, כאשר כשל באספקת החשמל גרר הפסקות בתקשורת ובאספקת המים, גרם לעצירת התעבורה האווירית ועוד.

מישור ההתייחסות השלישי שיכול לסמן תלות הדדית בין תשתיות הוא **המאפיינים התשתיתיים**. טבלה מספר 1 מבחינה בארבעה מאפיינים עיקריים:

א. **מאפיין מרחבי (Spatial)**, הכולל שני היבטים: מבנה פנימי של התשתית עצמה ופריסתה הגיאוגרפית. במבנה הפנימי של התשתית החיונית עצמה מבחינים בכמה דרגות של יחידות: חלק, שהוא הרכיב הקטן ביותר שאפשר לאפיין כשמתחמים את המערכת; יחידה, שהיא אוסף של חלקים הקשורים פונקציונלית, למשל גנרטור; תת-מערכת, שהיא מערך של יחידות, למשל יחידת קירור משנית; מערכת, שהיא קיבוץ של תת-מערכות, למשל תחנת כוח. אוסף של מערכות דומות הוא התשתית: כל הגנרטורים, יחידות הקירור ותחנות הכוח, בצירוף חלקים, יחידות, תת-מערכות ומערכות נוספים, יוצרים את

תשתית החשמל. תשתית תלויה הדדית (Interdependent Infrastructure) היא המארג המקושר של תשתיות וסביבה. גם פריסתה הגיאוגרפית של התשתית יכולה להתקיים בכמה דרגות: עירונית – למשל, אספקת מים; אזורית – למשל, מערכות חשמל; לאומית – למשל, מערכות תחבורה; בין־לאומית – למשל, מערכות תקשורת ומערכות פיננסיות.

ב. **מאפיין טווחי זמן (Temporal Range).** בתפעול תשתיות קיים מנעד עצום של טווחי זמן, הנע מחלקי שניות (למשל, בתפעול מערכות חשמל), דרך שעות (במערכות מים, בגז ובתעבורה) ועד שנים (למשל, שדרוג תשתיות והרחבת קיבולת). להיבט זה יש קשר למאפיין עוצמת הצימוד (הדוק או רופף, כפי שיוסבר בהמשך) בין תשתיות, המשפיעה על רלוונטיות הניתוח. לדוגמה, תהליכים מהירים, כגון תלות הדדית מחשובית שטווחי הזמן שלה נעים משניות ועד שעות, יכולים להיות מכריעים בניתוח התקדמות של כשל פתאומי ברשת החשמל. הדבר נכון בעיקר כאשר קיימת מעורבות של מערכות "סקאדה" ומערכות ניהול אנרגיה (EMS). תהליכים איטיים יותר, כגון העברת פחם באמצעות רכבות לתחנות כוח (סדר גודל של שבועות), חקיקת חוקי אנרגיה חדשים (יכולה להימשך שנים) או בנייתן של תחנות כוח חדשות (עשויה להשתרע על פני שנים עד עשורים), אינם רלוונטיים לניתוח המתייחס לטווח זמן של ימים בודדים.

ג. **מאפיין המרכיב התפעולי** משפיע על תגובת התשתיות, כאשר הן פועלות במאמץ או תחת הפרעה. המרכיבים התפעוליים קשורים קשר הדוק לאבטחה ולסיכונים. הם כוללים נהלי תפעול, הדרכת מפעילים, מערכות גיבוי ויתירות מערכות, מעקפים בחירום, תוכניות להמשכיות ותוכניות למדיניות אבטחה, כולל יישום ואכיפה.

ד. **מאפיין השיקולים הארגוניים** הוא גורם חשוב בהתנהגות התשתית, ונכללים בו השפעות של גלובליזציה, בעלות בין־לאומית, רגולציה, בעלות ממשלתית כנגד בעלות פרטית, מדיניות והנעה ארגונית והסביבה הרגולטורית. היבטים ארגוניים אלה עשויים להיות גורמי מפתח בקביעת המאפיינים התפעוליים של התשתיות, ויש להם השלכות ניכרות בתחום האבטחה ומניעת סיכונים.

מישור ההתייחסות הרביעי שיכול לסמן תלות הדדית בין תשתיות הוא **מצבה התפעולי של התשתית**. מדובר ברצף התנהגויות שונות בעת מצבי תפעול שגרתיים, הנעים ממצבים של פעילות שיא למצבים של שפל, בעתות לחץ או כאשר מתגלים שיבושים, או בעת ביצוע תיקונים ושיפוצים. מצב הפעילות של יחידה, תת־מערכת או מערכת בעת כשל משפיע על היקף השיבוש, על משכו ועל הפגיעה באספקת השירות שמציעה התשתית. כך, למשל, השפעת אירועים שיתרחשו בעת דרישות

שיא לחשמל (או גז, או מים, או טלפניה, או בעת תעבורה כבדה) תהיה שונה מהשפעת אירועים זהים שיתרחשו כאשר הצריכה נמצאת בשפל.

מישור ההתייחסות החמישי לבחינת תלות הדדית בין תשתיות הוא **השפעות סביבתיות**. תשתיות פועלות בסביבה המתוארת לא רק על ידי קלטים, פלטים ומצבי תפעול, אלא גם בסביבת מאפיינים של תשתיות אחרות ושל גורמים כלליים נוספים. סביבת התשתית היא המסגרת שבה בעלי התשתית ומפעיליה מציבים יעדים, יוצרים ערך למערכות, מדמים ומנתחים את פעילותן ומקבלים החלטות המשפיעות על מבנה התשתיות ועל פעולתן. טבלה מספר 1 מציינת כמה קבוצות של גורמים כאלה:

א. **מדיניות ציבורית**. המדובר במדיניות אנרגיה פדרלית, במדיניות אבטחה, במדיניות כלכלית, במדיניות התגובה לאסונות ובמדיניות המגדירה את תחומי הסמכות השיפוטית. כדוגמה למדיניות כזו אפשר לציין את החלטת הוועדה הפדרלית לתקשורת של ארצות הברית (Federal Communications Commission – FCC) שלא להסדיר את שירותי ספקי האינטרנט – דבר שהשפיע באופן מהותי על עיצוב תשתיות התקשורת ועל צמיחתן.¹¹ החלטות בעניין השקעות ממשלתיות הן גורם חשוב נוסף של מדיניות ציבורית המשפיעה על הסביבה שבה פועלות תשתיות. דוגמאות לכך הן השקעות פדרליות בטכנולוגיות ביטחוניות, ברשתות מחשבים ובתקשורת לוויינית, אשר על בסיסן התפתחו תשתיות מסחריות מקיפות.

ב. **גורמי חקיקה ורגולציה** משתייכים אף הם לתחום המדיניות הציבורית, אך בשל חשיבותם הרבה הם זוכים להתייחסות נפרדת. היבטים חוקיים ורגולטוריים משפיעים ישירות על פעילותן של תשתיות. תשתיות המוסדרות ברגולציה פועלות תחת מערכת אילוצים הדוקה יותר מאשר תשתיות המשוחררות כליל מרגולציה. דוגמה לכך הם חוקים המשייתם אחריות משפטית על חשיפת מידע פרטי, רפואי ובנקאי. חוקים אחרים עשויים להשפיע על מבנה התשתית – למשל, חקיקה המחייבת שירותי תקשורת.

ג. **גורמים עסקיים-כלכליים**. הזדמנויות וסיכונים עסקיים-כלכליים הם כוחות חשובים המעצבים את הסביבה שבה פועלות תשתיות. בעלי התשתיות מחליטים על פי כוחות אלה החלטות עסקיות ומבניות המשפיעות על מאפייני הפעילות. פיתוחים מטכנולוגיית המידע, פיקוח ממשלתי או הסרתו וכן מיזוגים הם שלושה גורמים שיש להם השפעה גדולה על המאפיינים העסקיים והכלכליים של סביבת התשתיות.

ד. **בריאות הציבור וביטחון**. חקיקה ורגולציה שמכוונת להגנה על חיי אדם, רכוש, בריאות הציבור וביטחון משפיעות באופן ישיר על פעילותן של תשתיות ועל התלות ההדדית ביניהן. לדוגמה, רגולציה להגנת הסביבה בקליפורניה קובעת

תקנים מחמירים נגד פליטת חומרים מזהמים מתחנות כוח, זיהום אוויר ותופעות אחרות המשפיעות על הבריאות. רגולציה זו משפיעה ישירות על החלטות תפעוליות, על בניית תחנות כוח חדשות תוך שימוש בטכנולוגיות חדישות, על הבחירה במערכות "סקאדה" ובמערכות אלקטרוניות אחרות ועל סוגי הדלק שבהם ישתמשו. החלטות אלו משפיעות על התלות ההדדית שנוצרת בין התשתיות.

ה. **גורמים פוליטיים וחברתיים** הם אלה המניעים שווקים ובחירות ומהווים בסיס לקביעת רמת הנחיצות של חוקים ושל רגולציות, רמת אספקת השירות, היקף ההגנות ורמת יישומן. גם כוחות ואינטרסים חברתיים ופוליטיים בין-לאומיים מעצבים את סביבת התשתית, שכן רבות מהתשתיות הפכו לבין-לאומיות. למשל, תשתית החשמל האמריקאית מאוחדת היום עם תשתית החשמל הקנדית, וגם תשתיות נוספות הן בין-לאומיות, כמו תשתיות תקשורת, דלק וגז. נושאים פוליטיים משפיעים על תהליכים בתשתיות ובסביבתן, כמו הפקת חשמל ממים בצפון-מערב האוקיינוס השקט, בעלות לא אמריקאית על תשתיות התקשורת האמריקאית ועוד.

ו. **טכנולוגיה ואבטחת מידע.** כשלי אבטחה בתשתית אחת מעלים את רמת הסיכון ופוגעים באבטחה בתשתיות אחרות הנתמכות על ידה. כך, לדוגמה, אם תבוצע תקיפה מוצלחת על מערכת ה"סקאדה" של רשת החשמל המקומית המניעה מערכת מים עירונית, מערכת אספקת המים עלולה לסבול מהפרעות. אבטחת מערכת המים היא פועל יוצא של רמת האבטחה במערכת אספקת החשמל, וגם הסיכון לשיבוש או לכשל הוא פועל יוצא של רמה זאת.

מישור ההתייחסות השישי לבחינת תלות הדדית בין תשתיות הוא **צימוד (Coupling) והתנהגות תגובתית**. בנושא זה מבחינים רינאלדי ועמיתיו בשלושה נושאים שאליהם יש להתייחס:

א. **עוצמת הצימוד – הדוק או רופף.** צימוד הדוק מתייחס לתשתיות התלויות תלות גדולה זו בזו. הפרעה בתשתית אחת מקושרת באופן מידי להפרעה בתשתית האחרת. דוגמה למצב כזה היא תחנת כוח המונעת בגז טבעי והצינור המזרים את הגז הטבעי. אם לא קיים מאגר גז מקומי ואם התחנה לא יכולה לעבור להשתמש במקור דלק חלופי, הצימוד הדוק במיוחד. במצב זה, הפרעה באספקת הגז תגרום מיד להפרעה בייצור החשמל. צימוד רופף מתקיים כשהתשתיות הן עצמאיות יחסית, ומצבה של האחת כמעט אינו משפיע על מצבה של האחרת. דוגמה לכך היא תחנת כוח המונעת בפחם, שבדרך כלל יש במחסניה די פחם להפעלתה למשך חודשיים-שלושה, ורשת הרכבות

שבאמצעותה מסופק הפחם. הפרעה זמנית לאספקת הפחם אינה משפיעה באופן מידי על תפקודה של תחנת הכוח.

ב. **סדר הצימוד – ישיר או עקיף.** צימוד ישיר מתקיים כשתשתית אחת מחוברת ישירות לתשתית שנייה. צימוד עקיף מתקיים כאשר התשתית השנייה מחוברת לתשתית שלישית. במצב זה התשתית הראשונה מחוברת באמצעות התשתית השנייה לתשתית השלישית, ועל כן התשתית השלישית מחוברת לתשתית הראשונה בצימוד עקיף. דוגמה לצימוד ישיר היא הפרעה באספקת חשמל שתגרום לבעיות בייצור גז טבעי. בהמשך השרשרת ייפגעו מפעלים הזקוקים לגז טבעי לפעולתם. זהו הצימוד העקיף שבין אספקת החשמל לבין המפעלים הללו.

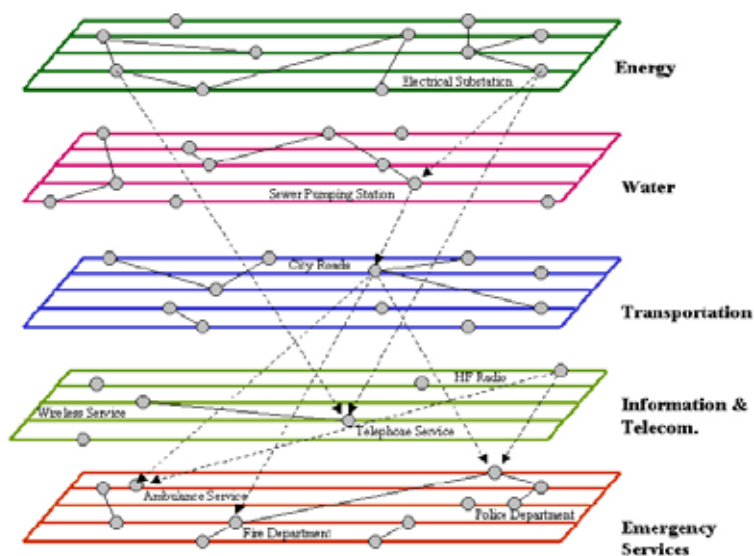
ג. **מורכבות הצימוד – ליניארי או מורכב.** פעילות הדדית ליניארית היא חלק מרצף פעולות הייצור או התחזוקה. עם זאת, פעולות אלו, שהן מוכרות וידועות, עשויות להתרחש באופן בלתי צפוי. פעילות הדדית מורכבת היא פעילות שאינה חלק מהרצף התפעולי, או שהיא בלתי מתוכננת ובלתי צפויה, אינה גלויה לעין ואינה מובנת מיד. כך, לדוגמה, כאשר תשתית לאספקת גז טבעי נבחנת במנותק מתשתיות אחרות, ניתן להתייחס אליה לכאורה כאל מערכת ליניארית: גז זורם ממקור מסוים, עובר למפעל לייצוב הגז, משם הוא זורם דרך תחנות דחיסה ושערים רבים, לאתר הצרכן. אם תחנת ייצור החשמל משתמשת בגז הטבעי כמקור דלק, והחשמל משמש להפעלת תחנות הייצוב ודחיסת הגז, אזי הצימוד בין התשתיות גז-חשמל הוא מורכב ולא ליניארי.

דוגמה למערכת תשתיות התלויות זו בזו ומשפיעות זו על זו אפשר לראות באיור מספר 2.

האיור מראה כיצד תשתיות במרחב עירוני קשורות האחת לאחרת, תלויות הדדית ומושפעות זו מזו. על פי המודגם באיור, שירותי החירום העירוניים, דוגמת משטרה, מכבי אש ואמבולנסים, תלויים בתשתיות התקשורת והתחבורה, ואלו תלויות ישירות בתשתיות האנרגיה. קיימת גם תלות בין תשתית התחבורה לתשתית המים.

בטבלה מספר 2 מוצגת עוצמת התלות בין התשתיות השונות בשלוש רמות – גבוהה, בינונית ונמוכה. כך, למשל, לתעשיית המזון תלות גבוהה בתשתיות החשמל, המים וטיהור השפכים ותלות נמוכה בתשתיות הגז הטבעי. לשירותי הבריאות תלות גבוהה באספקת החשמל והמים, ולתשתית החשמל תלות גבוהה באספקת הגז הטבעי.

איור 2: התלות ההדדית בין תשתיות עירוניות¹²

המקור: Pederson, P., Dudenhoeffer, D., Hartley, S., and Permann, M. (2006). *Critical Infrastructure Interdependency Modeling: A Survey of U.S. and International Research*. Idaho National Laboratory (INL): August 2006

טבלה 2: עוצמת התלות בין תשתיות¹³

שירותים		אנרגיה ויישומים					התשתית	המגזר
תעשיית המזון	בתי חולים ושירותי בריאות	זיקוק נפט	גז טבעי	טיהור שפכים	מי שתייה	חשמל		
		ב	ג		ג		חשמל	אנרגיה ויישומים
		ב				ג	מי שתייה	
		נ			נ	ב	טיהור שפכים	
		נ				נ	גז טבעי	
					נ	ג	זיקוק נפט	
ג		ג	ב	נ	ג	ג	בתי חולים ושירותי בריאות	שירותים
	נ	ב	נ	ג	ג	ג	תעשיית המזון	

ג – גבוהה ב – בינונית נ – נמוכה

פועל יוצא מכל האמור עד כאן הוא שפגיעה ישירה בתשתית חיונית עלולה לפגוע בעקיפין, ואולי אף ישירות, בתשתיות נוספות במדינה המותקפת, ואולי גם במדינות נוספות, ובהן מדינתו של התוקף עצמו. פגיעות אלו עלולות לגרום גם לביצוע פשעי מלחמה. כך, למשל:

א. תקיפת תשתית הולכת גז טבעי של מדינה עלולה להשפיע על יכולת ייצור האנרגיה גם במדינות נוספות המחוברות לתשתית זו, אך אינן בהכרח צד לסכסוך. הפגיעה בייצור האנרגיה יכולה לגרום בהמשך לפגיעות בשירותים ובתשתיות חיוניות במגזר האנרגיה ובמגזרים נוספים, עד כדי פגיעה בחיי אדם. זאת, בשל שיבושים בבתי חולים, ובעיקר בחדרי מיון, פגיעה בפעילות רמזורים בצמתים, הפרעות בפעילות מפעלים חיוניים וכדומה.

ב. תקיפת מערכת המשמשת לניהול תשתית מחשב של מערכת בנקאות עלולה לשבש תהליכים והעברות כספיות, שמצדם יגרמו נזק ישיר לחברות בין־לאומיות. בין חברות כאלו עשויות להימצא חברות ממדינתו של התוקף.

ג. תקיפת תשתיות המפעילות נמל גדול – דוגמת מערכות להעמסת מטענים על אוניות מטען או מכליות נפט – עלולה להשפיע על כלל התעבורה הימית העולמית: כניסתן של ספינות לנמל תעוכב, ובשל כך ייפגעו לוחות הזמנים של קווי ספנות ברחבי העולם. גם נמלים השייכים לתוקף עשויים להיפגע. הדבר כרוך באובדן הכנסות כספיות ובפגיעה כלכלית גדולה.

ד. תקיפה המכוונת לשבש פעולתם של רמזורים בצמתי מפתח, במטרה לעכב תנועת כוחות לחזית, עלולה לגרום עיכובים ושיבושים גם בתנועת אמבולנסים וכוחות חירום והצלה. תקיפה לשיבוש פעולתן של רכבות עלולה לפגוע גם בתנועת סחורות ומזון. במקרים מסוימים עלולה תקיפה כזאת לגרום לירידת רכבות מהמסילה, תוך סיכון חיי אדם.

בנוסף לנאמר לעיל, ניהול מערכה קיברנטית עשוי להיות מושפע מאוד מהתלות ומהקשרים בין התשתיות. בעלות בין־לאומית של תאגיד על תשתית משפיעה על המגן ועל התוקף גם יחד. גורמי הגנה עשויים לנצל את העובדה שהתשתית שעליה הם מגנים נמצאת בבעלות תאגיד בין־לאומי שבשליטתו גם תשתיות במדינת היריב. אותם גורמים יכולים להשפיע על היריב לא לתקוף, כדי שתשתיותיו־הוא לא תיפגענה כתוצאה מהתקיפה. גורמי תקיפה, מצדם, עשויים למצוא תועלת רבה בבעלות בין־לאומית כזו, שכן הם יוכלו לנצל אותה כדי לאסוף מידע על התשתית שביקשו לתקוף, ואולי גם כדי להחדיר חומרה או תוכנה לשימוש עתידי במהלך תקיפה.

השפעת התלות בין התשתיות על מאפייני הפעילות הקיברנטית האמריקאית

המאפיינים של מרכיבי התשתיות והתלות ההדדית ביניהן משפיעים על הסתגלותה של התשתית ועל גמישותה. מודל CAS של מערכת מורכבת-מסתגלת מאפיין מערכת על פי יכולתה ללמוד מניסיון העבר ולהתאים עצמה לצפי העתידי. גורמים רבים תורמים לסתגלנות של מערכת: זמינות, מספר החלופות לתהליכים או למוצרים קריטיים, תוכניות המשכיות לעת חירום, מערכות גיבוי, הדרכת כוח האדם התפעולי ויצירתיות הגורם האנושי במצבי אסון. גורמים אחרים עלולים להפוך תשתית לבלתי גמישה: רגולציה וחקיקה מגבילה, היבטים חברתיים, מדיניות ארגונית וטופולוגיות רשת קבועות¹⁴. לאוסף של רכיבים גמישים יש סיכוי גדול יותר להגיב טוב יותר להפרעות ולהמשיך לספק מצרכים ושירותים חיוניים.

דרך הפעולה האמריקאית גורסת קיומה של מסגרת ועטיפה קיברנטית לכל תרחיש צבאי. השאיפה היא להגיע ליכולת נטרול של מערכות ההגנה של הצד היריב טרם פתיחת הלחימה, ובמקביל לספק אבטחה למערכות המידע והתקשורת של הכוחות הלוחמים של ארצות הברית. כך, בצד הפגיעה ביכולותיהן של מערכות השליטה והפיקוד של היריב, ייפגעו גם מרכיבים קריטיים ויכולתו להפעיל את מערכי הלחימה.¹⁵

הדוקטרינה שהתבססה בארצות הברית מחייבת בנייה וקיום עליונות קיברנטית מלווה לכל פעילות קרבית, בהתאמה ליכולות היריבים. האסטרטגיה האמריקאית גורסת אחיזה קיברנטית במערכי הפיקוד, השליטה והלוגיסטיקה של היריבים הפוטנציאליים במטרה לנסות להכריע את המערכה עוד טרם החלה, ואם תפתח – לפגוע במערכים אלה על פי הצורך. לפי התפיסה האמריקאית, אין קינטי בלי קיברנטי. הווה אומר, פעולות שבהן ייעשה שימוש ביכולות קונוונציונליות (קרי, אמל"ח קינטי) ילוו תמיד במעטפת מבצעית קיברנטית. פעולות מלחמתיות קינטיות, שנועדו להשיג מטרות בדרך הטובה והיעילה ביותר, אינן עומדות עוד בפני עצמן, אלא נדרשת מעטפת קיברנטית מלווה להן. בנוסף לכך, כל פעילות תקיפה במרחב הקיברנטי תלווה בפעילות איסוף מקדימה – גם היא במרחב הקיברנטי. כדי לקיים אסטרטגיה זו, הקימו הזרועות הלוחמות של ארצות הברית מערכי פעולה למרחב הקיברנטי, שהם בעלי יכולות הגנה ותקיפה הנסמכים על יכולות פיקוד הסייבר (ולמעשה, על יכולותיה המופלגות של הסוכנות לביטחון לאומי). משימותיהם של מערכים אלה כוללות אבטחת המרחב הקיברנטי שבו פועלות המערכות הצבאיות ותמיכה טכנולוגית ביחידות הקינטיות, וכן הכרעת כל יריב פוטנציאלי ו"שמירה על העליונות האמריקאית במרחב הקיברנטי"¹⁶, תוך תקיפת מערכי היריב במרחב זה. ליכולת ההגנה תפקיד מכריע בהתמודדות ובניצחון בסביבה אסימטרית, דוגמת זו שאותה חווים האמריקאים מול יריביהם במרחב

הקיברנטי. משום כך קיים צורך אקוטי ליצור איזון בין יכולות התקפה והכרעה לבין יכולות הרתעה והגנה.

באוקטובר 2012 חתם הנשיא אובמה על הצו הנשיאותי מספר 20, המסווג סודי ביותר, אשר מתווה את התשתית החוקית ואת הנהלים שבבסיס המדיניות הקיברנטית של ארצות הברית. הצו כולל הנחיות ליישום אמות מידה לפעולות של כלל גורמי הממשל האמריקאי בהתמודדותם עם איומים במרחב הקיברנטי. מוגדרים בו מונחי היסוד הרלוונטיים למרחב הקיברנטי, דוגמת מבצעי תקיפה והגנה, הגנה על רשתות, פעילות עוינת, פעולות השפעה ואיסוף במרחב. כמו כן מודגש בו הצורך לפתח כלים קיברנטיים ולהשתמש בהם כחלק אינטגרלי מעוצמתה ומביטחונה הלאומי של ארצות הברית מול יריביה.

המדליף אדוארד סנואדן חשף כי הנשיא אובמה הנחה בצו הנשיאותי מספר 20 את גורמי הממשל האמריקאי לבחון, בין היתר, את השפעת פעולותיהם על גורמים העלולים להיפגע מהן.¹⁷ לפי סנואדן, פעילות שעלולה לגרום לפגיעה בחיי אדם, לפגיעה משמעותית באינטרסים אמריקאיים או לנזק משמעותי לרכוש, מחייבת אישור נשיאותי.

מניסוח הצו הנשיאותי ברור כי כותביו מודעים לאפשרויות הפגיעה ההדדית כתוצאה מהתלות בין התשתיות. בהקשר זה מגדיר הצו¹⁸:

- א. פעולות יבוצעו בהתאם לדיני המלחמה.
- ב. פעולות שעלולות להיות בעלות השפעות קיברנטיות בתחומי ארצות הברית מחייבות אישור נשיאותי. יש לעשות מאמץ לאתר כל גורם העלול להיות מושפע מן הפעולה – הן ברחבי ארצות הברית והן בקרב גורמי היריב.
- ג. פעולות שעלולות לגרום להשלכות משמעותיות (ובמשתמע, גם על תשתיות אמריקאיות וזרות) מחייבות אישור נשיאותי בשגרה (בחירום מתקיים תהליך אחר). פעולות סייבר, אשר יבוצעו בתגובה לפעולות של היריב, יש לבצע באופן שלא יגרום להשלכות משמעותיות.
- ד. בעת הדיון על ביצוע הפעולה יש לשקול את ההשפעה שתהיה לה על אינטרסים אמריקאיים, בכלל זה פגיעה ברשתות ותשתיות תקשורת. יש למפות תגובות והשלכות אפשריות של פעולות בסייבר על אינטרסים אמריקאיים ולעשות הכנות מתאימות טרם ביצוע הפעולה.

ב־27 במאי 2013 פורסם כי בכוונת המטות המשולבים של ארצות הברית להקנות למפקדי הכוחות המזוינים סמכויות שיאפשרו להם להשתמש באמל"ח קיברנטי התקפי בתגובה לאיומים קיברנטיים, וזאת גם ללא אישור המועצה לביטחון לאומי (כפי שנדרש עד אז). נהלים אלה סוכמו למעשה עוד בשנת 2010, אולם אישורם

התעכב בשל מחלוקת משפטית באשר לסמכויות ההפעלה ועוצמת המענה לתקיפות קיברנטיות. רק אחרי עבודת מטה ממושכת גובשו הסכמות בנושא זה.¹⁹ יכולותיה הטכנולוגיות המופלגות של המעצמה ארצות הברית נסמכות, בין היתר, על העובדה שרוב המערכות המפעילות את המרחב הקיברנטי נשענות על פעילותם של תאגידים, שחלקם הגדול נמצא בבעלות אמריקאית, ולמרבה האחרים יש זיקה לארצות הברית. תאגידים אלה מאפשרים לארצות הברית שליטה ודומיננטיות מובהקות בכל תחומי המרחב הקיברנטי, בכלל זה אפשרות לפגוע ביריבים פוטנציאליים ואף להרתיע אותם מפני פעילות שתגרור פגיעה קשה בהם. ניהול מערכה קיברנטית מעלה סוגיות חדשות בעולם האסטרטגיה והביטחון. כך, למשל:

- א. מפקדים וגורמי פיקוד חייבים להכיר היטב ולהבין את המערכות ואת הטכנולוגיות המתחדשות לעתים מזומנות. הכרת הטכנולוגיה מאפשרת להבין את המשמעות האפשריות של אירועי לוחמה קיברנטית.
- ב. האמל"ח הקיברנטי הוא כלי לחימה זול, וגם הכשרת התוקפים אינה דורשת השקעות ניכרות. עלויות נמוכות אלו מאפשרות גם לגורמי טרור ולמדינות מעוטות אמצעים להשתתף במערכה הקיברנטית.
- ג. המערכה מתנהלת על גבי תשתיות חיוניות ועל גבי מערכות מידע המשמשות במרבית המקרים גם את האוכלוסייה האזרחית. כאשר התשתיות ומערכות המידע הן החזית, טכנאי המערכות הופכים ללוחמים, והם אלה אשר עשויים להכריע את המערכה.
- ד. במקרה של פגיעה בתשתית, הקשרים בין התשתיות ומעורבותו של השוק האזרחי בניהול מערכות מידע ותשתיות עלולים לגרום לתגובת שרשרת נרחבת.
- ה. היעדר חקיקה מסדירה ואמנה בין-לאומית בנושא הלחימה הקיברנטית מגביר את הבעייתיות של ההיתרים והאיסורים במערכה זו. בעיקר קיימת אי-בהירות באשר לפגיעה בתשתיות אזרחיות.

עולם מערכות המידע והביטחון השתנה מאוד בעשורים האחרונים. ארצות הברית הפעילה יכולות קיברנטיות מלחמתיות כבר במלחמת המפרץ הראשונה בשנת 1991, וידוע על פעילות קיברנטית חשאית שבוצעה על ידי גורמי מודיעין אמריקאיים שנים קודם לכן. ברור לחלוטין כי לוחמה קיברנטית תהיה חלק מכל מערכה מודרנית ועתידית, וכי לעתים היא תשפיע עליה השפעה דרמטית, עד כדי הכרעת המערכה.

במלחמות עבר פעלו כוחות ארצות הברית באופן אלים ולעתים מבלי לבחול בפגיעה בחפים מפשע. הלוחמה הקיברנטית מאפשרת לכוחות האמריקאיים לפעול באופן מדוד ומתון, תוך ניסיון להימנע מפגיעה בבלתי מעורבים. יתרה מכך,

קובעי המדיניות בארצות הברית יצרו תדמית, לפיה מאפייני התרבות והדמוקרטיה האמריקאיים מציבים רסנים ובלמים כבדים על הפעלת הכוח הקיברנטי במבצעי תקיפה. זה המקום להזכיר כי עד לחשיפה המידע הרב על ידי סנואדן, הממשל האמריקאי דיבר בעיקר על נושא ההגנה מפני תקיפות סייבר, תוך שהוא מאשים בפומבי את סין בביצוע תקיפות סייבר נגדו. המידע שנחשף על ידי סנואדן הראה כי באותה העת שארצות הברית הטיחה האשמות בסין, היא עצמה ביצעה פעולות סייבר התקפיות נגד הממשל הסיני. חשיפה זו הביאה את סין להאשים באופן פומבי את ארצות הברית במה שכינתה "המוסר הכפול" שלה.²⁰

בהקשר זה הושמעה גם הטענה בדבר "צביעותה" של ארצות הברית. כך, לדוגמה, הועלתה הטענה כי הפעולות האמריקאיות שנחשפו אינן עולות בקנה אחד עם המדיניות הרשמית של ארצות הברית בתחום הסייבר וכי הממשל האמריקאי יתקשה להצדיק את פעילותו זאת. לפי תפיסה זו, הצביעות היא חלק חשוב במרכיבי "העוצמה הרכה" (Soft Power) שבהם משתמשת ארצות הברית כדי לגרום למדינות אחרות ברחבי העולם לקבל את הלגיטימיות של מעשיה.²¹

התלות הישירה בין התשתיות עשויה לגרום לכך שתקיפת תשתית מידע צבאית תיצור תגובת שרשרת שתפגע בתשתיות אזרחיות. כאמור, תקיפת תשתית קריטית של מדינה עלולה להשפיע על תשתיות ועל יכולות ייצור במדינות נוספות המחוברות לתשתית זו ואינן צד לסכסוך שבמסגרתו בוצעה התקיפה. משום כך, תקיפה כזאת מצדה של ארצות הברית עלולה לגרום ביצוע פשעי מלחמה ואף לפגוע תוך כדי כך באינטרסים אמריקאיים. נראה כי תקיפה של מטרות צבאיות טהורות, כמו מערכות מכ"ם ומערכות נגד מטוסים, או מערכות ליבה של ייצור והפצת נשק לא קונוונציונלי, היא משימה שהוצאתה אל הפועל קלה הרבה יותר. התלות הקיימת בין התשתיות מחייבת את גורמי התקיפה האמריקאיים המתכננים לפעול מול תשתיות זרות לבחון היטב את הקשרים בין התשתיות שבכוונתם לתקוף ובין תשתיות אחרות – במדינת היעד, בארצות הברית ובמדינות נוספות. הבחינה תאפשר לעתים לפגוע בתשתית המטרה בקלות ובנוחות רבות יותר, באמצעות תקיפת תשתית מקושרת שבמערכתה ימצאו נקודות תורפה. כותבי מאמר זה מעריכים כי גורמי התקיפה האמריקאיים יקיימו פעילות איסוף נגד יריבים, ואף יפגעו בגורמי תקיפה שלהם, כאשר הללו יפעלו נגד תשתיות אמריקאיות. תיתכן הפעלה של כלי תקיפה אמריקאיים, שאפקט הפגיעה שלהם בתשתיות של מדינות יריב לא יהיה הרסני. גם תיתכן הפעלה של כלי תקיפה ממוקדי מטרה שיצליחו לדלג על מערכות שאין לארצות הברית כוונה לפגוע בהן, דוגמת פעולתה של התולעת סטוקסנט.

קובעי המדיניות האמריקאיים ימשיכו לשאוף לקידום חקיקה בין-לאומית בנושאי הפעילות במרחב הקיברנטי, או לכל הפחות להסדרה בין-לאומית בסוגיה

זו במסגרת ועידות טאלין (מטעם נאט"ו)²², או בהסתמך על אמנת בודפשט.²³ קרוב לוודאי שארצות הברית גם תשאף למצוא פתרונות מוסריים לניהול המערכה הקיברנטית באירועים שבהם עלולים להיפגע חיי אדם.

הערות

- 1 Federation of American Scientists, *National Security Presidential Directives [NSPD]* George W. Bush Administration, <http://www.fas.org/irp/offdocs/nspd/index.html>; Bradley Graham, "Bush Orders Guidelines for Cyber-Warfare", *The Washington Post*, February 7, 2003.
- 2 *The National Strategy to Secure Cyberspace*, President Bush, Washington, February 2003, https://www.us-cert.gov/sites/default/files/publications/cyberspace_strategy.pdf
- 3 Lolita C. Baldor, "Military gets cyberwar guidelines", *The Washington Times*, June 22, 2012, <http://www.washingtontimes.com/news/2011/jun/22/military-gets-cyber-war-guidelines>
- 4 Patricia Zengerlensa, "NSA chief warns Chinese cyber attacks could shut U.S. infrastructure", Reuters, November 21, 2014, <http://www.reuters.com/article/2014/11/21/us-usa-security-nsa-idUSKCN0J420Q20141121>
- 5 Eric Chabrow, "Obama to Congress: Enact Cybersecurity Laws", *GovInfosecurity*, January 21, 2015, <http://www.govinfosecurity.com/obama-to-congress-enact-cybersecurity-laws-a-7816>; Nicole Blake Johnson, "Lawmakers Welcome Cybersecurity Talks with Obama", *FedTech*, January 21, 2015, <http://www.fedtechmagazine.com/article/2015/01/lawmakers-welcome-cybersecurity-talks-obama>
- 6 Steven M. Rinaldi, James P. Peerenboom and Terrence K. Kelly, "Identifying, Understanding and Analyzing Critical Infrastructure Interdependencies," *IEEE Control Systems Magazine*, December 2001, pp. 11-25, www.ce.cmu.edu/~hsm/im2004/readings/CII-Rinaldi.pdf.
- 7 *Final Report on the August 14, 2003 Blackout in the United States and Canada: Causes and Recommendations*, U.S.-Canada Power System Outage Task Force, April 2004, <http://energy.gov/sites/prod/files/oeprod/DocumentsandMedia/BlackoutFinalWeb.pdf>
- 8 Jerry Gillette, Ronald Fisher, James Peerenboom and Ronald Whitfield, "Analyzing Water/Wastewater Infrastructure Interdependencies," Infrastructure Assurance Center – Argonne National Laboratory (Lemont, Illinois: April 2006), www.dis.anl.gov/pubs/42598.pdf
- 9 *Presidential Decision Directive/NSC-63: Critical Infrastructure Protection*, The White House, Washington, May 22, 1998, <http://fas.org/irp/offdocs/pdd/pdd-63.htm>
- 10 Rinaldi, Peerenboom and Kelly, "Identifying, Understanding and Analyzing Critical Infrastructure Interdependencies."
- 11 *Preserving the Free and Open Internet*, Federal Communications Commission, December 21, 2010, https://apps.fcc.gov/edocs_public/attachmatch/FCC-10-201A1_Rcd.pdf
- 12 Pederson, P., Dudenhoeffer, D., Hartley, S., and Permann, M. *Critical Infrastructure Interdependency Modeling: A Survey of U.S. and International Research*. Idaho

- National Laboratory (INL): August 2006, p.3,
<http://cipbook.infracritical.com/book3/chapter2/ch2ref2a.pdf>
- Ibid., p.5 13
- טיפולוגיית רשת – הכוונה לתצורת הרשת ולהגדרת הקשרים בין הרכיבים שלה. במקרה
זה הכוונה לרשת בעלת תצורה קבועה וחסרת יכולת להשתנות על פי תנאים משתנים. 14
- הראל מנשרי, **שילוב לוחמה קיברנטית בסוגי לוחמה אחרים, חקר מקרה: ארצות
הברית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהנחיית פרופסור שפרה ברוכסון-
ארביב, רמת גן, אוניברסיטת בר-אילן, ינואר 2014. 15
- GlaGlando, B. LTC(P) (2011, January). *2d Battalion Information Operation Command
(LAND) Counter-Cyber Operations*. presented at Cyber Warfare 2011, London,
England. 16
- “Obama tells intelligence chiefs to draw up cyber target list – full document text” 17
Guardian, June 7, 2013,
<http://www.guardian.co.uk/world/interactive/2013/jun/07/obama-cyber-directive-full-text>
- Presidential Policy Directive/PPD-20, pp.7-10. [http://fas.org/irp/offdocs/ppd/ppd-20.](http://fas.org/irp/offdocs/ppd/ppd-20.pdf) 18
pdf
- Zachary Fryer-Biggs, “Slowed by Debate and Uncertainty, New Rules Green
Light Response to Cyber Attacks”, *Defense News*, May 27, 2013, [http://archive.](http://archive.defensenews.com/article/20130527/DEFREG02/305270014/Slowed-by-Debate-Uncertainty-New-Rules-Green-Light-Response-Cyber-Attacks) 19
[defensenews.com/article/20130527/DEFREG02/305270014/Slowed-by-Debate-Uncertainty-New-Rules-Green-Light-Response-Cyber-Attacks](http://archive.defensenews.com/article/20130527/DEFREG02/305270014/Slowed-by-Debate-Uncertainty-New-Rules-Green-Light-Response-Cyber-Attacks)
- Jonathan Kaiman, “China reacts furiously to US cyber-espionage charges”, *The
Guardian*, May 20, 2014, [http://www.theguardian.com/world/2014/may/20/china-](http://www.theguardian.com/world/2014/may/20/china-reacts-furiously-us-cyber-espionage-charges) 20
[reacts-furiously-us-cyber-espionage-charges](http://www.theguardian.com/world/2014/may/20/china-reacts-furiously-us-cyber-espionage-charges)
- Henry Farrell and Martha Finnemore, “The End of Hypocrisy – American Foreign
Policy in the Age of Leaks”, *Foreign Affairs*, November/December 2013, [http://www.](http://www.foreignaffairs.com/articles/140155/henry-farrell-and-martha-finnemore-the-end-of-hypocrisy) 21
[foreignaffairs.com/articles/140155/henry-farrell-and-martha-finnemore-the-end-of-hypocrisy](http://www.foreignaffairs.com/articles/140155/henry-farrell-and-martha-finnemore-the-end-of-hypocrisy)
- Tallinn Manual Process*, NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence, 22
Tallinn, Estonia, <https://ccdcoe.org/tallinn-manual.html>
- Cybercrime Convention Committee, Council of Europe, [http://www.coe.int/t/dghl/](http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/T-CY/Default_TCY_en.asp) 23
[cooperation/economiccrime/cybercrime/T-CY/Default_TCY_en.asp](http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/T-CY/Default_TCY_en.asp)

בעקבות מבצע "צוק איתן": האם הכרזת מלחמה יכולה להיות חלק מאסטרטגיה למיתון הממד האסימטרי בעימות בין ישראל לחמאס ברצועת עזה?

קובי מיכאל ואילנה קוורטין

שלושת הסבבים האלימים שהתנהלו בין ישראל לחמאס מאז שנת 2008 לא הובילו לשינוי במהותו הבסיסית של הסכסוך ביניהם: ישראל כלואה למעשה במציאות של עימות אסימטרי בעל עוצמות גוברות של אלימות, שבה מצליח חמאס לקבע את פרדוקס העוצמה, ההופך את עוצמתה של ישראל לחולשה ואת חולשתו שלו לעוצמה.

התייחסות לרצועת עזה כאל ישות אויב מדינתית והכרזת מלחמה עליה עשויות לאפשר הפעלת כללי משחק חדשים ועיצוב תודעה אחרת. הכרזת מלחמה כזאת עשויה לסייע להסדרה תודעתית ותאפשר הגדרת מטרות ברורות ופחות דיאלקטיות, שיהיה בהן כדי לעצב מחדש את זירת המערכה. זהו שינוי של המערכת (שינוי מהמעלה השנייה), להבדיל משינוי בתוך המערכת, כלומר יצירת שינוי בזירה הקיימת תוך שימור ההיגיון המעצב שלה (שינוי מהמעלה הראשונה).

מאמר זה מנתח את המשמעויות של הכרזת מלחמה. זהו ניתוח תיאורטי במהותו בהיעדר מקרה קיים של הכרזת מלחמה, אך יש בו כדי לאתגר את החשיבה ולהעשיר את סל הכלים ליצירת טרנספורמציה של הסכסוך בין ישראל לחמאס. זאת, באופן המניח תשתית להסדרת המערכת, כלומר ניהול הסכסוך ברמת אלימות נמוכה יותר ואולי אף סיומו או יישובו.

מילות מפתח: ישראל, עזה, חמאס, הכרזת מלחמה, עימות אסימטרי, תודעה, יישוב סכסוכים.

ד"ר קובי מיכאל הוא מרצה בכיר באוניברסיטת אריאל, המחלקה ללימודי המזרח התיכון ומדעי המדינה, בנושאי יחסים בינלאומיים, ביטחון לאומי ויישוב סכסוכים, ומשמש כחוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

אילנה קוורטין היא עורכת דין, מרצה בבית הספר למשפטים, המכללה האקדמית ספיר, ודוקטורנטית במחלקה ללימודי מגדר, אוניברסיטת בראילן.

מאמר זה הוא פיתוח של מאמר שפרסמו המחברים ב־2013.

מבוא

"במלחמה כמו במלחמה", כתב אלוף (מיל') גיורא איילנד בעיצומו של מבצע "צוק איתן", והדגיש כי ישראל הייתה צריכה להכריז מלחמה על חמאס: "רק כשנעמיד את הדברים במישור שבין מדינות או בין עמים, נוכל לייצר הרתעה אמיתית או לנצח את האויב כאשר העימות הבא יפרוץ".¹ איילנד הסביר שבכל העימותים שמדינת ישראל הייתה מעורבת בהם משנת 2006 ועד היום, היא לחמה בארגוני טרור (חזבאללה או חמאס), בלחימה מרשימה ומתוך עליונות צבאית מוחלטת, אך בד בבד עם דאגה לאוכלוסייה של מדינת האויב מבחינת אספקת מזון, חשמל, דלק ומרפא. לדבריו, כל עוד לא הוכרזה מלחמה, הציפייה ממדינת ישראל הייתה להילחם, ובו־זמנית לטפל באוכלוסיית האויב מבחינה הומניטרית, במקום ללחוץ על הצד השני להתפרק מנשקו ולהיכנע.

מנהיג העולם החופשי, נשיא ארצות הברית ברק אובמה, מבהיר לעולם הרחב כי ארצו תילחם בטרור וכי הוא מוכן לפעול ככל הנדרש כדי למגר אותו, למרות ש־13 שנה לאחר אסון המגדלים התאומים בניו יורק הוא לא הצליח עדיין לעצב את האסטרטגיה היעילה למאבק נגד הטרור האסלאמי. יש בארצות הברית כאלה (רפובליקניים ודמוקרטיים כאחד) המאמינים כי הגיעה העת שהנשיא אובמה יכריז מלחמה על ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) ויפעל נגדו כפי שמורה לו החוק.² ב־7 ביולי 2014 החל מבצע "צוק איתן" ברצועת עזה. המבצע, שתחילתו כמערכה אווירית ממוקדת, נכפה במידה רבה על מדינת ישראל. אולם משהחל, העדיפה ישראל לפעול באופן שיאפשר לה לשמר את האינטרס האסטרטגי שלה – זה שהיה טרם תחילת המערכה ושאותו תיקפה לאחר פתיחתה. האינטרס האסטרטגי הישראלי היה: חמאס כגורם שלטוני מתפקד ואחראי על צורכי האוכלוסייה האזרחית ברצועת עזה – כתובת ברורה מבחינת ישראל – אך מורתע ומוחלש מבחינה צבאית. ישראל כיוונה למערכה אווירית קצרה וממוקדת, שתכליתה הייתה להכות את חמאס באמצעות פגיעה משמעותית בתשתיותו הצבאיות, באופן שיחדש את ההרתעה ויאפשר קיומה למשך תקופה ממושכת נוספת. בפועל, ישראל נקלעה למערכה ארוכה ביותר – ארוכה הן בהשוואה לשתי קודמותיה ברצועת עזה והן למלחמת לבנון השנייה.

מבצע "צוק איתן", כמו שני המבצעים שהיו לפניו ברצועת עזה, נפתח בלא הכרזת מלחמה פורמלית. כאמור, למרות הכוונה למבצע קצר וממוקד, הוא התרחב עם הזמן, ומשכו עלה על המצופה. התחושה הכללית של רבים מאזרחי המדינה, ובהם גם מומחי צבא וביטחון, הייתה כי מדובר במלחמה³ ששכחו להכריז עליה, בין אם משיקולים פנימיים ובין אם משיקולים בין־לאומיים, וכי למרות שהיא הסתיימה בהפסקת אש, הסבב הבא הוא רק עניין של זמן. נדמה כי גם בתודעת הלוחמים מדובר היה במלחמה.

מהלכי הנגד של חמאס, שהפעיל יכולות אסטרטגיות באמצעות יחידות קומנדו ימי, כלי טיס בלתי מאוישים, ובעיקר שימוש ואיום בשימוש במנהרות תקיפה, הם שהובילו את ישראל להרחבת המערכה למבצע יבשתי רחב היקף. בסופו של דבר נמשכה המערכה 51 יום (כולל מספר הפסקות אש שהופרו על ידי חמאס) והפכה למציאות שהעמידה את צה"ל בפני עימות צבאי בעצימות גבוהה, שכלל, בין היתר, חיכוך אינטנסיבי עם אוכלוסייה אזרחית באזור עירוני צפוף, ממולכד ורווי מנהרות. מאפייני החיכוך במערכה היבשתית ועוצמתו, והצורך המבצעי והאסטרטגי בהריסת המנהרות, כמו גם המאמץ הכביר של צה"ל להימנע מפגיעות בנפש בצד העזתי, האטו מאוד את התקדמות הכוחות והגדילו את רמת הסיכון אליה נחשפו. כתוצאה מכך נאלצו כוחות היבשה של ישראל להפעיל עוצמת אש גבוהה, ובמקרים רבים להיעזר בסיוע אווירי וארטילרי. אמצעים אלה הובילו לפגיעה גוברת באוכלוסייה האזרחית ולהרס רב של תשתיות אזרחיות. אותן תשתיות שימשו את חמאס למלחמת גרילה משוכללת ומתוכננת היטב, והפגיעה בהן ובאוכלוסייה האזרחית גרמה לשחיקת הלגיטימציה הבין־לאומית למהלך הצבאי הישראלי, אף שהיה נגד איומי טרור הרקטות והמנהרות.

מבצע "צוק איתן" הוא, במובנים רבים מאוד, מלחמה יותר מאשר מבצע. אף על פי כן, זו הפעם השלישית שמדינת ישראל נמנעת, בכוונה תחילה, מלהכריז מלחמה – גם לא בדיעבד, כפי שנעשה במלחמת לבנון השנייה, למרות שבכל פרמטר השוואתי היא הייתה בעוצמות נמוכות יותר מאשר מבצע "צוק איתן". עוצמת האש והאלימות במבצע זה הייתה גבוהה מאוד, ומאפייניה מערערים באופן משמעותי את התפיסה האסטרטגית שהתגבשה סביב המושג "עימות נמוך עצימות". המבצע גם שיקף את הפער בין התפיסה האסטרטגית של הדרג המדיני והדרג הצבאי הבכיר של ישראל את אופי המערכה, ובין התפיסה הצבאית ברמה האופרטיבית והטקטית, וסביר להניח שלפער זה תהיה משמעות ניכרת בעתיד לבוא.

מבצע "צוק איתן" היה מלחמה אסימטרית מובהקת, בה הצליח חמאס לנצל באופן מרשים את יתרון לוחמת הגרילה העירונית. הארגון לא היסס לנצל את האוכלוסייה האזרחית כמגן אנושי וכזירת פעולה, באופן שמקסם את יכולת ההתמודדות שלו והקשה מאוד על צה"ל, כצבא מדינתי הפועל בשמה של מדינה מערבית דמוקרטית ומכפיף עצמו לדיני הלחימה הבין־לאומיים. חמאס כיוון לפגיעה רחבת היקף באוכלוסייה אזרחית ונערך מראש לניצול התקשורת הבין־לאומית ורגישות הקהילה הבין־לאומית למראות הרס וזוועה (שפעמים רבות היו מסולפים, שקריים ומבוזבזים),⁴ כדי להפוך את מדינת ישראל למוקצה, להעצים את הדה־לגיטימציה למהלכיה ולהגביל, באמצעות הביקורת הבין־לאומית, את יכולתה לפעול נגדו ולפגוע בו.

מערכה צבאית זאת הוכיחה את יתרונם של ארגוני טרור וגרילה סמי־מדינתיים במציאות של עימות אלים אסימטרי בין ישות מדינתית ובין ישות סמי־מדינתית כושלת, וזאת לצד המגבלות שיש לצבאות של מדינות דמוקרטיות באותה סביבה. מאפייני הזירה והמערכה צמצמו מאוד את מרחב הפעולה והגמישות האסטרטגית והמבצעית של ישראל, ויתרונה הצבאי המוחלט נשחק בצורה משמעותית. ישראל לא הצליחה למצות הישג צבאי משמעותי דיו, אותו ניתן היה לתרגם לתכלית מדינית ולמציאות פוליטית לטווח הרחוק. למעשה, רק במהלך השבוע האחרון למבצע, במהלכו הפציצה ישראל סמלי שלטון מובהקים של חמאס, ובעיקר מגדלי דירות במרכז העיר עזה, חל שינוי בהתנהגות הארגון. אם נאמץ את הגדרתו של שר הביטחון משה (בוגי) יעלון, לפיה עצם הסכמת חמאס להפסקת אש בתנאי ישראל משמעותה הכרעת הארגון, הרי שזו הושגה רק לאחר שמדינת ישראל "הורידה את הכפפות" בשבוע האחרון למבצע והעזה לעשות את שלא עשתה קודם לכן. אם המערכה הייתה סימטרית יותר בכל הנוגע למעמד הצדדים ללחימה, והיא הייתה מתנהלת כמערכה בין שתי ישויות מדינתיות, יתכן והיו עומדות לרשות ישראל דרכי פעולה נוספות מכוח הכרזת מלחמה המגובה במשפט הבין־לאומי. בנוסף לכך, מציאות של מלחמה מוכרזת בין שתי ישויות מדינתיות מעצבת מערך תודעתי שונה בקרב הצדדים ללחימה, כמו גם בקרב הקהילה הבין־לאומית. מאמר זה ינסה לבחון באופן תיאורטי את המשמעויות של הכרזת מלחמה והשפעתה על האפשרות לצמצום הממד האסימטרי של המערכה. ההנחה העומדת ביסוד הניתוח היא שצמצום הממד האסימטרי של העימות עשוי לאפשר לישראל, כשחקן מדינית, מרחבי גמישות אסטרטגית ואופרטיבית גדולים יותר. מרחבים אלה מגדילים את ההיתכנות למיצוי הישג צבאי גדול יותר, אותו ניתן לתרגם לתכלית מדינית משמעותית יותר.

הטיעון המרכזי

שלוש המערכות הצבאיות שניהלה מדינת ישראל נגד חמאס מאז דצמבר 2008 לא הובילו לשינוי מהותו הבסיסית של הסכסוך בין שני הצדדים. ההיפך הוא הנכון; חמאס התחזק צבאית מעימות אחד למשנהו, ההרתעה הישראלית נשחקה, מעמדה הבין־לאומי של ישראל נפגע וחמאס ממשיך למנף ולמקסם את הממד האסימטרי ולקבע את דימוי חולשתה של ישראל בכל הנוגע ליכולתה לעצב את המציאות באופן המשרת את האינטרסים האסטרטגיים שלה.

התייחסות לרצועת עזה כאל ישות אויב מדינתית והכרזת מלחמה עליה עשויות לאפשר הפעלת כללי משחק חדשים ויצירת תודעה אחרת.⁵ אלה עשויים לאפשר צמצום הממד האסימטרי, ואולי אף הישג צבאי משמעותי יותר שיוביל לפגיעה גדולה מבעבר בעוצמתו הצבאית של חמאס, להחלשתו הפוליטית

ויתכן אף להחלפתו בגורם שלטוני אחר (על ידי הכרעתו במונחים אסטרטגיים וטרנספורמציה מבנית של הסכסוך במושגי יישוב סכסוכים).⁶ שינויים כאלה עשויים להוביל לשיקום רצועת עזה בתהליך מובנה של בניית מדינה, שיניח תשתית אפשרית ליישוב הסכסוך או למיתונו (לדוגמה, פירוז רצועת עזה לצורך שיקום באמצעות הרשות הפלסטינית במקום חמאס, חיזוק הכוחות המתונים במרחב, חידוש התהליך המדיני ועיצוב משטר ביטחון אזורי אמין).⁷

מבצע כמו "צוק איתן", ללא הכרזת מלחמה, עלול לייצר דיסוננס בכל הנוגע להגדרת המטרה/התכלית האסטרטגית (ברוח האינטרס האסטרטגי הישראלי, כפי שהוצג במבוא למאמר זה).⁸ הכרזת מלחמה עשויה לסייע להסדרה תודעתית המאפשרת הגדרת מטרות ברורות ופחות דיאלקטיות, שיש בהן כדי לעצב מחדש את זירת המערכה – להבדיל מיצירת שינוי בזירה הקיימת תוך שימור ההיגיון המעצב שלה. בשפה אסטרטגית, הכרזת מלחמה מסייעת להנחת תשתית תודעתית מתאימה יותר לשינוי מהמעלה השנייה – שינוי של המערכת – להבדיל משינוי מהמעלה הראשונה – שינוי בתוך המערכת.⁹ במבט ראשון נדמה כי הכרזת מלחמה מנוגדת להיגיון המנחה של יישוב סכסוכים, אך לעתים, דווקא שימוש בעיקרון הפרדוקסלי של האסטרטגיה, קרי ביצוע פעולה המנוגדת לאינטואיציה הליניארית,¹⁰ עשוי לאפשר את הסדרת הסכסוך, וזאת באמצעות טרנספורמציה שלו.

הבסיס התיאורטי

במגבלות מקרה הבוחן ובהיעדר הכרזת מלחמה, הניתוח שלהלן הוא תיאורטי במהותו, אך להבנתנו יש בו משום הרחבה מושגית ואתגר רעיוני. הדיון יתחלק לשני חלקים: בחלק הראשון נתייחס לממד המשפטי ולממד הטקסי של הכרזת מלחמה, לאחר מכן נתייחס לגישה החדשה בשדה המחקר של יישוב סכסוכים, המוכרת כטרנספורמציה של סכסוכים. נסכם בהתייחסות לעימותים אסימטריים ונתמקד בסכסוך בין ישראל לחמאס ברצועת עזה. בחלק השני נציג את הבעיה המרכזית אתה אנו מבקשים להתמודד, ונגדיר אותה. בהמשך נניח את התשתית הרעיונית ונתייחס לתרומתה האפשרית של הכרזת מלחמה לטרנספורמציה של סכסוך אסימטרי.

הכרזת מלחמה – הממד המשפטי

הכרזת מלחמה¹¹ נחשבה בעבר כאקט משפטי נחוץ לפתיחה במלחמה. משמעות ההכרזה הייתה חיסול וסיום כל היחסים הדיפלומטיים והמסחריים בין שתי מדינות וכן ביטול כל הבריתות ביניהן. ההשלכות המשפטיות הבינלאומיות של הכרזת מלחמה בעולם המודרני הן דרמטיות פחות. למעשה, הכרזות מלחמה

פורמליות הפכו מאז מלחמת העולם השנייה לדבר נדיר מאוד.¹² בנוסף, גם נולדו מצבים מעורבים שמזמינים עמימות ובלבול: מצב מלחמה ללא לחימה, לחימה ללא מלחמה, מבצע צבאי מוגבל שהופך למלחמה, התערבות לחימתית במדינה אחרת, שימוש בכוח צבאי מוגבל בזמן ובטריטוריה ועוד. כבר יהושפט הרכבי קבע: "מסימנו של העולם המודרני הוא שהפעלת כוח נעשתה שכיחה, ואילו מלחמה בין-לאומית הפכה לנדירה".¹³

המשפט הבין-לאומי מטיל ככלל מגבלות על זכותן של מדינות להשתמש בכוח צבאי ביחסיהן עם מדינות אחרות.¹⁴ גם מגילת האומות המאוחדות משנת 1945 אוסרת את השימוש בכוח וקובעת (בסעיף 2(4) שלה) כי "על מדינות להימנע ביחסיהן הבין-לאומיים מאיום בכוח הזרוע, או מהשימוש בו, נגד שלמותה הטריטוריאלית או ריבונותה הפוליטית של מדינה, או בכל דרך אחרת שאינה מתיישבת עם מטרות האו"ם".¹⁵ איסור השימוש בכוח מהווה גם כלל מנהגי, שמחייב מדינות שאינן חברות באו"ם. שני החריגים לאיסור על השימוש בכוח הם החלטה של מועצת הביטחון של האו"ם שמתירה להשתמש בכוח, או לחימה לשם הגנה עצמית או קולקטיבית.¹⁶

אמנת האג משנת 1907,¹⁷ שנועדה להבטיח יחסים בין מדינות, קובעת בסעיף 1 שלה, בהתאם לעקרונות דיני המלחמה, כי פתיחת לחימה לא תיעשה אלא לאחר מתן אזהרה. אותו סעיף גם קובע כי אזהרה כאמור תהיה מקדימה ולא רטרואקטיבית (Previous warning). לפי סעיף 2 לאמנה, יש להודיע לכוחות הניטרליים, ללא דיחוי, על קיומו של מצב מלחמה (State of war). הרציונל של סעיף 1 לאמנה הוא לכאורה איסור על הפתעת האויב בקרב שהוא לא ציפה לו. רציונל זה נראה תמוה ופחות מתאים לניהול מלחמות, שכן יסוד ההפתעה הוא אחד מהכלים החשובים להשגת יתרון בשדה הקרב, והכרזת מלחמה פורמלית עלולה לסכלו.

העמדה השוררת כיום בקרב חוקרים ומשפטנים היא שמדינות ויתרו על זכותן לפתור סכסוכים באמצעות הכרזת מלחמה בשל אמנות שהן חברות להן.¹⁸ עם זאת, טרם מוצה הדיון בשאלה האם כניסתם של ארגוני טרור ושחקנים לא מדינתיים למשחק מעקרת את הוויתור האמור ומחזירה למדינות את זכותן להכריז מלחמה פורמלית כבעבר.¹⁹ לטענתנו, כוחה המכונן של הכרזת מלחמה כטקס הינו חזק ומשמעותי בהשפעתו על כל קבוצת אנשים, בין אם היא מוגדרת כמדינה, ארגון, ישות לא מדינתית או אחרת.²⁰

בדין הישראלי, חוק יסוד: הממשלה קובע בסעיף 40(א) כי המדינה לא תפתח במלחמה אלא מכוח החלטת הממשלה. על ממשלה שמחליטה לפתוח במלחמה ליידע על כך את ועדת החוץ והביטחון של הכנסת "בהקדם האפשרי", ועל ראש הממשלה להודיע על החלטתו לפתוח במלחמה למליאת הכנסת, גם כן "בהקדם

האפשרי".²¹ סעיף 40 בחוק יסוד: הממשלה נועד להבטיח כי מדינת ישראל לא תפתח במלחמה ללא החלטה של הממשלה, אשר לה אחריות כלפי הכנסת. עשויים להיות מספר סוגים של הכרזת מלחמה (כגון הכרזת מלחמה מותנית, הכרזת מלחמה בלתי מותנית, הכרזת מלחמה כוללת, הכרזת מלחמה מוגבלת), אך החוק הישראלי אינו עושה הבחנה בין סוגי הכרזות אלה. יתרה מכך, החוק הישראלי אינו מגדיר מהו הבסיס או מה הם הקריטריונים שעל פיהם תחליט הממשלה להכריז מלחמה.²²

אנו סבורים כי הפריזמה המשפטית, שדרכה רגילים חוקרים אקדמיים, אנשי צבא, אנשי משפט וקובעי מדיניות לראות הכרזת מלחמה, צרה מדי ואינה ממצה תופעה כה מורכבת ומגוונת. החידוש שאנו מבקשים להציע הוא כי הכרזת מלחמה היא בעלת פוטנציאל של ממש לטרנספורמציה מהותית של מציאות אסימטרית ומאפייני סכסוך. לשם כך אנו מציעים לנתח את תופעת הכרזת המלחמה מנקודת מבט נוספת – אנתרופולוגית.

הכרזת מלחמה – הממד האנתרופולוגי/טקסי

ג'ון אוסטיין²³ מסביר, בהתייחסו להכרזת מלחמה, כי מדובר במבצע ביצועי הצהרתי (Declaratory Performative Sentence). הוא מציע להקשיב לשפה, להקשרים הרלוונטיים שבהם נאמרים דברים ולהכיר בכוח שיש למילים. יואב קני²⁴ מסביר שהכרזת מלחמה היא אקט פוליטי המתבצע בפומבי "במסגרת הסדרה של יחסי כוח". עצם ההכרזה יוצרת מצב חדש, וזאת עוד לפני שמתרחשת פעולה כלשהי, ולכן נקודת הזמן של ההכרזה מהווה התחלה וסוף כאחד, שבכוחה לחולל שינוי בסטטוס הנוכחי. קני מוסיף כי עשייה פוליטית, כגון הכרזת מלחמה, היא שמבנה את השיח המשפטי לגביה ולא להיפך, ולכן גם אם הכרזת מלחמה הינה אנכרוניסטית, ואולי אף אינה מקובלת מבחינה משפטית בעידן הנוכחי, אין זה מוריד מהשפעתה האופציונלית במישור הפוליטי והטרנספורמטיבי.

בעבר הייתה מוכרזת מלחמה כטקס פורמלי, שכן טקס מלווה כל שינוי במצב או בסטטוס, ולכן מסמל נקודת זמן חותכת המפרידה בין שני מצבים – שלום/רגיעה מצד אחד ומלחמה מצד שני. טקס הוא תופעה חברתית בעלת משמעות סימבולית, שמבוצע באמצעות כללי טקס ידועים וברורים, נוקשים ואדוקים, המשותפים לכלל החברה האנושית. הטקס נושא מסר חשוב וחדשני של שינוי מצב. ארנולד ואן גֶנְפֶּ²⁵ אף מדגיש כי לטקס יש השפעה ארוכת טווח, בהיותו כלי פוליטי לשינוי או לתמורה. ויקטור טרנר²⁶ מצדו, גורס כי הטקסים נערכים בנקודות מפנה בחיים, ובאמצעותם עוברים היחסים הקיימים בין אנשים ובין המבנים החברתיים הקנייה מחדש.

דון הנדלמן²⁷ מדגיש את חשיבותם של טקסים כתופעות מהותיות בהן מתקיים ריכוז של סמלים, שיש להם הקשרים ומוֹבָּנִים מיוחדים עבור קבוצה מסוימת של אנשים. עריכתם של טקסים עשויה להביא לטרנספורמציה גדולה או קטנה.²⁸ הנדלמן, יותר מאחרים, מדגיש את הטקס ככלי שבאמצעותו ניתן לייצר שינוי קוסמולוגי – לחולל תמורה בעולם – מעבר לזה המתרחש אצל השחקנים. הוא מסביר כי צורתו של הטקס מעצבת את החוויה הטקסית ויוצרת את המשמעות המוענקת לו. הטקס מתאפיין בחזרתיות בתוכן ובצורה. הגורם המכריז משחק כאילו על פי "תסריט" קבוע מראש ואינו פועל בספונטניות. התנהגות ההכרזה היא פורמלית, סמלית, מסוגגנת וייחודית לטקס עצמו, ולכן נבדלת מההתנהגות היומיומית. לטקס סדר קבוע משלו ומסמכים נלווים קבועים מראש, הוא מכוון ליצירת מצב הכרתי ורגשי מסוים, מחויבות חברתית ולגיטימציה למהלך, ולכן נעשה בצורה פומבית, תוך שיתוף כל הציבור והעולם במסר ובמשמעותו.²⁹

ניהול ויישוב סכסוכים, עימותים מתמשכים וטרנספורמציה של סכסוכים

יישוב סכסוכים (Conflict Resolution – CR) החל להתבסס כתחום ידע לאחר מלחמת העולם השנייה.³⁰ התיאוריות המוכרות בתחום זה חותרות לחיפוש העקרונות המארגנים הגנריים של סכסוכים, הסיבות להיווצרותם ולהסלמתם ודרכי הפעולה וההיגיון של ניהולם ויישובם.³¹

מעבר לגישות המרכזיות של תחום יישוב הסכסוכים, התבססה בעשור האחרון גישה חדשה לסכסוכים עיקשים ומתמשכים. הקושי העצום ביישובם של סכסוכים מסוג זה, ומחירם האנושי, הכלכלי והפוליטי הגבוה, הביאו לפיתוח גישה המדגישה את ההיגיון של המרת סכסוכים או התמרתם (Conflict Transformation – CT).³² גישה זו נתפסת כפרדיגמה אלטרנטיבית לפרדיגמה המסורתית של ניהול ויישוב סכסוכים,³³ ועבור חוקרים רבים היא פיתוח נוסף של התחום³⁴ ומהווה גישה כוללת יותר מגישות אחרות.³⁵ על פי גישה חדשה זו, מאפייני הסכסוך העיקש, ובעיקר החסמים האסטרטגיים והפסיכולוגיים, אינם מאפשרים את יישובו, ולכן נדרשת המרתו לסוג אחר של סכסוך, קרי, טרנספורמציה של הסכסוך עצמו וכן של המערכת הפוליטית-חברתית שבתוכה הוא נטוע.³⁶

בניגוד לעולם המושגי והרעיוני של יישוב סכסוכים, שם מודגשת החתירה להגיע ליישוב סכסוך בצורה לא אלימה והסלמה נתפסת כשלילית והרסנית, גישת המרת הסכסוכים מייצגת עמדה שונה: מאחר והסכסוך מבוסס בעיקרו על יחסים בין אנשים, לעתים דווקא הסלמתו יכולה להביא לפתרונן, וזאת באמצעות שינוי מבני נחוץ.³⁷ הטרנספורמציה הרצויה בגישת המרת הסכסוכים היא כזו שמייצרת

"תפנית בדינמיקה של יחסי הגומלין בין הצדדים המסוכסכים" ("A turnaround in the dynamics of conflicting interactions").³⁸

צמצום הממד האסימטרי של הסכסוך מאפשר כללי התנהגות ופעולה אחרים, ואלה מצדם מאפשרים גישה ספיראלית ומעגלית, אלינארית במהותה, הרלוונטית יותר להתמודדות עם מורכבותם של סכסוכים מסוג זה. גישה זו מתיימרת לסייע לא רק בהסדרתו של הסכסוך או בניהולו, אלא עמוק מכך: "היכולת לשנות את הדינמיקה של הסכסוך ואת היחסים בין הצדדים – ובעצם לשנות את יוצרי הסכסוך עצמם".³⁹

ריימו ויירינן מונה סדרה של טרנספורמציות הכרחיות במרכיבי הסכסוך שבלעדיהן הוא ינותב לִעבר אלימות מתמשכת ומלחמה.⁴⁰ מבין הדרכים שבהן מתרחשת טרנספורמציה של סכסוך, כפי שמפרט ויירינן, יצוינו כאן שתיים, שהן מרכזיות לדיוננו:

א. "Context Transformation" – מכיוון שסכסוכים נטועים בהקשר חברתי, אזורי ובין־לאומי התורם לעיקשותם, נדרש שינוי בהקשר עצמו לפני שייעשה שינוי במערכת היחסים בין הצדדים.

ב. "Structural Transformation" – מבנה הסכסוך מורכב מהשחקנים, מהמטרות הסותרות של הצדדים וממערכת היחסים ביניהם. כאשר הסכסוך נעוץ ביסודו במבנה מערכת היחסים בין הצדדים, טרנספורמציה מבנית (במובן החברתי־פוליטי ובמבנה העוצמה של הצדדים המעורבים) תתרום להסדרתו. בסכסוכים אסימטריים, למשל, טרנספורמציה מבנית הינה שינוי במציאות האסימטרית שבין הצד החזק לצד החלש.

אדוארד אזאר טבע את המונח "סכסוך חברתי מתמשך" (Protracted Social Conflict – PSC)⁴¹ בהתייחסו לסכסוך הישראלי־ערבי במזרח התיכון. לדבריו, סכסוכים מתמשכים משלבים אלמנטים אתניים (ובכלל זה הממד הדתי) בתוך הסכסוכים הבין־מדינתיים, והם אינטראקציות עוינות ואלימות המתפרסות על פני תקופת זמן, שבהן מתקיימים מצבי התלקחות מלחמתיים בתדירויות ובעוצמות משתנות. החברה כולה מעורבת בסכסוך המתמשך ונוצרות סולידריות והזדהות לאומית. על אף זמני הרגיעה, לא ניתן להצביע על נקודת סיום, אלא רק להסתכל בדיעבד על תהליך שהוביל לסיום.⁴²

אזאר מתייחס לאפיזודות האלימות כחלק מהתהליך הנורמלי של הסכסוך, ולכן פיתח כלי לבחינת התנודתיות בתוך הסכסוך, בין הסלמה לשיתוף פעולה (Normal Relations Range – NRR).⁴³ בהמשך המאמר נציג פיתוח של כלי זה בהתייחס לסכסוך בין ישראל לחמאס.

העימות האסימטרי – התשה והוגעה כנשקו של החלש

רוב סכסוכי העבר בעולם נחשבו לסימטריים במובן של מעמד המדינתי של הצדדים המעורבים, אך "עולם המלחמה עבר טרנספורמציה משמעותית בעשורים האחרונים, ורוב הסכסוכים האלימים המתנהלים בעולם בשנים האחרונות מאופיינים כעימותים אסימטריים, לרוב בין ישויות מדינתיות וצבאות מאורגנים ובין שחקנים תת־מדינתיים בדמות ארגוני טרור וגרילה."⁴⁴

למעשה, למעלה מתשעים אחוזים מהעימותים כיום נחשבים "עימותים נמוכי עצימות"⁴⁵ והם אסימטריים במהותם. יותר ויותר סכסוכים בין מדינות ובין ישויות מעין מדינתיות, או בין מדינות לארגוני טרור (מעין מלחמות אסימטריות מתמשכות)⁴⁶ נוצרים בימינו, והאסימטריה היא שמעצבת את הגיון הפעולה של השחקנים המעורבים בהם.

הצד ה"חלש" הוא שיוזם לרוב את פתיחת העימות, ובחלק מהמקרים נוקט אסטרטגיה של התשה⁴⁷ באמצעות טרור וגרילה, שמטרתה להגיע להכרעה תודעתית של הצד ה"חזק", המדינתי, וזאת מתוך הבנה וידיעה שאין בכוחו להשיג הכרעה פיזית.⁴⁸ מדובר בארגונים הפועלים לשבש את יכולת הפעולה של השחקן המדינתי, הכפוף לדין הבין־לאומי ולנורמות מוסריות, וזאת תוך הישענות על האוכלוסייה לשם השגת תמיכה ולגיטימיות, וניצולה כמחסה ומגן אנושי. בסכסוכים אלה לא קיים מצב של win-win.⁴⁹ שדה הקרב ה"חדש" רווי אוכלוסייה אזרחית, והאויב ה"חדש" אינו צבא. השחקנים הלא מדינתיים מקפידים לטשטש שני מאפיינים בולטים של מלחמה: החזית והמדים.

הסכסוך בין ישראל לחמאס ברצועת עזה

למדינת ישראל היסטוריה ארוכה של מאבק בחמאס, אך לעניין מאמרנו זה אנו מבקשים להתמקד בתקופה שמחודש ינואר 2006, עת זכה חמאס להישג מרשים בבחירות לרשות הפלסטינית, ובעיקר בתקופה שמחודש יוני 2007, עת השלים הארגון את השתלטותו בכוח על רצועת עזה והפך לגורם השלטוני הבלעדי בה (למעט ארגון הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני ומספר ארגוני טרור קטנים אחרים, שמעת לעת קוראים עליו תגר).⁵⁰ מאז ועד היום בולט חמאס הן כתנועה פוליטית והן כגוף צבאי הנוקט פעולות אלימות שתדירותן, רמתן ומשכן הולכים וגוברים. אלו באו לידי ביטוי בולט במבצעי "עופרת יצוקה" (2008–2009), "עמוד ענן" (2012) ו"צוק איתן" (2014). אם נתבונן בגילויי האלימות של חמאס דרך מודל ה־NRR של אזאר, נבחין בבירור בהסללה ברורה וחדה כלפי מעלה.

שלטון חמאס ברצועת עזה מבוסס וחד־משמעי, למרות ניסיונות אתגור של ארגונים אחרים. אלא שלמרות שמדובר בשלטון הנתמך על ידי גורמים חיצוניים, דוגמת איראן, קטר וטורקיה, רצועת עזה, המתנהלת כישות מדינתית, לא התפתחה

לכדי ישות מדינתית מתפקדת. למעשה, מדובר בישות מדינתית כושלת, שעצם קיומה ככזו מעצים את הממד האסימטרי בעימות עם מדינת ישראל.

רצועת עזה כישות מדינתית כושלת

רצועת עזה היא ישות סמי־מדינתית, שמאפייני קיומה עולים בקנה אחד עם ארבעת עקרונות אמנת מונטווידאו⁵¹ בנוגע להגדרת מדינה. עם זאת, מדובר כאמור בישות סמי־מדינתית כושלת, מאחר ומתקיימים בה כל תנאי היסוד של מדינות כושלות: שלטון שלא מצליח לספק את צורכי האוכלוסייה המקומית, היעדר לגיטימציה (גם אם לגיטימציה כזאת מתקיימת לכאורה ברצועת עזה, לרוב היא כפויה ומהווה תוצאה של שלטון טרור), עוני חמור, היעדר מונופול על הפעלת הכוח (המתבטא בעצם קיומם של ארגוני טרור המתאגרים את שלטון חמאס, עד כדי גרירתו למהלך צבאי דוגמת מבצע "צוק איתן"), ומאבק אלים ולא מבוקר של השלטון על הישרדותו, תוך הסרת כל רסן בנוגע לפגיעה באוכלוסייה. נדמה כי תיאור זה של שלטון חמאס ברצועת עזה תקף גם בעקבות מבצע "צוק איתן".

ככל ששליטי המדינות הכושלות הופכים לעשירים יותר, כך הופכים אזרחי אותן מדינות לעניים ומנוצלים יותר. הביטחון האישי והאנושי לא קיים במדינות כושלות, וחייהם של האזרחים הופכים להפקר. כתוצאה מחוסר היכולת של המדינה לספק לאזרחים צרכים בסיסיים, צומחים ארגונים וגופים בעלי אינטרסים כלכליים, חברתיים, פוליטיים, אתניים, דתיים ולאומיים, המנצלים את חולשת המדינה והאזרחים ולוקחים על עצמם חלק מתפקידה, ותוך כדי כך מקדמים את מטרותיהם ומבססים את מעמדם.⁵² בדיוק התשתית שהתקיימה ברצועת עזה ואפשרה לחמאס לתפוס את השלטון שם.

תופעת המדינה הכושלת לא עתידה להיעלם מהזירה הבינ־לאומית, וההתנגשות בין מדינות מבוססות ומתפקדות ובין מדינות כושלות היא בלתי נמנעת.⁵³ למעשה, מדובר בווריאציה המעודכנת של עימותים אסימטריים, ולכן למקרה הבוחן שלפנינו חשיבות מעבר להקשר המקומי, וניתן ללמוד ממנה גם לגבי מקרים אחרים.

אחת הסיבות להתנגשות הבלתי נמנעת היא האיום הביטחוני שמייצרות מדינות כושלות, שבשטחן ומשטחן פועלים ארגוני טרור המצליחים לייצא אלימות וטרור למדינות מבוססות ומתפקדות, גם כשלאו אין גבולות משותפים עם אותן מדינות כושלות, וכל שכן כאשר קיימים גבולות משותפים ביניהן. הגלובליזציה, הטכנולוגיה, התמיכה הנרחבת בצורת מימון מגורמים זרים והנגישות למאגרי נשק מדינתיים, ובכללם לנשק להשמדה המונית, מאפשרות לאותם ארגוני טרור להפעיל טרור חוצה גבולות ולזרוע כאוס בעלויות נמוכות ובנוחות יחסית. כתוצאה מכך, "מדינות חלשות, כמו אפגניסטן, יכולות לייצר סכנה גדולה לאינטרסים הלאומיים

שלנו כמדינות חזקות".⁵⁴

רצועת עזה, כישות סמי־מדינתית כושלת, מייצאת למרחב (ישראל, מצרים והרשות הפלסטינית) אי־יציבות וחוסר ביטחון וכופה על השחקנים המדינתיים (ישראל ומצרים) הפעלת אלימות צבאית לצורך דיכוי הטרור והאיום. אלא שהאסימטריה מנוצלת על ידי חמאס, השולט ברצועה ופועל כשחקן לא מדינתי חמוש בשטחה וממנה, להכתבת כללי משחק המובילים להיפוך היוצרות, באופן המקבע את פרדוקס "עוצמת החולשה מול חולשת העוצמה".

הגדרת הבעיה

כאמור, מאז השתלטות חמאס על רצועת עזה והתבססותו כשלטון בה, הפכה הרצועה לישות סמי־מדינתית. חמאס מיסד את כוחו הצבאי, שיפר משמעותית את התשתיות והיכולות הצבאיות שלו ופיתח יכולות ייצור עצמאיות של נשק רקטי, וזאת בנוסף להקמת תשתית תת־קרקעית של מנהרות תקיפה, שליטה, לחימה ואחסון. מאפייני תפקודה והתנהלותה של הישות המדינתית שהקים חמאס ברצועת עזה הם של מדינה כושלת, בה המאמץ העיקרי שמשקיע השלטון הוא בהישרדותו.⁵⁵ מאמץ זה בא לידי ביטוי בדיכוי מתמשך של האוכלוסייה, ובעיקר של מתנגדים, ובהיערכות מתמשכת להתמודדות עם איום חיצוני על השלטון, במקרה זה מצד מדינת ישראל.

השאלה אתה אנו מבקשים להתמודד במאמר זה מתייחסת ליכולתה של מדינת ישראל לקדם הקדרה של המרחב באופן המשרת את האינטרסים האסטרטגיים שלה, וזאת נוכח מציאות של עימות אסימטרי עם ישות סמי־מדינתית כושלת, הכופה עליה כללי פעולה שאינם מאפשרים מיצוי עוצמתה ויתרונה.

התשתית הרעיונית של הטיעון

הסכסוך בין ישראל לחמאס הוא סכסוך חברתי־דתי עיקש ומתמשך. עיקשותו והתמשכותו נובעים מההתכתשות האלימה בין הצדדים. מאפייני עוצמת האלימות ותדירותה מביאים להתשה הדדית מתמשכת ללא אופק סיום. עיקשותו של הסכסוך גם מנציחה את התשתית הפסיכולוגית⁵⁶ של הצדדים לו ויוצרת ריחוק ביניהם, באופן שאינו מאפשר קיום תנאים להסדרתו. הסכסוך בין ישראל לחמאס צולב ומשולב עם סכסוכים אחרים, עם זירות אחרות ועם שחקנים נוספים⁵⁷ והוא נגזרת של הסכסוך הישראלי־פלסטיני. הסכסוך בין ישראל לחמאס מושפע מסכסוכים אחרים וגם משפיע עליהם.

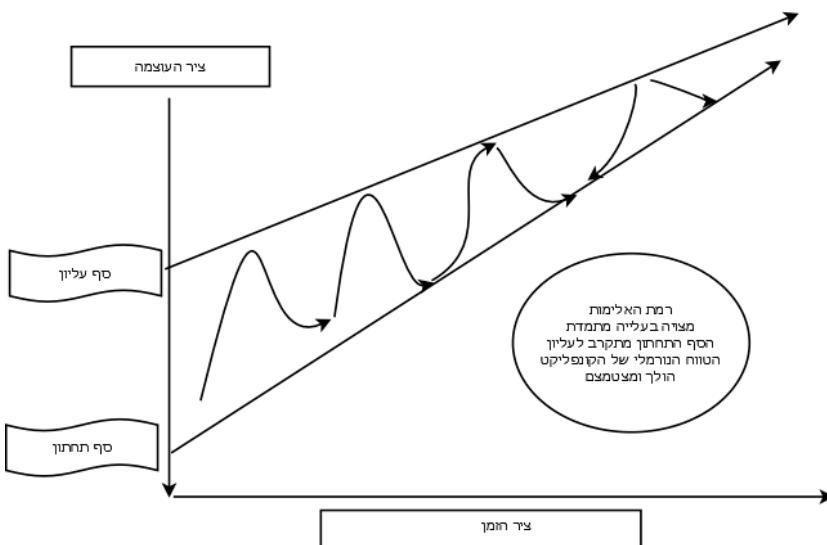
הסכסוך הישראלי־חמאסי הוא בעל מספר מישורים המתקיימים במקביל: יש לו ממדים משלימים ולעתים חופפים, שהבולטים בהם הם הצבאי, הפוליטי, האידיאולוגי, התרבותי, הדתי, הבין־לאומי והכלכלי. המרכזי והמשמעותי מכולם

הוא הממד הצבאי או ממד האלימות, והוא שתורם להתמשכותו של הסכסוך מבלי שסיומו נראה באופק.

לסכסוך בין ישראל לחמאס טווח תנודתיות "נורמלי" (NRR), שעל פני ציר הזמן יש לו סף עליון וסף תחתון של אלימות. כל אימת שנפרץ הסף העליון מופעלים כוחות במערכת האזורית והבין-לאומית לצורך הכלת העימות והשבתו לטווח ה"נורמליות". לחילופין, כל אימת שהעימות חוצה את סף האלימות התחתון פועלים כוחות מטרפדים (spoilers) מבית ומחוץ לצורך העלאת רמת האלימות והחזרת העימות לטווח ה"נורמליות" שלו.

רמת האלימות בסכסוך הישראלי-חמאסי והיקפה נמצאים בעלייה מתמדת על פני ציר הזמן בשל המאפיינים הצבאיים של העימות, ולפיכך ניתן להגדיר את הסכסוך כעימות אסימטרי בעצימות גבוהה. ניתוח מאפייניו של עימות זה בשנים האחרונות מצביע על כך שטווח היחסים ה"נורמלי" (NRR) של הסכסוך זו כמקשה אחת כלפי מעלה בערכי האלימות שלו ומשמר את התנודתיות ברמת האלימות בתוך טווח היחסים המתפתח. העלייה ברמת האלימות מתפתחת על פני ציר הזמן, והצדדים לעימות מסתגלים בהדרגה לרמת אלימות גבוהה יותר. לכאורה, באם לא יעשה דבר, ימשיך מבנה זה בהסלמתו כלפי מעלה. לפיכך, נדרש מהלך פרו-אקטיבי שיבלום את תנועת הטווח כלפי מעלה, וזאת באמצעות פעולה טרנספורמטיבית מפתיעה. הכרזת מלחמה, שלה יתרונות רבים (בצד חסרונות מסוימים), עשויה להתברר כפעולה טרנספורמטיבית כזו.

פיתוח של מודל ה-NRR, Azar (1985)

ישוב הסכסוך או ניהול ברמת אלימות נמוכה יותר מחייבים טרנספורמציה שלו. כדי להבטיח טרנספורמציה מבנית, יש לפעול לשינוי מבנה הכוח ברצועת עזה. משמעותו של שינוי זה היא החלשת חמאס והרלוונטיות שלו כגורם פוליטי, באופן שיאפשר כניסת שחקן אחר (דוגמת הרשות הפלסטינית) לנעליו, כגורם שלטוני שיפעל לשיקום הרצועה ולעיצוב תשתית אפשרית ליישוב הסכסוך או למיתונו. החלשת חמאס אפשרית באמצעות פגיעה משמעותית ביכולותיו ובתשתיותיו הצבאיות. מכיוון שעוצמתו הפוליטית של הארגון כגורם שלטוני נגזרת מעוצמתו הצבאית, פגיעה בעוצמתו הצבאית תוביל בהכרח לפגיעה בעוצמתו הפוליטית. טרנספורמציה של הסכסוך בין ישראל לחמאס באמצעות הכרזת מלחמה עשויה להתברר כהפתעה בסיסית.⁵⁸ היא עשויה לשבש את תודעת חמאס מן היסוד (בדומה לשינוי מהמעלה השנייה – שינוי של המערכת). מהלך שובר שגרה מסוג זה עשוי להוביל להיפוך הדינמיקה ביחסי הצדדים, ולכן גם לטרנספורמציה של הסכסוך ולשינוי במגמת ההתפתחות של הטווח הנורמלי שלו.

תרומתה האפשרית של הכרזת מלחמה לטרנספורמציה של הסכסוך ולאפשרות יישובו

הכרזת מלחמה פורמלית מטילה אחריות משותפת על הרשויות, ללא כל עמימות. בנוסף לכך, הכרזת מלחמה מיידעת את האומה כולה על כך שחיי האזרחים עומדים להשתנות וכי הם עומדים לשאת בנטל כבד. יתרון חשוב של הכרזת המלחמה נובע מכך שהרשות המבצעת מקבלת באמצעות הכרזה זו את הסמכות (והלגיטימציה) הפוליטית והמוסרית לנהל מלחמה בשם העם ולהפעיל את הכוחות הצבאיים לפי שיקול דעתה. זאת ועוד, הכרזת מלחמה מובילה ליצירת הליך פרוצדורלי מחייב, שבעצם התרחשותו עשוי למנוע פתיחתן של מלחמות מיותרות:⁵⁹ עצם הכרזת מלחמה יכולה להוביל את הצד האחר לשינוי מדיניותו, ואז הופכת הכרזת המלחמה, למעשה, לסוג של הרתעה. הדבר נובע מהעובדה שהמדינה הראתה כי היא מוכנה לעשות כל שביכולתה וכי היא מקצה את כל המשאבים הנדרשים לכך ומשנה את סדרי העדיפויות שלה בהתאם.⁶⁰ דוגמה לכך אפשר למצוא בהכרזת המלחמה של נשיא ארצות הברית, ג'ורג' בוש, על הטרור בשנת 2001. הכרזת הנשיא בוש הציבה את הרף ואת הקווים האדומים של האינטרסים של ארצות הברית, וכן פירטה את האמצעים שישמשו אותה להגנה עליהם. הכרזת מלחמה ללא מימושה בשל שינוי מדיניות בצד השני מביאה, אפוא, לחיזוק פוטנציאל ההרתעה, ובה בעת מבטאת שינוי בעמדות ובאמונות. ניתן לראות בכך פועל יוצא של תהליך למידה או ביטוי לבשלות⁶¹ של ההנהגה. הכרזת מלחמה גם יוצרת אמינות, מסייעת לגיוס האומה לתמיכה במהלך, ולכן ניתן לראות בה "פעולה קולקטיבית". מכאן גם עוצמתה ויתרונה.

הכרזת מלחמה של ישראל על חמאס תאפשר:

א. **ביטול ההיגיון הדואלי של לחימה תוך כדי המשך סיוע לשלטון חמאס.** בשלוש המערכות של ישראל עם חמאס ברצועת עזה (2008–2009, 2012, 2014) המשיכה מדינת ישראל להעביר לרצועה, הלכה למעשה, באמצעות אותו ארגון טרור, חומרי גלם, דלק, חשמל ומים, לצד סיוע הומניטרי. אלה שיפרו ומשפרים את יכולת העמידה של חמאס מול ישראל, מחלישים את ההתנגדות לו מבית ומארכים את משך הלחימה.

ב. **העברת הזירה מריכוזי אוכלוסייה לחזית מוגדרת.** האתגר הגדול הניצב כיום בפני צה"ל, בניגוד לאתגרים העומדים בפני צבאות מערביים אחרים, הוא מלחמה באויב המקריב את אנשיו שלו באופן מכוון, אכזרי וציני, בדרך המסייעת לו להציג את ישראל כמי שאינה בוחלת בהרג אזרחים תמימים.⁶² הכרזת מלחמה, מעצם הגדרתה, מטילה על היריב את האחריות להגדרת המרחבים האזרחיים כמרחבי לחימה, ואת האוכלוסייה האזרחית בה הוא משתמש – כמגן אנושי לשדה הקרב.

ג. **הפסקת הממושכות וההתשה של הסכסוך.** מרכיב הזמן הוא קריטי, והתשה לאורך זמן חושפת את חסרונה היחסי של ישראל כמדינה מערבית מפותחת מול יריב שהוא ארגון טרור. עימותים אלימים ארוכים יביאו לדלדול כוחותיה של ישראל, להתשה אזרחית ופוליטית ולפגיעה באמון האזרחים במדינה. כאשר התמשכות העימות האלים תפגע במשק הישראלי ובמורל האזרחים, ייפגעו "האמון והקהרנטיות במשולש ממשלה-צבא-אזרחים".⁶³ זאת, להבדיל ממדינה או מישות שאינה דמוקרטית, בה פועל משטר שאינו נהנה מאמון בוחרי ואינו חש חבות או אחריות כלפיהם.

ד. **לחימה במאפיינים שבהם יש לצה"ל יתרון מובהק.** רוב יחידות צה"ל נבנו והוכשרו למלחמה בעלת עצימות גבוהה ולתמרון, למרות שבפועל הן מוצאות את עצמן עוסקות בלחימה נגד טרור וגרילה כבר מאז שנת 1982.⁶⁴ לכן, באופן פרדוקסלי, דווקא מעבר ללחימה בעצימות גבוהה ובתמרון כתוצאה מהכרזת מלחמה יצמצם את הממד האסימטרי ויאפשר מימוש עוצמתו של צה"ל כצבא המדינתי.⁶⁵

ה. **לגיטימציה למדיניות הלוחמה בטרור ולשימוש בכוח.** האיסורים על שימוש בכוח, או הגבלת המידתיות בחוק הבין-לאומי, חלים לרוב במצבי עימות ולא במלחמה. מדינה המצויה במלחמה רשאית לעשות כל שביכולתה כדי להגן על עצמה בכפוף להגבלות. מרחב הפעולה הצבאי ואפשרויות התמרון רחבים ביותר במקום בו הוכרזה מלחמה, כיוון שאז אנו מצויים במצב בו השימוש בכוח צפוי, מותר ואף מתחייב. כאשר היריב הלא מדינתי, חמאס, אינו מסוגל לנצח במלחמה אך מנצח כבר שנים בעימות אסימטרי, הכרזת מלחמה עליו

תהפוך את החיסרון ליתרון.⁶⁶ הכרזה כזו גם תאפשר למדינת ישראל להילחם תוך הפעלת לחץ על הצד השני, מבלי שתידרש לספק דלק, חשמל, מים, מצרכי מזון ומרפא במקביל ללחימה ולמאמץ של חמאס לפגוע באוכלוסייתה ובתשתיותיה. אמנם, כבר כיום ההספקה שמעבירה מדינת ישראל לרצועת עזה היא מצומצמת למינימום הנדרש מבחינה הומניטרית, ובג"ץ אף הכיר בצורך של ישראל להתחשב בנסיבות היוצרות סיכון לחיי אדם ככאלו המשפיעות על כמות ההספקה שתעבור לצד השני;⁶⁷ עם זאת, האפקט של הכרזת מלחמה הוא אחר, שכן הכרזה כזאת מאפשרת הפעלת לחץ ממשי ואפקטיבי על אוכלוסיית היריב.

1. **מיקוד השיח בין הדרג מדיני והדרג הצבאי ושכלולו.** הכרזת מלחמה תחייב שכלול השיח האסטרטגי בין הדרגים המדיני והצבאי על המטרה המדינית⁶⁸ שממנו תיגזר המשימה הצבאית ועל הדרכים להשיגה, כלומר – היחס בין המטרה ובין האמצעים להשגתה.⁶⁹ יתרה מכך, אם נקבל את קביעתו של יהושפט הרכבי לגבי שימוש בדיפלומטיה ואסטרטגיה כשתי צורות פעולה המשלימות אחת את זולתה,⁷⁰ על ממשלת ישראל ליצור "ניגודיות משלימה" כלפי חמאס, ו"לאזן בין אסטרטגיה צבאית כוחנית, או מהלומה צבאית קשה לחמאס, לבין אסטרטגיה מדינית-דיפלומטית".⁷¹

2. **קביעת כללי משחק.** עד כה קבע חמאס את כללי המשחק בסכסוך עם ישראל ואפיין את אופי המלחמה עבודה (טרור והתשה). הכרזת מלחמה תגדיל את הסיכוי לכך שישראל תשיב את השליטה לידיה ותמצה את יתרונותיה: "צד אשר יכפה את סוג המלחמה שהוא נבנה לה יוכל לפעול ביעילות למימוש ייעודו, ואילו הצד השני יהיה פחות רלוונטי מלכתחילה".⁷²

3. **הכפפת המאבק בין הצדדים לדיני המלחמה.** חמאס מודע לעובדה שישראל ויתר צבאות המערב כפופים לדין הבין-לאומי, ולכן הוא עושה כל שביכולתו כדי לנצל את מה שנתפס כחולשה הגדולה ביותר של אויבו. ההנחה הבסיסית לפעולתו של חמאס היא שצבאות מערביים יפעלו לרוב בהתאם לדיני המלחמה, ולכן הוא עסוק במדיניות מכוונת של פעילות מחוץ לדינים אלה. זהו למעשה בסיס הדוקטרינה המבצעית של הארגון.⁷³ הכרזת מלחמה תכפיף את העימות לדיני המלחמה, שם יש יתרון פוטנציאלי לשחקן המדינתי, במקרה זה ישראל. עד כאן עמדנו על היתרונות המשמעותיים של הכרזת מלחמה, אך לא עסקנו בחסרונותיה. אנו ערים לחסרונות הגלומים בה, ובמיוחד להשלכות הכלכליות הכבדות שלה, בין השאר כתוצאה מתשלומי פיצויים נלווים;⁷⁴ איננו מתעלמים מהם, אך קצרה היריעה מלעסוק בהם במסגרת זו.⁷⁵

סיכום ומסקנות

מאמר זה ביקש לבחון האם הכרזת מלחמה יכולה להיות כלי לטרנספורמציה מבנית וקונטקסטואלית של הסכסוך העיקש והמתמשך בין ישראל לחמאס. שלושת הסבבים האלימים בין הצדדים מאז שנת 2008 לא הביאו את מדינת ישראל למיצוב אסטרטגי נוח ורצוי והתבררו כתנודות ספירליות בטווח ה"נורמליות" (NRR) של הסכסוך ביניהם, תוך קיבוע מגמה של עלייה בערך האלימות של הטווח. ישראל כלואה למעשה במציאות של עימות אסימטרי עם עוצמות גוברות של אלימות, שבו מצליח חמאס לקבע את פרדוקס העוצמה באופן שהופך את עוצמתה של ישראל לחולשה ואת חולשת הארגון לעוצמה. שינוי המציאות אליה נקלעה מדינת ישראל מצריך ביצוע פעולה פרו־אקטיבית שתהפוך להפתעה בסיסית כלפי חמאס, כך שיהיה בה כדי לכפות טרנספורמציה של הסכסוך ושינוי של המערכת.

ניסיון לבחון את תרומתה האפשרית של הכרזת מלחמה לטרנספורמציה של המבנה האסימטרי של הסכסוך באופן שיאפשר מקסום יתרונותיה של ישראל על פני חמאס, הביא אותנו לבחור בהרחבת ההגדרה המשפטית ובהתייחסות להכרזת המלחמה גם כאל טקס מעבר, שיש בו כדי לשנות תודעה ולעצב כללי משחק חדשים. השילוב בין ארבעה עולמות ידע שונים – המשפט הבין־לאומי, יישוב סכסוכים, אנתרופולוגיה ואסטרטגיה – מאפשר מיצוב מחדש של העימות האסימטרית בין ישראל לחמאס והתבוננות אחרת על אפשרויות ההתמודדות של השחקן המדינתי עם השחקן הלא מדינתי.

לצד החסרונות והבעייתיות שבהכרזת מלחמה, הצבענו על האפשרות שיש בה להיפוך המציאות ולאימוץ גישה פרו־אקטיבית, באופן שיש בו כדי לשמוט יתרונות מסוימים של השחקן הלא מדינתי הפועל בעימות אסימטרי. האמור מנוגד אמנם להיגיון האסטרטגי שהכווין את העשייה המדינית ואת המדיניות הישראלית כלפי חמאס עד כה, אך יש בו היגיון משלו. ההיגיון החלופי שמציע מאמר זה נשען על ההנחה שצמצום הממד האסימטרי בין שני הצדדים יקל על הכרעה בסכסוך במובן של החלשת הרלוונטיות והעוצמה הפוליטית של חמאס כגורם שלטוני, יסייע לשינוי מבנה הסכסוך במושגי יישוב סכסוכים, ויאפשר הכשרת התנאים להחלפתו של חמאס על ידי שחקן אחר, דוגמת הרשות הפלסטינית.

ניתוח המשמעויות במאמר זה הוא תיאורטי במהותו, בהיעדר מקרה קיים של הכרזת מלחמה. עם זאת, יש בניתוח זה, להערכתנו, כדי לאתגר את החשיבה, להעשיר את סל הכלים ליצירת טרנספורמציה של הסכסוך בין ישראל לחמאס, ולהניח תשתית להסדרת המערכת במובן של ניהול הסכסוך ברמת אלימות נמוכה יותר, ואולי אף סיומו או יישובו.

1 גיורא איילנד, "במלחמה כמו במלחמה", *דיעות אחרונות*, 4 באוגוסט 2014.

2 Colin Clark, "Obama To World: We're Back", *Breaking Defense*, September 12, 2014, http://breakingdefense.com/2014/09/obama-to-world-were-back/?utm_source=Breaking+Defense&utm_campaign=60f34e7ab4-RSS_EMAIL_CAMPAIGN&utm_medium=email&utm_term=0_4368933672-60f34e7ab4-408029065.

3 אלוף (מיל) ישראל זיו, למשל, סבור כי מדובר במלחמה. כך עולה מנאומו בכנס "מבצע צוק איתן – לקחים צבאיים ומדיניים", שנערך ב-29 בספטמבר 2014 במרכז בגין-סאדאת באוניברסיטת בראילן.

4 ראו למשל: Richard Behar, "The Media Intifada: Bad Math, Ugly Truths about New-York Times in Israel-Hamas War", *Forbes*, August 21, 2014, <http://www.forbes.com/sites/richardbehar/2014/08/21/the-media-intifada-bad-math-ugly-truths-about-new-york-times-in-israel-hamas-war>;

5 Efraim Karsh, *Hamas War Tactics: Attacks from Civilian Centers, Military - Strategic Information Section, Planning Directory, Israel Defense Force Palestinian Suffering Used to Demonize Israel*, a lecture at The Begin Sadat Center For Strategic Studies, Bar Ilan University, July 23, 2014.

6 ביולי 2007 הוביל שר הביטחון דאז, אהוד ברק, את הכניסת המדיני-ביטחוני להכרזת על חמאס כישות ביטחונית עוינת במטרה לנסות ולשנות את כללי המשחק בעימות אתו. אלא שהכרזה זו לא הייתה משפטית ובוודאי לא הכרזת מלחמה. מעבר לכך, מאז ההכרזה התנהלו שורה של מבצעים ברצועת עזה, במהלכם לא השתנו כללי המשחק בצורה משמעותית, ובוודאי שלא דמו לכללי משחק אפשריים מכוח הכרזת מלחמה.

7 John P. Lederach, "Conflict Transformation", in: *Beyond Intractability*, eds. Guy Burgess & Heidi Burgess (Boulder: University of Colorado, Conflict Research Consortium, 2003), <http://www.beyondintractability.org/essay/transformation/>

8 להרחבה ראו: קובי מיכאל, "פירוק הרצועה – האם יעד אפשרי או חלום באספמיה?" בתוך: "צוק איתן" השלכות ולקחים, ענת קורץ ושלמה ברום, עורכים (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, נובמבר 2014), עמ' 65–70.

9 ראו גם דבריו של אלוף (מיל) יאיר נוה בראיון ראשון על "צוק איתן" ועל ההתנהלות המקצועית בצה"ל: "אני חושב שהייתה תפיסה מדינית חדשה שהצבא לא התאים את התוכניות והמלאים אליה, ולא את ה'סטייט אוף מיינד' שלו. מה שקרה בפועל הפוך מאד שהצבא התכוון בשנים האחרונות. תוך כדי המבצע אמרו, בעצם, שאנחנו הולכים למלחמת התשה... אם אתה רוצה לשנות באופן דרמטי כל כך את תפיסת ההפעלה של הצבא, אתה צריך לעשות בשביל זה דיונים מסודרים בממשלה, להחליט מה המשמעויות הנגררות ולהיערך בהתאם, ולא להגיע בהפתעה למערכה של חמישים יום", עמיר רפפורט, *ISRAELDEFENSE*, 8 בינואר 2015, <http://www.israeldefense.co.il/he/content/%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8-%D7%A0%D7%95%D7%94-%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%90%D7%99%D7%95%D7%9F-%D7%A8%D7%90%D7%A9%D7%95%D7%9F-%D7%A2%D7%9C-%D7%A6%D7%95%D7%A7-%D7%90%D7%99%D7%AA%D7%9F-%D7%95%D7%94%D7%94%D7%AA%D7%A0%D7%94%D7%9C%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%9E%D7%A7%D7%A6%D7%95%D7%A2%D7%99%D7%AA-%D7%91%D7%A6%D7%94%D7%9C>.

- 9 פאול ואצלאוויק, ג'ון ויקלנד וריצ'רד פיש, **שינוי – עקרונות של יצירת בעיות ופתרון** (תל אביב: ספריית הפועלים, 1979).
- 10 Kobi Michael, "Limitations of Strategic Maneuver: The Israeli Case", *Infinity Journal* 1(4), 2011, pp. 12-16.
- 11 ברצוננו להודות לאל"ם (מיל) פנינה שרביט ברוך, מומחית למשפט בין-לאומי וחוקרת בכירה במכון למחקרי ביטחון לאומי, על הערותיה והארותיה לחלק זה של המאמר.
- 12 Jennifer K. Elsea & Richard F. Grimmett, *Declarations of War and Authorizations for the Use of Military Force: Historical Background and Legal Implications* (Washington D.C.: Congressional Research Service, March 17, 2011).
- 13 יהושפט הרכבי, **מלחמה ואסטרטגיה** (תל אביב: הוצאת מערכות, 1990).
- 14 יודגש כי קיים הבדל בין הכרזת מלחמה ובין שימוש בכוח. במסגרת מאמר זה אנו מבקשים לבחון את האספקט הטונספורמטיבי של הכרזת המלחמה עצמה, ולא את האספקט הטונספורמטיבי של השימוש בכוח. עם זאת, אנו נדרשים לבחינת הממד המשפטי של פעולת הכרזת המלחמה, שכן הבסיס לעריכתה הוא משפטי. על ממד זה אנו מוסיפים את הממד האנתרופולוגי ועורכים בחינה של הכרזת מלחמה כאסטרטגיה אפשרית.
- 15 United Nations, *Charter of the United Nations*, October 24, 1945, 1 UNTS XVI, <http://www.un.org/en/documents/charter/>; ראו גם: רובי סייבל, "החוק הבינלאומי במבחן המבצע בעזה", **עדכן אסטרטגי**, 11(4), 2009, עמ' 22–25.
- 16 יש מי שמכירים בזכות לשימוש בכוח מסיבות נוספות. להרחבה בסוגיה זו ראו: פנינה שרביט ברוך וברנדון ווינשטוק, "השימוש בנשק כימי נגד אזרחי סוריה – האם מצדיק התערבות כוחית?", **משפט וביטחון לאומי – סוגיות נבחרות**, מזכר 133, המכון למחקרי ביטחון לאומי, מארס 2014, עמ' 9–24, <http://d26e8pvoto2x3r.cloudfront.net/uploadImages/systemFiles/memo133989466909.pdf>
- 17 *Laws of War: Opening of Hostilities* (Hague III), October 18, 1907, entered into Force: January 26, 1910, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague03.asp
- 18 *Kellogg-Briand Peace Pact* (Treaty Providing for the Renunciation of War As an Instrument of National Policy, 46 Stat. 2343 (1929); TS 796; 2 Bevans 732) and the Charter of the United Nations: ממדיניות לאומית. המדיניות שהן צד לאמנה מתחייבות ליישב סכסוכים בדרכי שלום בלבד. אמנות אלו הן הצעד הראשון לשלילת הלגיטימיות של שימוש בכוח. עו"ד דניאל רייזנר מחמיר עוד יותר. לדעתו, אמנות אלו הפכו את הכרזת המלחמה לבלתי חוקית (בראיון שערכה אילנה קוורטין עם עו"ד רייזנר במסגרת עבודת הדוקטורט שלה, במשרדו בתל אביב ב-11 בדצמבר 2011).
- 19 Elsea & Grimmett, *Declarations of War and Authorizations for the Use of Military Force: Historical Background and Legal Implications*, p. 2.
- 20 להרחבה נוספת על דיני מלחמה ראו: David P. Cavalieri, *The Law of War: Can 20th Century Standards Apply to the Global War on Terrorism?* (Kansas: Combat Studies Institute Press, 2005); "החוק הבינלאומי במבחן המבצע בעזה", עמ' 22–25; הרכבי, **מלחמה ואסטרטגיה**; רפאל ביטון, "דיני המלחמה כמסגרת כוללת להסדרת הריגה מוסדית", **משפט וצבא י"ט**, תשס"ז, עמ' 245–323.
- 21 חוק יסוד: הממשלה, פורסם בספר החוקים ס"ה תשס"א מס' 1780 מיום 18 במארס 2001, עמ' 158, (ה"ח תשנ"ט מס' 2756, עמ' 72).

- 22 ביולי 2006, לאחר תקיפת ארגון חזבאללה בשטח ישראל, הגיש חבר הכנסת יוסי ביילין עתירה לבג"ץ נגד ראש הממשלה וממשלת ישראל למתן צו על תנאי שיחייב את הממשלה להכריז מלחמה בלבנון (בג"ץ 6204/06, 6235/06, 6274/06, **יוסי ביילין ואחרים נ' ראש הממשלה ואחרים**, court.gov.il). לטענת ביילין, ממשלת ישראל פעלה שלא כדין בכך שלא קיבלה החלטה לפתוח במלחמה על פי סעיף 40(א) לחוק יסוד: הממשלה, על אף שהייתה מצויה, הלכה למעשה, במצב מלחמה. עתירתו נדחתה. השופטת בייניש הבהירה בפסיקתה, בין השאר, כי לא קמה העילה להכרזה על פתיחה במלחמה לצורך החוק. היא גם הדגישה כי תנאי סעיף 40(א) לחוק יסוד: הממשלה התקיימו במלואם וכי הועברה הודעה לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, ולאחר מכן למליאת הכנסת, כנדרש בחוק. עוד ציינה השופטת בייניש כי תקנות לשעת חירום שהותקנו מכוח המצב מטפלות באפשרות לפצות את התושבים, וכי אין הכרח להכריז מלחמה כדי לטפל בזכאותם.
- 23 ג'ון ל' אוסטין, **איך עושים דברים עם מילים** (תל אביב: רסלינג, 2006).
- 24 יואב קני, "הכרזה", **מפתח** 1, 2010, עמ' 21–33.
- 25 ויקטור טרנר, **התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה** (תל אביב: רסלינג, 2004), עמ' 87.
- 26 **שם**, עמ' 152.
- 27 Don Handelman, *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events* (New York, USA & Oxford, UK: Berghahn Books, 1990), pp. 1-132.
- 28 **שם**, עמ' 11.
- 29 **שם**, עמ' 12.
- 30 ההוצאה לאור של כתב העת *Journal of Conflict Resolution* בשנת 1957 מסמלת את ייסודו של התחום.
- 31 להרחבה בנושא הגישות הקיימות לניהול ויישוב הסכסוכים ראו: Robert A. LeVine & Donald T. Campbell, *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior* (New York: Wiley, 1972).
- 32 Johannes Botes, "Conflict Transformation: A Debate over Semantics or a Crucial Shift in the Theory and Practice of Peace and Conflict Studies?", *The International Journal of Peace Studies* 8(2) (2003), http://www.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol8_2/botes.htm; Lederach, "Conflict Transformation
- 33 "The old paradigm of conflict resolution is clearly being revised, if not in the process of being replaced" (Botes, "Conflict Transformation: A Debate Over Semantics or a Crucial Shift in the Theory and Practice of Peace and Conflict Studies?").
- 34 "Introduction to Conflict Resolution: Concepts and Definitions", in: Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse & Hugh Miall, *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts*, 2nd ed. (Cambridge: Polity Press, 2005), pp. 3-31.
- 35 Botes, "Conflict Transformation: A Debate over Semantics or a Crucial Shift in the Theory and Practice of Peace and Conflict Studies?".
- 36 **שם**.
- 37 Lederach, "Conflict Transformation".
- 38 Louis Kriesberg, "Conflict Transformation", in: *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, 2nd ed., 2008, p. 407.
- 39 Botes, "Conflict Transformation: A Debate Over Semantics or a Crucial Shift in the Theory and Practice of Peace and Conflict Studies?".

- Raimo Väyrynen, in: Botes, "Conflict Transformation: A Debate Over Semantics or a Crucial Shift in the Theory and Practice of Peace and Conflict Studies?"; Ramsbotham, Woodhouse & Miall, *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts*, p. 205.
- Edward E. Azar, Paul Jureidini & Ronald McLaurin, "Protracted Social Conflict: Theory and Practice in the Middle East", *Journal of Palestine Studies*, 8(1), 1978, pp. 41-60.
- שם.
- הכלי מציג ציר שנע בין שיתוף פעולה ובין אלימות בעוצמה גבוהה (ציר ה-Y), במקביל לציר הזמן (ציר ה-X). אזאר טוען שניתן למקם כל סכסוך בגרף זה בתוך מה שהוא מגדיר "הטווח הנורמלי" של הסכסוך (על אף הפרדוקס). לדידו, סכסוכים שמתמשכים זמן רב ואינם פתירים נוטים להיות תנודתיים, ולכן שואפים לצאת מ"הטווח הנורמלי". עם זאת, כל יציאה מטווח זה תפגוש מנגנונים (מעין "שומרי סף") שתפקידם הוא להבטיח שהסכסוך יחזור לטווח ה"נורמלי" שלו. פירושו של דבר הוא שסטייה מהטווח (על ציר ה-Y) לכיוון הסלמה מעוררת בתורה סכנה אזורית, ואולי גם פגיעה באינטרסים של שחקנים בזירה הבין-לאומית, אך בכל מקרה מערערת את המערכת הבין-לאומית ולכן מולידה התערבות של המערך הבין-לאומי, שמחזירה את הסכסוך ל"טווח הנורמלי". מן הצד השני של הטווח, כל סטייה (על ציר ה-Y) לכיוון של שיתוף פעולה פוגשת לחץ מהמערך החברתי האמון על שמירת הסולידריות הלאומית והזהות החברתית המשותפת, שאינן מאפשרות שיתוף פעולה.
- Kobi Michael, "Who Really Dictates what an Existential Threat Is", *The Journal of Strategic Studies*, 32(5), 2009, pp. 687-713.
- Klaus, J. Gentzel & Torsten Schwinninghammer, *Warfare since the Second World War* (New Jersey: Transaction Publishers, 2000).
- חנו שי, "האתגר האינטלקטואלי במאבק נגד טרור פצצות אדם וטרור בלתי אנושי אחר", בתוך: **פצצה מתקתקת**, חגי גולן ושאל שי, עורכים (תל אביב: הוצאת מערכות, 2006), עמ' 167-177.
- "אסטרטגיה של התשה" מוגדרת כדרך פעולה צבאית בעלת מטרות מדיניות, שתפקידה הוא לשחוק הדרגתית את כושר הלחימה ומטרותה היא למנוע את האויב מלהכריע צבאית. הצד הנחות בעוצמתו יעשה כל מאמץ למשוך את העימות לאורך זמן, תוך רצון להקזיז דם, יצירת דה-לגיטימציה לצד החזק ושימוש מסיבי בלוחמה פסיכולוגית באמצעות התקשורת כדי לגרום להוגעה ולשחיקה מצטברות (בין "הכרעה" ל"ניצחון", עיונים בביטחון לאומי, גיליון 2, יולי 2001, המרכז לחקר הביטחון הלאומי, אוניברסיטת חיפה, והמכללה לביטחון לאומי).
- שי, "האתגר האינטלקטואלי במאבק נגד טרור פצצות אדם וטרור בלתי אנושי אחר".
- Ramsbotham, Woodhouse & Miall, "Introduction to Conflict Resolution: Concepts and Definitions", in: *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts*.
- Ilana Kwartin & Kobi Michael, "Declaration of: בהרחבה במאמר: מקרה הבוחן תואר בהרחבה במאמר: War – Between a Ceremony and a Strategy: The Case of Israel and Hamas in the Gaza Strip", *Journal of Politics and Law*, Vol. 6, No. 3, 2013, pp. 198-208.
- למרות שרצועת עזה אינה מוכרת כמדינה, מתקיימים בה ארבעת המאפיינים של אמנת מונטווידאו משנת 1931, המגדירים מדינה: טריטוריה מוגדרת, אוכלוסייה, שלטון ומדיניות חוץ עצמאית. מעבר לאלה, לשלטון חמאס ברצועת עזה גם יש כוח צבאי מאורגן וחמוש, לצד מנגנוני שיטור ואכיפה. ראו: *Montevideo Convention on the*

- Rights and Duties of States*, signed at Montevideo, 26 December 1933, Entered in to Force 26 December 1934, LNTS 19; 49 Stat 3097, 165
<http://ilsa.org/jessup/jessup15/Montevideo%20Convention.pdf>
- Robert I. Rotberg, "Failed States in a World of Terror", *Foreign Affairs*, July/August 2002, <http://www.foreignaffairs.com/articles/58046/robert-i-rotberg/failed-states-in-a-world-of-terror>.
- David Reilly, "The Two-Level Game of Failing States: Internal and External Sources of State Failure", *Journal of Conflict Studies*, Vol. 28, 2008, p. 17.
- דיוויד ריילי מצטט במאמרו הנ"ל את אסטרטגיית הביטחון הלאומית אל ארצות הברית לשנת 2002, <http://www.whitehouse.gov/administration/eop/nsc/>
- Reilly, "The Two-Level Game of Failing States: Internal and External Sources of State Failure", p. 17.
- דניאל בר-טל, "התשתית הפסיכולוגית-חברתית של סכסוכים בלתי נשלטים: המשווה", בתוך: לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה בישראל, דניאל בר-טל, עורך (ירושלים: הוצאת כרמל, 2007), עמ' 24-52.
- Louis Kriesberg, "Interlocking Conflicts in the Middle East," *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, vol. 3 (1980), pp. 99-119.
- צבי לניר, **ההפתעה הבסיסית – מודיעין במשבר** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1983).
- Gregory J. Sidak, "To Declare War", *Duke Law Journal*, 41, 1991, pp. 27-121, <http://scholarship.law.duke.edu/dlj/vol41/iss1/2>.
- שם.
- William I. Zartman, *Ripe for Resolution* (New York: Oxford University Press, 1985/1989).
- Richard Kemp, *International Law and Military Operations in Practice*, Paper presented at the Joint International Conference on Hamas, the Gaza War and Accountability under International Law, Center for Public Affairs, Jerusalem, July 2009.
- רון טירה, **המאבק על טבע המלחמה: מקלאוזביץ' לסקיפיו אפריקנוס ואנואר סאדאת, ועד לאויב המדינתי שהסתגל למלחמה נגד ה-RMA** (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2008, מזכר 96, עמ' 68.
- בועז זלמנוביץ, "היחידה הטקטית ללחימה בעימות המוגבל, הרעיון, תהליך הבחינה והניסויים", **מערכות**, 405, 2006, עמ' 28-33.
- ארז וינר, "הלחימה בטרור: במגע ישיר או בלחימה מנגד?", **מערכות**, 406, 2006, עמ' 22-27.
- "Armed opposition groups are not able to win a direct confrontation with the regular armed forces because they lack firepower, but they can win small local engagements, keep large numbers of regular forces tied up and, perhaps, prevent control by the armed forces of the whole territory" (A.P.V. Rogers, "Unequal Combat and the Law of War", *Yearbook of International and Humanitarian Law*, 7, 2004, pp 3-34).
- ראו עמדת המדינה ואישורה על ידי בג"ץ בבג"ץ 9132/07 אלבסיוני ואח' נ' ראש הממשלה ואח' ובבג"ץ 4258/08 גישה ואח' נגד שר הביטחון.
- ראו התייחסותו של סגן הרמטכ"ל לשעבר, אלוף (מיל') יאיר נוה, להיבט זה בהערת שוליים 9.
- The Joint Operation Environment (JOE), Distribution Statement A*, February 18, 2010, 69
<http://fas.org/man/eprint/joe2010.pdf>

- 70 הרכבי, **מלחמה ואסטרטגיה**.
- 71 קובי מיכאל, "חולשת המדינאות: מי באמת מעצב את אסטרטגיות הביטחון והשלום של ישראל ומדוע?", בתוך אפרים לביא (עורך), **השלכות על קבלת החלטות בנושאי ביטחון ושלום**, מרכז שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב, 2011, עמ' 45-50.
- 72 טירה, **המאבק על טבע המלחמה: מקלאוזביץ' לסקיפיו אפריקנוס ואנואר סאדאת, ועד לאויב המדינתי שהסתגל למלחמה נגד ה-RMA**, עמ' 68.
- 73 Kemp, *International Law and Military Operations in Practice*.
- 74 מוטי בסוק, "המדינה אינה מכריזה על המבצע בעזה כ'מלחמה' – וחוסכת מיליארדי שקלים", **דה-מרקר**, 30 ביולי 2014, <http://www.themarker.com/news/1.2391648>.
- 75 בין החסרונות של הכרזת מלחמה: (1) חוסר רלוונטיות במישור המדיני, כמו גם במישור המשפטי, מעצם נדירות השימוש בה. (2) הכרזת מלחמה עלולה להוביל לפילוג פנימי או לפאניקה רבתי, ולאזן דווקא להידוק השורות ולפטריוטיות בקרב הציבור מבית. (3) הכרזת מלחמה על ארגון טרור כמוה כהענקת לגיטימציה לגוף שמוגדר ומוכר ככזה. (4) חשש שהכרזת מלחמה פורמלית תביא למלחמה בפועל, שאחת מתוצאותיה במקרה הישראלי-חמאסי היא הכרעת חמאס וחזרתה של מדינת ישראל לשליטה אפקטיבית ברצועת עזה, כולל קבלת אחריות על האוכלוסייה האזרחית שם. להרחבה נוספת בעניין זה ראו: Kwartin & Michael, "Declaration of War – Between a Ceremony and a Strategy: The Case of Israel and Hamas in the Gaza Strip", pp. 198-208.

האסטרטגיה של דאע"ש במרחב הסייבר

גבי סיבוני, דניאל כהן, טל קורן

הצלחותיו של ארגון דאע"ש ("המדינה האסלאמית") כוללות שילוב של מרכיבים הקשורים זה לזה, באופן שמסייע לו לבסס את שליטתו באזורים נרחבים ולשמש כראש החץ הנוכחי של הג'יהאד העולמי. כמו כן יוצר דאע"ש איום הנובע מהעובדה שפעילי הארגון המחזיקים באזרחות של אחת ממדינות המערב עלולים לשוב למולדתם ולבצע שם פיגועי טרור. איום נוסף של דאע"ש קיים באפשרות של הפעלת "זאבים בודדים" לביצוע פיגועי טרור ביעדים ברחבי העולם המערבי. מטרתו של מאמר זה היא לבחון מהו מודל ההצלחה של דאע"ש – ארגון שהשתלט כאמור על אזורים גיאוגרפיים רבים, ותופס מקום מרכזי בתודעה הציבורית ברחבי העולם. המאמר ינסה להעריך את האסטרטגיה הייחודית של הארגון, המשלבת שני מרכיבים מרכזיים הקשורים ביניהם: שימוש נרחב במדיה החברתית מצד אחד ואכזריות קיצונית ומוחצנת מצד שני.

מילות מפתח: המדינה האסלאמית, דאע"ש, מדיה חברתית, עיראק, סוריה, טרור.

הקדמה

בחודש מאי 2004 פרסם אתר אינטרנט אסלאמי קלטת וידאו בה נראית הוצאתו להורג בבגדאד של האזרח האמריקאי ניק ברג. בסרטון נראה ברג כשהוא לבוש בבגדי אסיר כתומים (כמדי האסירים בכלא גואנטנמו) ומוצא להורג על ידי עריפת ראשו בידי מנהיג "אל־קאעידה" בעיראק, אבו מוסעב א־זרקאווי. סרטון זה קיבל

ד"ר גבי סיבוני הינו חוקר בכיר וראש תכנית ביטחון סייבר במכון למחקרי ביטחון לאומי. דניאל כהן הינו עמית מחקר ומתאם תכנית ביטחון סייבר במכון למחקרי ביטחון לאומי. ד"ר טל קורן הינו חוקר בתכנית ביטחון סייבר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

משמעות היסטורית מצמררת עשר שנים לאחר מכן, עם פרסום הקלטת שתיעדה את הוצאתו להורג בעריפת ראש של האמריקאי ג'יימס פולי, הפעם על ידי פעיל דאע"ש – הארגון שהמשיך את דרכו של אֶזֶרְקָאוּוי. ההבדלים המרכזיים בין שני הסרטונים הם שעורף ראשו של ג'יימס פולי מדבר במהלך הסרטון באנגלית והוטה, שהסרטון על הריגת פולי הוא ברמה גבוהה ושנעשה שימוש במדיה ובמדיה החדשה להפצת המסר שבו בצורה ויראלית לכל קצות העולם. כך נוצרה בעיני המתבונן במדינות המערב תחושה של זעזוע ממראה השבוי המובל לשחיטה. התברר שלא רק הקורבן יכול להיות "השכן ממול", אלא גם השוחט.

ארגון דאע"ש עושה שימוש במאפייני עידן המידע ו"הכפר הגלובלי", בהם טושטשו המחיצות בין מציאות לדמיון, וכן באמצעים הטכנולוגיים הנגישים כיום לכל. זאת, הן כדי לקרוא לתומכיו במערב לקיים את ההיג'רה (הגירה למדינה האסלאמית) והן כדי לעודד אותם לג'יהאד, או, כפי שהתבטא לוחם הארגון ממוצא קנדי: "לארוז את המזוודות או להכין את מטעני החבלה".¹

לוחמה פסיכולוגית בשירות ארגוני הטרור אינה תופעה חדשה. קרלוס מְרִיגָלָה, מאבות הטרור המהפכני המודרני, פרסם בשנות השישים של המאה העשרים את "המדריך הזעיר למלחמת גרילה", בו התייחס למלחמת העצבים וללוחמה הפסיכולוגית. לטענתו, ממשלות יהיו תמיד בעמדת נחיתות בהתמודדות עם לוחמה פסיכולוגית אותה מפעיל ארגון טרור, וזאת כתוצאה מהשקעה של משאבים רבים בסיכול ובצנזורה. על פי מריגלה, השקעה זו נדונה לכישלון.² האתגרים והאיומים בעידן הדיגיטלי והמדיה החדשה משתנים כתוצאה מהמרחבים החדשים בהם יכול ארגון הטרור לפעול לקידום מטרותיו הפוליטיות. ארגון דאע"ש, כדוגמה, פועל בצורה רחבה במרחב הווירטואלי, תוך שימוש בלפטפורמות מדיה חדשה המקשות על צנזורה מדינתית. המדינה הבאה להתגונן מפני התופעה של שימוש במדיה החדשה למטרות טרור נמצאת בעמדת נחיתות, ולכן המענה שלה לאיום חייב להיות בכלים חדישים ועדכניים.

גל הפיגועים הספונטניים של "זאבים בודדים" בארצות הברית, קנדה, אוסטרליה, מדינות אירופה וישראל ממחיש את הקשר הסימביוטי הנרקם בין קריאת דאע"ש לגיוס לשורותיו, התעמולה שהוא עושה ופעולות הטרור שלו נגד אזרחי המערב, ובין פלטפורמות התקשורת השונות אותן מאפשר המרחב הווירטואלי. קשר זה ניכר היטב ומתמזג בצורה ישירה בפעולות טרור של "בוגרי סוריה ועיראק" ששירתו בדאע"ש, השבים למדינות האם שלהם. דוגמה לכך היא הפיגוע במוזיאון היהודי בבריסל במאי 2014, שבו נרצחו בני הזוג הישראליים מירה ועמנואל ריבה על ידי מהדי נמוש, אזרח צרפתי ממוצא אלג'ירי שחזר למדינת האם שלו לאחר לחימה בשירות הג'יהאד בסוריה. קשר זה מתבטא גם בפעולות טרור מקומיות לא מאורגנות הנעשות בהשפעת דאע"ש ובהשראתו. דוגמאות לפעולות

כאלו הם פיגועי דריסה וירי שנעשו בקנדה וניסיונות לפיגועים באמצעות עריפת ראשים שנעשו באוסטרליה ובארצות הברית.

דאע"ש מפעיל מנגנוני הסברה, גיוס ותעמולה במרחב הווירטואלי, כולל הוצאה לאור של מגזינים וסרטונים המופקים ברמה גבוהה, מאפשר סיקור תחת מגבלות על ידי המדיה הבין-לאומית ומוֹכֵר ברשת מותגים עם סמל הארגון. פעילי דאע"ש אף מתעדים ומשתפים את רשמיהם ברשתות החברתיות. שיטת פעולה זו, הכוללת שקיפות ומוחצנות, משתלבת במהלך האסטרטגי הנוכחי של הארגון – הכנה לפעילות טרור גלובלי על ידי גיוס פעילים זרים והקמת תאי טרור חדשים ברחבי העולם.³

בדומה לטקטיקה ארוכת ימים אותה אימצו קבוצות מהפכניות, גם ארגון "המדינה האסלאמית" אימץ את הרעיון של תעמולה על ידי מעשה, שבה אלימות ותקשורת מוזגו לצורך השגת אפקט מרבי של תעמולה ואלימות, וכל זאת לשם העברת מסר פוליטי. הייחוד של דאע"ש הוא בשילוב בין פלטפורמות הפצה במדיה ובמדיה החדשה להצגת אכזריות קיצונית ומוחצנת.⁴ פלטפורמות אלו מהוות ספקטרום חדש של "מלחמה רשתית" המנצל את מהפכת המידע לתועלת ארגון הטרור. דאע"ש עושה שימוש גם ב"תעמולה הופכית" (reciprocal propaganda), וכולל בה תמונות וזוועה המתעדות את מעשה הטרור (דוגמת סרטוני עריפות הראשים) ונועדות ליצור פחד וחרדה בציבור הרחב. כן הוא משתמש בסוג זה של תעמולה ככלי להשפעה על מקבלי החלטות במערב.

מאמר זה מנסה לבחון את האסטרטגיה הייחודית של ארגון דאע"ש, המשלב שני מרכיבים מרכזיים הקשורים זה בזה: שימוש נרחב במדיה החברתית מצד אחד ואכזריות קיצונית מוחצנת מצד שני – מרכיבים שבעזרתם הוא הצליח לכבוש בהצלחה אזורים גיאוגרפיים רבים ולחדור לתודעה הציבורית העולמית באופן חסר תקדים.

הצלחותיו של דאע"ש, שהתבסס בשנה האחרונה בעיראק ובסוריה והקים תשתית ארגונית בצפון אפריקה ובחצי האי סיני, כוללות שילוב של מרכיבים הקשורים זה לזה, באופן שמסייע לארגון לבסס את שליטתו באזורים נרחבים ולשמש כראש החץ של הג'יהאד העולמי. הארגון מהווה איום על יציבותם של משטרים ערביים במזרח התיכון, כמו סעודיה, ירדן ולבנון, ולצד זאת הוא מהווה איום באמצעות פעיליו המחזיקים באזרחות של מדינות המערב ועלולים לשוב למולדתם ולבצע בה פיגועי טרור, וכן על ידי עידוד מפגעים ספונטניים לבצע פעולות טרור ביעדים במערב. המדיה והאלימות משמשות את דאע"ש בערבוביה, הן להפחדה של אויבים הנמצאים בקרבה למרחב הפעילות שלו והן לגיוס פעילים ותומכים. ההפחדה ומאמצי הגיוס מתרחשים על רקע קרבה פיזית למדינות, הדמוקרטיות במערב, וכוללים שימוש נרחב במדיה החברתית ובאמצעי התקשורת,

לצד הפגנת אכזריות קיצונית מוחצנת בממדים שלא נודעו כמותם עד היום. כאמור, מרכיבים אלה משולבים זה בזה, אולם הפניה לקהל יעד מערבי והקרבה אליו, הן בממד הפיזי (הקרבה לאירופה) והן בפניה לגיוס תומכים מאותן מדינות, יוצרות משוואה המשלבת תחושת פחד פרימיטיבי עמוק בקרב כלל הציבור מצד אחד, עם משיכה רבה בקרב קהל התומכים הפוטנציאלי מצד שני.

מאמר זה טוען, כאמור, שההצלחה הרשתית של דאע"ש נובעת מתוך הקשר בין השימוש באכזריות קיצונית מוחצנת ובין השימוש במרחב הקיברנטי להפצת מסרים פנימה (למרחב השליטה וההשפעה שלו) והחוצה (למדינות המערב), לצורכי גיוס והפחדה. כל זאת, כפי שצוין לעיל, על רקע קרבה פיזית למערב ויצירת תחושות פחד עמוקות מפני הצפה של המדינות המערביות במפגעים ובתומכי הג'יהאד העולמי.

השימוש המושכל שעושה דאע"ש ברשתות החברתיות נועד להעביר מסרים ממוקדים לקהלי יעד ספציפיים. קהלי יעד חשובים בראיית הארגון הם קהילות מוסלמיות במדינות המערב ובאסיה. האסטרטגיה התקשורתית של דאע"ש הצליחה למצב את הארגון כאויב המרכזי של המערב, למתג אותו כראש החץ במאבק של הג'יהאד העולמי ולזכות בתמיכה בקרב ציבורים ערביים ומוסלמים, ארגונים ג'יהאדיסטיים וקהילות מוסלמיות במערב.⁵

מערכת התעמולה והגיוס של דאע"ש

ארגון דאע"ש, בדומה לארגון "אל-קאעידה" בתחילת דרכו, הכיר בעובדה כי הוא חייב לפעול במספר חזיתות בריזמנית במלחמתו נגד "הכופרים". הארגון רואה את השימוש באסטרטגיה התקשורתית "כמייצגת שני שלישים מהקרב",⁶ ובמלחמה על התודעה – מהלך חיוני ומשלים לפעילותו.⁷ החשיבות של המדיה על צורותיה השונות כאמצעי להשפעה ולהשגת תמיכתם ואהדתם של מיליוני מוסלמים ברחבי העולם ניכרת היטב בפעולותיו של דאע"ש ובמשאבים הרבים שהוא משקיע לשם כך. האינטרנט והרשתות החברתיות הם האמצעי העיקרי להפצת האידיאולוגיה והמסרים הפוליטיים של הארגון, וכן לגיוס מתנדבים זרים ומימון, וכל זאת תוך שליטה מוקפדת על המידע המתפרסם מאזורי הקרבות ושחרורו בצורה מבוקרת. דאע"ש עושה שימוש במספר פלטפורמות מקוונות,⁸ דוגמת "מוסד אל-פרקאן להפקה הסברתית",⁹ המשמש כזרוע התקשורתית הרשמית של הארגון ומנהיגיו, וכן "סוכנות אל-אעת'צאם להפקת מדיה", הפועלת בשנתיים האחרונות להפקת סרטונים של דאע"ש ולהפצתם ברשתות החברתיות. זרוע תקשורתית נוספת של דאע"ש הוא אתר אינטרנט הנקרא "מרכז אל-ח'יאת לתקשורת", הפונה בעיקר לקהל יעד מערבי. "מרכז אל-ח'יאת לתקשורת" מחזיק חומר רב על דאע"ש, ובו נאומים וסרטונים המתורגמים ליותר מעשר שפות. האתר, שכאמור פונה למערב

ולקהל יעד שאינו דובר ערבית, משלב תכנים וחומרים מגוונים בקטעי וידאו חדשים ומוסיף כתוביות לקטעי וידאו קיימים. כן יש בו מאמרים, דיווחי חדשות ותרגום מסרי ג'יהאד. איכות האתר גבוהה והוא נבנה ככל הנראה על ידי צוות המנוסה בהפקת חומרי תקשורת לקהל מערבי.

כאמור, דאע"ש מפין ברשת סרטי תעמולה רוויים בדם, שבהם הוא מציג לראווה את הטקטיקות האכזריות שבהן הוא עשה שימוש במהלך כיבושיו בסוריה ובעיראק, תוך התרברבות על אוזלת ידם של אויביו. אחד מסרטי התעמולה של דאע"ש, שפורסם בספטמבר 2014 כסרט תיעודי וערוך בצורה מקצועית, הוא "להבות המלחמה: המאבק רק החל" (*Flames of War*)¹⁰, שמטרתו היא להעביר מסר ברור שנועד להרתיע פעילות של ארצות הברית נגד הארגון. הסרט בן 55 הדקות עושה שימוש בדימויים רומנטיים המעוצבים בקפידה, תוך שילוב אלמנטים של פיצוצים, קרבות, חיילים אמריקאיים פצועים וכאלה שעומדים להיהרג, רטוריקה אנטי אמריקאית, קטעים ערוכים בהילוך איטי של הוצאות להורג וקטעי ארכיון של מנהיגי המערב. לצד האלמנטים המתוחכמים המשולבים בסרט, כלולים בו כאלה שמטרתם היא ליצור אשליות (גודל, תמונות מעוותות, העצמת הנואמים, נאום לאור לפידים), והם מזכירים במידת מה את סרט התעמולה שהופק בגרמניה הנאצית כסרט דוקומנטרי על ידי לני ריפנשטאהל ב-1934 – "ניצחון הרצון" (*Triumph des Willens*)¹¹.

הסרט "להבות המלחמה" אינו היחיד שהופק על ידי דאע"ש. הוא מצטרף לשורה ארוכה של סרטים של הארגון הערוכים באופן מקצועי ומתעדים פיגועי תופת, התקפות טרור והתנקשויות באנשי ממשל, צבא וכוחות הביטחון בעיראק. דוגמה לכך היא הסדרה הפופולרית בת ארבעה חלקים, שחלקה הראשון הופץ כבר ביוני 2012, בשם "צחצוח החרבות" (*The Clanging of the Swords*), הזוכה לחשיפה רבה בפלטפורמות המקוונות של תומכי הג'יהאד העולמי ובאמצעי המדיה השונים (טוויטר, פייסבוק).¹² ניתוח מקיף של החלק הרביעי של "צחצוח החרבות" (שפורסם ב-17 במאי 2014) נעשה על ידי ניקו פֶּרוֹנְצ'ה וארי פֶּישר באתר *Jihadica*. הניתוח מציג את רמת התחכום של דאע"ש בשימוש במדיה החברתית ובטכנולוגיות להפצת מידע בפלטפורמות שונות: טלפונים סלולריים (שהם הפלטפורמה המועדפת על הארגון, במיוחד השימוש באפליקציה Twitter for Android), טאבלטים, פייסבוק ואתרים לשיתוף קבצים (archive.com, justpaste.it). זאת, תוך שימוש בגודל ובפורמט שונים, באיכות משתנה של הסרט ובמגוון שפות (ערבית, אינדונזית, אנגלית, גרמנית, יפנית). אין זה מפתיע שהחלק הרביעי של "צחצוח חרבות" שוחרר לפרסום ביום שבת, מתוך כוונה שהאתרים השונים יתקשו לחסום את הפרסום בשל כך שמרבית עובדי החברות יהיו ביום מנוחה

מעבודה.. ואכן ב־24 השעות הראשונות לאחר פרסום הסרטון היו קרוב ל־60,000 צפיות בו (הזמן הממוצע לצפייה היה 17 דקות).¹³

בנובמבר 2014 פורסם סרטון על עריפת ראשיהם של 22 שבויים סוריים. ניתוח הסרטון, שנעשה על ידי ארגון TRAC וגוף המחקר Quilliam, מצביע על כך שהפקת הסרטון נעשתה בצורה מקצועית, כולל שעות צילום רבות, שימוש במצלמות HD ועריכה מהוקצעת. הערכת מבצעי הניתוח היא שעלות הפקת סרטון כזה היא כ־200,000 דולר.¹⁴ הפקת הסרטון מצביעה על רמת האכזריות והתחכום של העושים במלאכה בארגון דאע"ש: הסרטון אינו תיעוד גרידא של הוצאה להורג, אלא תוכנית "ריאליטי" של הוצאה להורג המונית, המבוצעת כולה על ידי לוחמי "חוק" שהתגייסו לארגון, המוציאים להורג את "הניצבים" תוך כדי מהלך הסרטון. שיטה זו מצביעה פעם נוספת על החשיבות שדאע"ש מקנה לשימוש במדיה ואת ההבנה העמוקה של הארגון את מידת ההשפעה שיש לסרטון כזה על צופים משני סוגי האוכלוסיות שתוארו לעיל – במערב ובקרב המועמדים לגיוס: יצירת תחושה של משיכה "רומנטית" אצל מתגייסים פוטנציאליים ויצירת תחושות של פחד ובעתה בקרב אזרחי מדינות המערב.

בארגון דאע"ש מבינים שאין להסתמך רק על התכנים האלימים, אלא יש להראות גם פנים נוספות של החיים בצלה של המדינה האסלאמית. מכיוון שחלק מהפרסומים של הארגון נועד לגייס מתנדבים חדשים לאזורי הלחימה ממדינות המערב וממדינות לא ערביות אחרות, עושה דאע"ש שימוש ב"מרכז אל־חיאית לתקשורת" להפצת סרטונים מקוריים תחת הכותרת "Mujatweets", שמטרתם היא להראות כי החיים תחת המדינה האסלאמית הם שלווים וגורמליים. זאת, כאמור, כדי להקנות לדאע"ש פן חיובי שיטשטש את התדמית הנוקשה שלו כארגון רצחני, וכן למשוך קהלים נוספים להצטרף לשורותיו.¹⁵

בנוסף לכך ניתן למצוא באתר של "מרכז אל־חיאית לתקשורת" סדרה של מאמרים המפורסמים כמסמכי PDF, המזכירה את המגזין המקוון Inspire של "אל־קאעידה". תכליתם של מאמרים אלה היא להראות ולהדגיש את הצלחת דאע"ש בשדה הקרב ולהציג לוחמים בולטים של הארגון. חלק מקטעי הווידאו המופיעים באתר נועדו להשפיע על דעת הקהל, בין השאר באמצעות סצנות של חלוקת מזון, טיפול רפואי ומתן צדקה. הסרטים כוללים כתוביות באנגלית ומיועדים לבעלי מקצוע מערביים הנקראים לבוא ולסייע בהקמת המדינה האסלאמית. דאע"ש גם מוציא לאור פרסום בשם IS Report, המתאר, בין השאר, הקמה של מערך להכשרת אימאמים וכולל מאמרים באנגלית, פסקי הלכה, תמונות של הוצאות להורג ותמונות של ניצחונות בשדה הקרב.¹⁶

בנוסף לגופי התקשורת של דאע"ש המפיצים את פרסומי הארגון באינטרנט, מפיץ הארגון מספר מגזינים אינטרנטיים, שהחשוב והעיקרי ביניהם הוא כתב העת

"דאביק" (*Dabiq*),¹⁷ הדומה בעיצובו למגזין *Inspire* של "אל-קאעידה". הגיליון הראשון של "דאביק" פורסם ביולי 2014 במגוון שפות וכולל חמישים עמודים. חלקו העיקרי, "The Return of the Khilafah", נועד לשכנע את קוראיו בלגיטימיות של החליפות שעליה הכריז מנהיג דאע"ש אבו בכר אל-בגדאדי, תוך שהוא קורא למוסלמים מכל העולם לבוא "למדינתם הטבעית" ולחיות תחת הנהגתו. שלושת הגיליונות הנוספים של כתב העת פורסמו במהלך החודשים ספטמבר-אוקטובר 2014, וכוללים ציטוטים והתבטאויות של בכירי דאע"ש, חדית'ים הנותנים לגיטימציה לעבודות של מי שנתפסו כ"שלל מלחמה", מידע על בניית המדינה האסלאמית, קריאה להרג "צלבנים", הצדקה של הוצאות להורג ועוד. פעילות הסברתית נוספת של דאע"ש, שנועדה לקהילות מוסלמיות המתגוררות מחוץ לאזורי הלחימה בסוריה ובעיראק, מוצאת ביטוי במגזין החדשות האינטרנטי "חדשות המדינה האסלאמית", המתפרסם בשפה האנגלית וכולל דיווחים שוטפים על הארגון ודברי הגות אסלאמית סְלִפִּית־ג'יהאדיסטית.¹⁸ בנוסף לכך, דאע"ש מנהל פורומים ואתרי חדשות רשמיים באינטרנט בשפה הערבית, דוגמת "במת דבר הג'יהאד" ("אל-מִנְבֵּךְ אל-אעלאמי אל-ג'יהאדי"),¹⁹ הכוללים תכני תעמולה שונים הנוגעים לדאע"ש.

השימוש של דאע"ש ברשתות חברתיות מאפשר לארגון לגייס תמיכה רחבה של ציבור רדיקלי מוסלמי צעיר בארצות המוצא שלו, וכן במערב, וזאת באמצעות העברת מסרים ממוקדים. בעוד שהתקשורת והעברת המסרים בין ארגוני הג'יהאד העולמי ותומכיהם, דוגמת "אל-קאעידה", נעשו לרוב במחשכים וברשת שאינה נגישה לכל, וכן במסגדים, בהפצת עלונים ובאתרי אינטרנט המיועדים לכך,²⁰ דאע"ש בחר לפעול בגלוי בערוצי המדיה החברתית, לרבות יוטיוב, טוויטר ופייסבוק, וכן ברשתות חברתיות אחרות, פחות ידועות, הפונות לקהל יעד מערבי ולקהילות מוסלמיות במערב (למשל, האתרים: VK, Diaspora).

דאע"ש מציף את הרשתות החברתיות בחומרים גרפיים אכזריים במיוחד, הכוללים עינויים, הוצאות להורג המוניות, עריפת ראשים, צליבת אנשים ועוד. כאמור, זהו רק חלק מהתמונה הרחבה, והשימוש שעושה הארגון ברשתות החברתיות משרת מספר מטרות נוספות, כגון: לוחמה פסיכולוגית ויצירת אפקט של הרתעה הן על קהל היעד הספציפי באזורי הקרבות והן על דעת הקהל המערבית; הפגנת נוכחות ודימוי של גודל כדי ליצור מצג כאילו הארגון גדול יותר משהוא למעשה; הפצת אידיאולוגיה; גיוס מימון; קריאה למתנדבים להצטרף לג'יהאד, תוך שימוש בסרטונים ובראיונות עם מוסלמים מאוסטרליה, מאירופה ומארצות הברית.

השימוש של דאע"ש ברשתות החברתיות מגיע לרמת תחכום גבוהה, והמסרים האכזריים והתעמולתיים שלו נעשים באופן הדוחק הצדה את המאמצים

התקשורתיים של הארגונים המתחרים, דוגמת "אל-קאעידה" ונגזריו. כך, למשל, דאע"ש השתמש באפליקציה הפועלת ברשת טוויטר בשם "שחר הגאות השמחה" (Dawn of Glad Tidings). אפליקציה זו הייתה עד לא מזמן נגישה להורדה בחנות הורדת היישומים של גוגל (Google Play Store) ואפשרה הצגת פוסטים אוטומטיים של חשבונות של תומכי הארגון. אמצעי נוסף בו עושה דאע"ש שימוש הוא האשטאגים (Hashtag) למיניהם, הנמצאים ברשתות החברתיות טוויטר, גוגל ופייסבוק.²¹ דאע"ש משתמש ב"Hashtag Hijacking", שהינה שיטה פשוטה יחסית לשתול מילים פופולריות, ובכך הוא מבקש לזכות בתשומת הלב של אנשים המחפשים תוכן מסוים. דוח מיוחד שפרסמה לאחרונה חברת ZeroFox מצביע על כך שדאע"ש עושה שימוש בטכנולוגיות מתקדמות כדי לנצל רשתות מחשבים שבהן הוא מחדיר נזקות (בוטים) כדי לקדם קמפינים שלו. בנוסף לכך, דאע"ש מפין משחקי מחשב הכוללים אימונים והכנות לשדה הקרב, שנועדו לגייס מתנדבים ותומכים בארגון. כזה הוא, למשל, הקדימון למשחק מחשב הקרוי *Jihad Simulator*, בו המשחקים מדמים חטיפה של כלי רכב צבאיים ופיצוצם, וכן ירי לעבר בתי ספר.²² המשחקים מאפשרים רמת תקשורת גבוהה (ניהול שיחות באמצעות טקסטים, מצלמות רשת, אוזניות ומיקרופונים) ויוצרים תשתית גיוס ואימון נוחה ורחבת היקף.²³ ניסיונות של מדינות במערב לסגור חשבונות של דאע"ש ותומכיו ולצנזר את תוכן הפרסומים של הארגון ברשתות החברתיות כמעט ואינם מצליחים. רשת הטלוויזיה CNN פרסמה לפני מספר חודשים ידיעה לפיה הרשת החברתית פייסבוק פועלת לעצור את השימוש של דאע"ש בה, אך עד כה ללא הצלחה.²⁴

דאע"ש יוזם קמפינים תקשורתיים גדולים כחלק ממסע תקשורתי ממומן ומתוזמן היטב שנועד לעודד הצטרפות לשורותיו ולאיים על ארצות הברית ובעלות בריתה לבל יתערבו בנעשה בעיראק. כזה הוא הקמפיין בעל הכותרת "מיליארד מוסלמים תומכים במדינה האסלאמית", שיזם דאע"ש ב־19 ביוני 2014 באמצעי המדיה השונים. הקמפיין זכה להצלחה ולגילויי תמיכה ברחבי העולם, שפורסמו על רקע צילומים של אתרים שונים ובהם הר הבית בירושלים, מגדל אייפל בצרפת, ה"ביג בן" בלונדון ובירות שונות בצפון אמריקה, באירופה ובאסיה. דאע"ש גם מוכר מזכרות (חולצות, מחזיקי מפתחות, חיילי צעצוע וחפצים אישיים) המשמשות אותו למטרות תעמולה וכמקור הכנסה נוסף.

לוחמה פסיכולוגית

"תיאטרון הטרור" האכזרי, בו עושה שימוש ארגון דאע"ש כחלק מהסימביוזה המסוכנת בין הטרוריסטים תאבי ההכרה והחשיפה ובין התקשורת רודפת הרייטינג והלהוטה אחרי המחזות האלימים והמרתקים שיוצרים אירועי הטרור,²⁵ אינו תופעה חדשה. הוא חלק מאסטרטגיה רציונלית שתכליתה הוא להעביר מסר

שעיקרו פסיכולוגי. במובן זה, השימוש של דאע"ש וארגונים דומים לו בטרור נגד אזרחים בריטיים ואמריקאיים הוא "בעיקר סמלי ותעמולתי".²⁶ מאפייניו במקרה זה שונים ממה שהורגלנו עד כה, וזאת לאור האכזריות הרבה והלא אנושית אותה נוקט דאע"ש והשימוש המקיף שלו במרחב הקיברנטי (הרשתות החברתיות) להפצת תכנים אלה. מטבע הדברים, אכזריות זו של הארגון יוצרת אווירה של עניין ומודעות בין-לאומית מתמשכת, מעבירה מסרים, מעלה אותם לסדר היום של הציבור ושל מקבלי ההחלטות, מסייעת לקידום תדמיתו של דאע"ש ויוצרת אהדה למניעיו, תוך הצטיירויות כצד הקורבן, ולעתים תוך יצירת מראית עין של כוח רב יותר מכוחו האמיתי.

השימוש שעושה דאע"ש באמצעי התקשורת כדי לקדם את מטרות הטרור שלו שונה במהותו מהשימוש שעשו ארגוני טרור אחרים בתקשורת בפיגועים קודמים שלהם, שגם הם זכו לחשיפה תקשורתית בין-לאומית רחבה – משבר בני הערובה באיראן (1979–1981), הפיגוע במגדלים התאומים בניו יורק (2001) ומשבר בני הערובה בתיאטרון במוסקבה (2002).²⁷ נושא השימוש במדיה על ידי טרוריסטים נחקר רבות,²⁸ תוך ניסיון להבינו בהקשר של תקשורת מבוססת סמלים (Symbolic Communication Theory). אצל דאע"ש, הקורבן אינו חסר חשיבות. אדרבא, הארגון מייחס חשיבות רבה לקורבנות (ילדים, עיתונאים, עובדי סיוע, נשים), ולכן בחירתם נעשית בדרך שנועדה לפגוע בבטן הרכה של דעת הקהל ומקבלי ההחלטות במערב. משאבים רבים משקיע דאע"ש בעיתונאים חטופים למטרות תעמולה.

שינוי אסטרטגי ביעדי הטרור

דאע"ש הכניס במהלך שנת 2014 מספר שינויים אסטרטגיים ביעדי הטרור שלו ובאופן שבו הוא התנהל במרחב הלחימה. בשלב הראשון התמקד הארגון ביצירת תשתית שתאפשר לו להתבסס באזורים השונים בסוריה ובעיראק. במסגרת זו הוא התמקד בביצוע פעולות טרור אכזריות נגד אוכלוסיות סוניות מקומיות וסמלי שלטון ובטיהור אתני על רקע דתי. דוגמה בולטת לכך הם מעשי הטבח של דאע"ש במיעוט היזידי באזור ארביל, הרי סנג'אר ואזור סכר מוסול. תהליך זה היה מלווה באיומים תקשורתיים נגד המערב ונמשך עד שלהי קיץ 2014. לאחרונה פרסם "המרכז הסורי לזכויות אדם" מסמך המתעד הוצאתם להורג של 1,429 בני אדם בסוריה מאז יוני 2014, שמחציתם הם אזרחים ומחציתם חברי השבט השיעי שעיטאת, תושבי המחוז דיר א־זֹר שבמזרח סוריה.²⁹

השלב השני של השינוי האסטרטגי ביעדי הטרור של דאע"ש החל במהלך חודש אוגוסט 2014, במקביל לגיבוש הקואליציה בראשות ארצות הברית ללחימה בארגון. השינוי העיקרי שביצע דאע"ש בשלב זה היה הצבת המערב בכלל, וארצות הברית בפרט, כיעד מרכזי לפעולות טרור. במסגרת זו הוציא הארגון להורג בצורה

ברוטלית, על ידי עריפת ראשים, מספר עיתונאים ועובדי סיוע חטופים (אמריקאים, בריטים וצרפתים), תוך עשיית שימוש מניפולטיבי בתקשורת. ההוצאות להורג גרמו לזעזוע רב בקרב דעת הקהל המערבית ובעולם הערבי המתון. ברמה התקשורתית, הן היו מתוזמנות היטב ובוצעו על ידי לוחם דאע"ש ממוצא בריטי לבוש שחורים המכונה "ג'ון הג'יהאדיסט" ונראו כתסריט מוכן מראש. ההוצאות להורג הוצגו כ"מסר לאמריקה", ונעשה בהן שימוש באמצעי צילום מתקדמים ובצילומים ערוכים היטב. במסרים שהתלוו להן נקבע שהאחריות להוצאות להורג מוטלת על ממשלות ארצות הברית וקנדה, ואף צורף אליהן איום לפיו כל התערבות של ממשלות המערב תוביל לפגיעה באזרחים חפים מפשע. על פי "ניו יורק טיימס", במהלך החודשים נובמבר 2012–ינואר 2014 חטף דאע"ש לפחות 23 בני אדם מ-12 מדינות שונות, שחלקם שוחרר תמורת כופר.³⁰

השלב השלישי בשינוי האסטרטגיה של דאע"ש החל באמצע ספטמבר 2014 בקריאה של הארגון לפגוע באזרחי המדינות השונות במערב הלוקחות חלק בקואליציה שהתגבשה נגדו. כך, למשל, אחד ממנהיגי דאע"ש, אבו מוחמד אל-עדנאני א-שאמי, קרא להרוג "כופרים" במדינות מערביות,³¹ וקלטת אודיו שהופצה על ידי הארגון קראה לפגוע באזרחי המערב ובכוחות הביטחון שלהם.³² קריאה זו חזרה גם בגיליונו הרביעי של "דאביק" מחודש אוקטובר 2014. קריאת דאע"ש להריגת אזרחים מערביים הניבה תוצאות, שסימנים ראשונים להן ניתן לראות בסיכול הכוונה לבצע פיגוע הרג נגד אזרחים באוסטרליה, בפיגועי דריסה וירי בקנדה, בתקיפת שוטרים בגרזן ברובע קווינס בניו יורק, בהנחת מטענים בווינה ועוד.³³

ארסנל הטרור הרצחני של דאע"ש כולל אמצעים מזוועים, ובהם כאמור עריפת ראשים, וזאת כאסטרטגיה מחושבת היטב שהלכה וצברה תאוצה בעקבות התקיפות האוויריות של ארצות הברית על יעדי הארגון. תכליתן של עריפות הראשים המתקשרות היא כפולה: מצד אחד, ליצור לחץ של דעת הקהל, בעיקר נגד ממשלות בריטניה, ארצות הברית וצרפת, ובמקביל לבדל את דאע"ש מיתר הארגונים באכזריותו חוצת הגבולות; ומצד שני, להיות כוח משיכה למגויסים פוטנציאליים על ידי פנייה לתחושות האסלאמיות הבסיסיות, במסגרת החזרה ליסודות האסלאם והכפירה במוסר המערבי המודרני. רציחתו בעריפת ראש של העיתונאי ג'יימס פולי ב-19 באוגוסט 2014 נועדה להעביר מסר של איום לארצות הברית ("מסר לאמריקה"), לפיו כל החלטה לפעול נגד המדינה האסלאמית תוביל לפגיעה באזרחים אמריקאים, תוך האשמת הממשל האמריקאי בלא פחות מאשר באחריות להצח פולי. גם הרצח של העיתונאי סטיבן סוטלוף על ידי דאע"ש ב-2 בספטמבר 2014 נועד להעביר מסר תקיף לארצות הברית ("מסר שני לאמריקה") נגד המשך התקיפות האוויריות של כוחותיה על יעדי הארגון: "כל עוד הטילים

שלך ימשיכו לתקוף את האנשים שלנו, הסכין שלנו תמשיך לתקוף את הצוואר של אנשיך".³⁴

עריפת הראשים פונה לשני קהלי יעד – מקומי וגלובלי. הפנייה לקהל היעד המקומי, כוללת סרטוני תעמולה שלרוב ערוכים ומתוזמנים בצורה בסיסית, כחלק מהרצון ליצור לוחמה פסיכולוגית נגד המתנגדים "מבית". קהל היעד השני, המשמעותי יותר, הוא העולם המערבי, ובפרט ארצות הברית, בריטניה ואוסטרליה. סרטים אלה ערוכים ומתוזמנים היטב, מתוך הרצון של דאע"ש להשיג הישגים פוליטיים ותעמולתיים, כמו השפעה על דעת הקהל באמצעות הטלת אימה וגיוס פעילים פוטנציאליים. כך, למשל, במהלך החודשים ספטמבר–אוקטובר 2014 פרסם דאע"ש מספר סרטונים שבהם נראה העיתונאי הבריטי ג'ון קנטלי מדווח מאזורי הקרבות בעין אל-ערב (העיירה קובאני) על "המניפולציה של התקשורת המערבית" וכיצד "המערב נגרר למלחמה שהוא אינו יכול לנצח בה, נגד אלפי חמושים".³⁵ דיווחים אלה נראו במובהק כתעמולה של דאע"ש.

לדברי ראמי עבד א-רחמן, ראש "המרכז הסורי לזכויות אדם", המספר הרב של חיילים שנרצחו על ידי עריפת ראשיהם והנחתם במקום ציבורי נועד ליצור טרור ופחד מפני הארגון.³⁶ יש לציין כי התופעה של רצח בני ערובה באמצעות עריפת הראש אינו דבר חדש, וניתן למצוא לו דוגמאות משנים קודמות: הוצאתו להורג של דניאל פרל ב־2002 על ידי "התנועה הלאומית לשיקום הריבונות הפקיסטנית", עריפת ראשים של רוסים אתניים ושל זרים על ידי טרוריסטים צ'צ'ניים, ופעולות דומות של גורמי טרור אחרים, כגון ארגון "אבו סייף" בפיליפינים, קבוצות טרור אלג'יריות וארגון הטליבאן.

סיכום ותובנות

ארגון "המדינה האסלאמית" פיתח בחודשים האחרונים יכולת שליטה במדיה החברתית, תוך שהוא רואה בה כלי נשק לגיטימי במלחמתו נגד מתנגדיו בארצות המוצא של הארגון ונגד המערב (ארצות הברית, בריטניה, אוסטרליה). דאע"ש עושה זאת על ידי שימוש בתכנים פשוטים המבהירים היטב את מטרותיו ואת המסר שהוא רוצה להעביר, שמטרתו העיקרית היא ליצור פחד, תוך "ניהול מחושב של האכזריות" והיעדר רחמים.³⁷ הקמפיין הוויראלי של עריפת ראשים, צליבות, שריפות והוצאות להורג המוניות, הזוכה לתפוצה באמצעי התקשורת השונים, נעשה באופן ברוטלי ובאכזריות חסרת תקדים.

טרור הוא סוג של תעמולה, וככל שהוא מכיל אלמנטים אכזריים יותר, ההשפעה שלו רבה ומשאירה חותם גדול יותר. התיאור הגרפי המצמרר של עריפת הראש, תוך התמקדות בפרט הבודד חסר ההגנה, משפיע יותר מתעמולה המושגת באמצעים כגון מכוניות תופת ופעולות טרור "קונוונציונליות", גם אם מספר מקרי המוות בהם

גבוה יותר.³⁸ דאע"ש מנצל את הפוטנציאל הטמון בגלובליזציה הרשתית ומפעיל בצורה סימולטנית מנגנוני השפעה המוניים שונים ומגוונים, חלקם מבוססי משחקי מחשב ורשת וחלקם קונוונציונליים יותר, מבוססי רשתות חברתיות.³⁹ מהלכים אלה אפשרו לדאע"ש ליצור מסע תעמולה מקוון, מתוחכם ומתוזמן היטב.

מכונת התעמולה של דאע"ש והשימוש שהארגון עושה במדיה החברתית ובאמצעי התקשורת ממלאים שתי פונקציות חשובות, הנבדלות זו מזו באופן מהותי בתכליתן ומסתמכות על פלטפורמה תקשורתית שלא הייתה קיימת לפני כעשור. הפונקציה הראשונה היא לוחמה פסיכולוגית, שנועדה לפגוע במורל חיילי היריב. אסטרטגיה זו אינה חדשה. כבר סון דזה ("החכם סון") כתב כי הכרעה מושגת ברובה על ידי "עריפת ראשן של מטרות צבאיות וחברתיות באופן סלקטיבי ומידי, במטרה להשיג הלם ומורא", וזאת על ידי שימוש באמצעים אכזריים וחסרי רחמים כגון עריפת ראשים.⁴⁰ "מלחמת הבזק" במלחמת העולם השנייה ביטאה תפיסה דומה, שהתבססה על הפחדה של האויב באמצעות לוחמה פסיכולוגית. זו קללה פיזור עלונים מהאוויר, השמעת מסרים באמצעות רמקולים רבי עוצמה וכדומה.

הפונקציה השנייה של מכונת התעמולה של דאע"ש נוגעת להשגת תמיכה מצד גורמים אסלאמיים מערביים, תוך הבאת לוחמיו של ארגון "המדינה האסלאמית" להתאחד תחת מטרה אחת וקורת גג אחת. הדרך לעשות זאת היא קריאה לחזרה אל שורשי האסלאם ומתן הכשר למתגייסים לבצע מעשי אלימות, ללא צורך לתת על כך דין וחשבון.

השילוב של אכזריות מצד אחד עם שימוש במדיה החברתית מצד שני הוכיח עד כה הצלחה רבה ומשמש כלי רב עוצמה בידי דאע"ש, המשתלב בארסנל הצבאי שלו. הצלחה זו של הארגון הביאה את ממשלת עיראק, בצעד יוצא דופן, לאסור ביוני 2014, במהלך הלחימה בארגון, על שימוש במדיה חברתית במשך 17 יום. במסגרת זו נחסמו יותר מעשרים אתרי חדשות, כולל אתר "אל-ערביה", מתוך כוונה להפריע לתקשורת בין חברי דאע"ש.

ארגון דאע"ש פועל בצורה שונה מארגון "אל-קאעידה", שנמנע ככל שניתן מפגיעה באזרחים מוסלמים חפים מפשע כדי לא לאבד את תמיכת האוכלוסייה. מנהיג "אל-קאעידה", אימאן א־זוואהירי, קבע כי עדיף להרוג בני ערובה בירייה ולהתמקד במתקפות על הכוחות האמריקאיים והעיראקיים: "אתה לא צריך להיות מרומה על ידי דברי השבח והחנופה של הצעירים הפנטיים המתארים אותך כראש וראשון לטובחים". א־זוואהירי הוסיף את תובנותיו לגבי חשיבותה של התקשורת: "אנו נמצאים במאבק, ויותר מחצי ממאבק זה מתרחש בשדה הקרב של התקשורת. קרב זה הוא בעצם תחרות על לבם ומוחם של אנשינו".⁴¹

דאע"ש, בניגוד ל"אל-קאעידה", אינו בוחל באמצעים ופוגע באופן אלים גם באוכלוסייה מוסלמית מקומית, תוך יישום אידיאולוגיה רצחנית. אידיאולוגיה זו גורסת כי הגשמת החזון של המדינה האסלאמית ייעשה על ידי פרובוקציות, דוגמת פיגועים באתרים אסטרטגיים ותשתיות לאומיות.⁴² דאע"ש רואה בשימוש באלמות אכזרית (rough violence) דבר הכרחי, וחשיבות דומה הוא מייחס לשימוש במדיה, אותה הוא רואה כצעד הכרחי ליצירת תעמולה אפקטיבית.

הצלחת האסטרטגיה של דאע"ש מוצאת את ביטוייה במספר מאפיינים עיקריים המייחדים את פעילות הארגון בהשוואה לארגוני טרור אחרים ומהווים קריטריונים להצלחתו: כיבוש שטחים נרחבים תוך פרק זמן קצר יחסית בסוריה ובעיראק, ביסוס שלטונו בהם והקמת החליפות האסלאמית. דאע"ש, שהוקם כשלוחה של "אל-קאעידה" בעיראק, התפשט למזרח סוריה ולצפונה, תוך שהוא מנצל את חולשת המשטר העיראקי. כיום הוא שולט על אוכלוסייה של 10–12 מיליון איש ועל כשליש משטחה של עיראק וכשליש משטחה של סוריה – שטח השווה בהיקפו כמעט לכל שטחה של בריטניה.

התמודדות עם דאע"ש מחייבת לפעול במספר רבדים, בנוסף לפעילות הצבאית של כוחות הקואליציה. הרובד הראשון נוגע לאיתור ולפגיעה ב"נתיב הכסף" – המסלול דרכו מצליח הארגון להפעיל מערכת פיננסית ענפה לצרכיו. פעולה זו מחייבת מאמץ מודיעיני ומאמץ של לוחמה כלכלית חובקי עולם, במטרה לזהות ולנטרל את הגורמים המעורבים במימון הארגון ובסחר עמו. לצד מאמץ זה יש להפעיל מאמץ מדיני משלים, בעיקר מול טורקיה וקטר, שבתמיכתן באסלאם הקיצוני ובהתעלמות ממעבר מתנדבים לדאע"ש דרך הגבול המשותף בין טורקיה לסוריה מנסות לאחוז את המקל משני קצותיו. במקביל יש לפתוח במאבק מודיעיני ומבצעי במרחב הקיברנטי. מאבק זה נוגע לשני רבדים נוספים: הרובד הראשון עוסק בצמצום החשיפה של הארגון ברשת, על ידי הורדה של אתרים ותכנים המשמשים את דאע"ש לצורך גיוס פעילים, ליצירת פיגועי השראה, לגיוס כספים וללוחמה פסיכולוגית. כדי למנוע זאת יש ליצור תשתית משפטית ולהגיע להבנה עם ענקי אינטרנט, שלהם יש אינטרסים מסחריים. היכולת הטכנולוגית לביצוע צעדים מעשיים כאלה קיימת, אולם ללא הקמה של צוות משימה בין-לאומי, שיפעל מידית להסרה אפקטיבית של תכנים פוגעניים מהרשת, יקשה להתמודד עם תופעה זאת. צוות כזה יוכל, בנוסף, לפעול לקעקוע הנרטיב של דאע"ש באמצעות קמפיינים נגדיים ברשתות החברתיות, בבחינת "לחימה באש באמצעות אש".

הרובד השני הוא ההתמודדות עם פיגועים ספונטניים במדינות המערב. בשל העובדה שלרוב פיגועים אלה אינם מחייבים תשתית ארגונית במדינה בה נעשה הפיגוע, נדרש ליצור כלי התמודדות מתאימים למאבק זה. אחד הכלים הוא היכולת לייצר פרופיל של מפגעים פוטנציאליים. פרופיל זה ייבנה מתוך

מגוון מקורות, שהעיקרי בהם הוא ניתוח של מאפייני הפעולה ברשת האינטרנט של אוכלוסיות המועדות לפורענות. במקרים רבים ניתן למצוא בדיעבד סימנים מעידים לרצון לבצע פיגוע. גם במקרה זה נדרש להקים צוות משימה בין-לאומי, שיוכל לגבש את המתודולוגיה לבניית פרופיל של מפגעים פוטנציאליים ולבנות את הכלים לזיהוים, וזאת על בסיס ניתוח של נתוני Big Data שייאספו באופן קבוע. האתגר המרכזי בגישה זו נוגע להבניה של מאפייני הפרופיל של מפגעים פוטנציאליים יותר מאשר להיבטים הטכנולוגיים של מערכות הניתוח. ארגוני הביטחון במדינות המערב חולקים אותו אינטרס, ולכן הם יוכלו לשתף פעולה בבניית היכולת האמורה, ובכך לאגד יכולות ולזרז את יישום התפיסה.

דעא"ש פועל באופן שיטתי במרחב הקיברנטי ויצר לעצמו מודל מוצלח של שימוש במרחב זה לקידום מטרותיו. מדינות המערב, בהובלת ארצות הברית, חייבות לעשות מאמץ משולב כדי להתמודד עם התופעה בטרם יהיה מאוחר מדי. המדובר בפעולה מדינית, משפטית, כלכלית, מבצעית וטכנולוגית. רק שילוב של מכלול פעולות זה, לאורך זמן, יוכל לאפשר מאבק אפקטיבי בארגון "המדינה האסלאמית" ובתופעות הג'יהאד בעולם המערבי.

הערות

- 1 "Canadian ISIS Fighter To Muslims In Canada: You Have A Religious Duty To Either Emigrate To The Islamic State, Or Else Carry Out Attacks In Canada," MEMRI, December 8, 2014, <http://www.memrijtm.org/canadian-isis-fighter-to-muslims-in-canada-you-have-a-religious-duty-to-either-emigrate-to-the-islamic-state-or-else-carry-out-attacks-in-canada.html>
- 2 Carlos Marighella, *Minimanual of The Urban Guerrilla*, 1969, <http://www.marxists.org/archive/marighella-carlos/1969/06/minimanual-urban-guerrilla/ch32.htm>
- 3 דניאל כהן, "להילחם בדאע"ש גם ברשת", **הארץ**, 4 בספטמבר 2014, <http://www.haaretz.co.il/opinions/.premium-1.2424714>.
- 4 Neville Bolt, *The Violent Image: Insurgent Propaganda and the New Revolutionaries* (London: Hurst & Company, 2012).
- 5 דאע"ש: **דיוקנו של ארגון טרור**, מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלון מאיר עמית, 26 בנובמבר 2014, <http://www.terrorism-info.org.il/he/article/20733>
- 6 "Antiterrorism Seminar Discusses Media Role", *A-sharq Al-Awsat*, November 25, 2005, <http://www.aawsat.net/2005/11/article55268813>
- 7 Angela Gendron, "Al Qaeda: Propaganda and Media Strategy," *ITAC Trends in Terrorism Series 2*, 2007, <http://www.itac.gc.ca/pblctns/index-en.php?id=07>
- 8 להרחבה על מגנוני ההסברה של דאע"ש ראו: דאע"ש: **דיוקנו של ארגון טרור**.
- 9 התרגום המילולי של "אל-פרקאן" הינו "הבחנה", קרי הבחנה בין אמת לשקר.
- 10 Ryan Mauro, "ISIS Releases 'Flames of War' Feature Film to Intimidate West," *The Clarion Project*, September 21, 2014, <http://www.clarionproject.org/analysis/isis-releases-flames-war-feature-film-intimidate-west>

- Brad Conley, "Leni Riefenstahl – Triumph Des Willens [1935] [HD]," February 25, 11
2014, https://www.youtube.com/watch?v=rclIE-_VZ5g
- 'מוסד אל-פורקאן להפקה הסברתית' מציג סרט חדש של דאע"ש "Online Jihad-Exposed," 12
<http://www.onlinejihadexposed.com/2014/05/4.html>, במאי 2014,
- Nico Prucha, "Is this the Most Successful Release of the Jihadist Video Ever? (Part 1)," 13
Jihadica, May 19, 2014, <http://www.jihadica.com/is-this-the-most-successful-release-of-a-jihadist-video-ever>; Nico Prucha, "Is this the Most Successful Release of the Jihadist Video Ever?, Ideological Trends, Iraq, Social Media", May 19, 2014, <http://www.jihadica.com/is-this-the-most-successful-release-of-a-jihadist-video-ever>,
[part-2-the-release-of-المرأى والسمعة/](http://www.jihadica.com/is-this-the-most-successful-release-of-a-jihadist-video-ever-part-2-the-release-of-المرأى والسمعة/)
- Terrorism Research & Analysis (TRAC) Press Room, <http://www.trackingterrorism.org/content/trac-press-room>. 14
- "New ISIS Media Company Addresses English, German And French-Speaking Westerners," *MEMRI: Jihad & Terrorism Threat Monitor*, June 23, 2014, <http://www.memrijttm.org/new-isis-media-company-targets-english-german-and-french-speaking-westerners.html> 15
- ראו לדוגמה: <https://azelin.files.wordpress.com/2014/06/islamic-state-of-iraq-and-al-shc481m-22islamic-state-report-122.pdf> 16
- כתב העת "דאביק" קרוי על שם המקום בצפון סוריה המוזכר בחדיית' על אחרית הימים, 17
שבו צפוי להתקיים קרב גדול בין האסלאם ובין הכופרים. בקרב זה המוסלמים עתידים לנצח.
- ראוי לציין שבאוקטובר 2014 הוציא ארגון "אל-קאעידה" לאור את המגזין החדש 18
ה"תעוררות" (*Resurgence*) לאחר דחיה מחודש מארס. המגזין שפורסם באנגלית, מתמקד בנושאי ג'יהאד כלליים וכולל, בנוסף לכך, תכנים עכשוויים על פעילות הארגון בתת-היבשת ההודית.
- http://www.longwarjournal.org/archives/2014/10/al_qaedas_resurgence.php 19
אתר שיתוף תוכן של תנועת הג'יהאד העולמי:
al-platformmedia.com/vb
- Summary of Information on Jihadist Websites*, ICT Jihadi Monitoring Group Periodic 20
Review: Bimonthly Report, International Institute for Counter-Terrorism (ICT) at the Interdisciplinary Center at Herzliya, February 2014, <http://i-hls.com/wp-content/uploads/2014/06/JWMG122014.pdf>
- האשטאג ("Hashtag") נמצא בשימוש ברשתות חברתיות כדי לתייג פוסט כלשהו כחלק 21
מנושא מסוים, וזאת על ידי הוספת סולמית לפני הנושא. כך ניתן למצוא תכנים בנושא מסוים באופן יעיל.
- David Shamah, "Video Games, Twitter Tricks: How ISIS Pulls in the Kids," *The Times of Israel*, September 21, 2014, <http://www.timesofisrael.com/video-games-twitter-tricks-how-isis-pulls-in-the-kids-2> 22
- על שימוש בפלטפורמות המדיה השונות, ובפרט על השימוש במשחקי מחשב, ניתן לקרוא במחקר מעמיק שפורסם ב"מרכז דדו לחשיבה צבאית בינתחומית". ראו: דניאל 23
ברן ויוסי לוי, "תופעת המדינה האסלאמית – מה המערב לא מבין?", **בין הקטבים**, גיליון 3, ינואר 2015.
- Samuel Burke, "Facebook Looks to Block ISIS Clothing Sales," *CNN*, June 25, 2014, 24
<http://edition.cnn.com/2014/06/24/world/isis-facebook-merchandise>

- Gabriel Weinmann and Conrad Winn, *The Theater of Terror: The Mass Media and International Terrorism* (New York: Longman Group, 1993). 25
- Stephen L. Carter, "Boston and the Terrible Theater of Terrorism," *Bloomberg*, April 18, 2013, <http://www.bloombergview.com/articles/2013-04-18/boston-and-the-terrible-theater-of-terrorism> 26
- Gabriel Weinmann, "The Role of the Media in Propagating Terrorism," in: *Countering Terrorism: Psychological Strategies*, eds. Updesh Kumar and Manas K. Mandal (London: SAGE Publications, 2012), pp. 182-203. 27
- בועז גנור, **אסטרטגיית הטרור המודרני ותפקידה של התקשורת** (הוצאה לאור מטח: המרכז לטכנולוגיה חינוכית והמרכז הבינתחומי הרצליה, המכון למדיניות נגד הטרור, 2007); בועז גנור, **מבוכ הלוחמה בטרור: כלים לקבלת החלטות** (הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי הרצליה, 2003), עמ' 207-213. 28
- "בחמישה חודשים: דעא"ש הוציא להורג 1,500 איש בסוריה", *NRG*, 17 בנובמבר 2014, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/646/773.html>, 2014 29
- Karen Yourish, "The Fates of 23 ISIS Hostages in Syria," *The New York Times*, November 17, 2014, http://www.nytimes.com/interactive/2014/10/24/world/middleeast/the-fate-of-23-hostages-in-syria.html?_r=0 30
- Robert Spencer, "Islamic State: 'We Will Conquer your Rome, Break your Crosses, and Enslave your Women, by the Permission of Allah,'" *Jihad Watch*, September 21, 2014, <http://www.jihadwatch.org/2014/09/islamic-state-we-will-conquer-your-rome-break-your-crosses-and-enslave-your-women-by-the-permission-of-allah> 31
- את הקלטת ניתן לשמוע בקישור: <http://ent.siteintelgroup.com/Statements/is-spokesman-had-called-for-lone-wolf-attacks-in-australia-in-september-2014-speech.html> 32
- Perry Chiaramonte, "Citizen Jihadists: ISIS Uses 'Lone Wolves' to Mount 'Cheap, Effective Attacks on US Soil,'" *FOX News*, October 25, 2014, <http://www.foxnews.com/world/2014/10/25/citizen-jihadists-isis-uses-lone-wolves-to-mount-cheap-effective-attacks-on-us/> 33
- Islamic State Beheads American Journalist Steven Sotloff*, graphic video, <http://leaksource.info/2014/09/02/graphic-video-islamic-state-beheads-american-journalist-steven-sotloff/>. 34
- "דאע"ש פרסם סרטון חטוף: 'אחשוף את האמת'", *YNET*, 18 באוגוסט 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4572689,00.html> 35
- "Over 1,400 People Executed in Syria by ISIS in 5 Months: Monitor", November 19, 2014, http://khabarsoutheastasia.com/en_GB/articles/apwi/articles/newsbriefs/2014/11/19/newsbrief-01 36
- Alastair Cooke, "The ISIS's 'Management of Savagery' in Iraq," *The World Post*, updated August 30, 2014, http://www.huffingtonpost.com/alastair-crooke/iraq-isis-alqaeda_b_5542575.html 37
- Shashank Joshi, "Where does the Islamic State's Fetish with Beheading People Come from?," *The Telegraph*, September 14, 2014, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/11071276/Where-does-the-Islamic-States-fetish-with-beheading-people-come-from.html> 38

- 39 ברן ולוי, "תופעת המדינה האסלאמית – מה המערב לא מבין?", עמ' 18.
- 40 Harlan K. Ullman and James P. Wade, *Shock and Awe, Architecting Rapid Dominance* (NDU Press Book, December 1996),
http://www.globalsecurity.org/military/library/report/1996/shock-n-awe_ch2.html
- 41 Craig Whitlock, "Keeping Al-Qaeda in his Grip," *The Washington Post*, April 16, 2006, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/04/15/AR2006041501130.html>
- 42 Abu Bakr Naji, *The Management of Savagery: the Most Critical Stage through which the Umma Will Pass*, trans. William McCants (Cambridge: The John M. Olin Institute for Strategic Studies at Harvard University, May 23, 2006).

קול קורא להגשת מאמרים

כתב העת "צבא ואסטרטגיה" הינו כתב עת שפיט היוצא לאור שלוש פעמים בשנה בעברית ובאנגלית. עורך כתב העת הינו ד"ר גבי סיבוני העומד בראש תכנית צבא ואסטרטגיה ותכנית לוחמת סייבר במכון למחקרי בטחון לאומי.

פניה זו הינה קול קורא לכתיבה של מאמרים ומחקרים שיפורסמו במסגרת כתב העת. ייבחנו מאמרים הנוגעים לתחומים הבאים:

- חשיבה צבאית ואסטרטגית אוניברסאלית וישראלית;
- למידה מצבאות ולחימה של אחרים;
- בניין כוח צבאי על מרכיביו: המשאב האנושי, אמצעי לחימה, תורה, ארגון, אימונים ופיקוד;
- תקציב הביטחון;
- מודיעין;
- היבטים אתיים, מוסריים ומשפטיים של הלחימה;
- הפעלת הכוח הצבאי בדגש על זירות הפעולה של מדינת ישראל או זירות של צבאות זרים מהן ניתן ללמוד בצה"ל;
- ממשקי צבא דרג מדיני ותהליכי קבלת החלטות;
- טכנולוגיה בטחונית / צבאית;
- לוחמת סייבר והגנה על תשתיות חיוניות;

ניתן לעיין במאמרים דומים שנכתבו בגיליונות הקודמים של כתב העת, באתר האינטרנט של המכון: <http://www.inss.org.il/>

ייבחנו מאמרים עם הערות שוליים ומראי מקום בהיקף של עד 5,000 מילים.

להגשת הצעות ולפרטים נוספים ניתן לפנות אל:

דניאל כהן

מתאם כתב העת "צבא ואסטרטגיה"

danielc@inss.org.il

